

ISSN № 1728-9572

**ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА**

**ДОНЕЦЬКИЙ
ВІСНИК
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА**

**ІСТОРІЯ,
ФІЛОСОФІЯ,
МОВОЗНАВСТВО,
ПРИРОДНИЧІ НАУКИ,
ПЕДАГОГІКА,
КОНФЕРЕНЦІЇ**

Т. 49

Донецьк-Маріуполь-Харків

2022

1

Засновано в 2001 р.

Д-67 ДОНЕЦЬКИЙ ВІСНИК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА. – Т. 49. – ДОНЕЦЬК-МАРІУПОЛЬ-ХАРКІВ, 2022. – 208 с. – (СЕРІЯ. ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ, МОВОЗНАВСТВО, ПРИРОДНИЧІ НАУКИ, ПЕДАГОГІКА, КОНФЕРЕНЦІЇ).

Відповідальність за зміст матеріалів несуть їхні автори.

- © Донецьке відділення НТШ, 2022
- © Український культурологічний центр, 2022
- © Автори текстів

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Віталій Орловський
**НАРИСИ ІСТОРІЇ ПОСЕЛЕНЬ ПОЛТАВЩИНИ
ТА ЧЕРКАЩИНИ.....5**

Тамара Пішванова
О, ГОГОЛЬ, НАШ БЕЗСМЕРТНИЙ ГОГОЛЬ!.....77

ФІЛОСОФІЯ

Зоя Пасько
**БАГАТОАСПЕКТНІСТЬ БУТТЯ КУЛЬТУРНОЇ
ТРАДИЦІЇ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ.....90**

Віталій Білецький
**КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА.
АРХІТЕКТОНІКА МІФОЛОГІЧНОГО НАРАТИВУ.....103**

Костянтин Родигін, Михайло Родигін
**АЛХІМІЧНА ДОКТРИНА У ВИКЛАДІ ТЕОФАНА ПРО-
КОПОВИЧА В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ
ТРАДИЦІЇ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТЕНДЕНЦІЙ.....117**

МОВОЗНАВСТВО

Світлана Оліфіренко
**ДЖЕРЕЛА ПОХОДЖЕННЯ ТА СЛОВОТВІРНІ
ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗВИЩ СУЧАСНОГО
УКРАЇНСЬКОГО ПРИАЗОВ'Я 139**

ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

Любов Твердовська
**ВПЛИВ ПРИРОДНИХ ФАКТОРІВ НА ПРОЦЕС
УТВОРЕННЯ САМОСАДКОВОЇ СОЛІ В КІНБУРНЬСЬКИХ
СОЛОНИХ ОЗЕРАХ.....156**

Володимир Білецький
**ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОЛЕ ГІРНИЧИХ НАУК –
УКРАЇНСЬКА ТЕРМІНОЛОГІЯ, ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА
СПРАВА, НАУКОВІ ЖУРНАЛИ.....179**

ПЕДАГОГІКА

Ганна Онкович, Володимир Білецький,
**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТАТИСТИКИ ВІДВІДУВАНЬ
ДИДАКТИЧНИХ СТОРІНОК ФЕЙСБУКУ ЗА ВІКОМ І
СТАТТЮ.....192**

КОНФЕРЕНЦІЇ

Давид Бзореk (Dawid Bzorek)
**КОНФЕРЕНЦІЯ ПРО ЕГО-ДОКУМЕНТИ НАУКОВЦІВ З
ПОЛЬЩІ, УКРАЇНИ, ФРАНЦІЇ ТА УГОРЩИНИ
(Варшава, 20.12.2021 року).....201**

До уваги авторів.....207

ІСТОРІЯ

УДК 94(477(075))

Віталій Орловський

кандидат технічних наук, доцент, член НТШ

НАРИСИ ІСТОРІЇ ПОСЕЛЕНЬ ПОЛТАВЩИНИ ТА ЧЕРКАЩИНИ

1.1. Полтава

1.1.1. Прикордонне укріплення-городище

Сучасну Полтаву дослідники ототожнюють з літописною сіверською Лтавою. Дослідник історії краю О. Супруненко вважає, що назва поселення Лтава з'явилась, очевидно, у VI – VII ст. Поселення виникло в урочищі давньої річки Лтави по її берегах [1].

Дослідник В. Посухов [2] вважає, що назва міста виникла від гідроніму “Лтава”^{*} властивого давній арійській мові, що в перекладі означає “болотна річка”. Дослідник Ю. Шилов [3] пов'язує Аріїв з носіями “ямної” культури поховань, кургани якої кінця III тисячоліття до н.е. зустрічаються на теренах Полтавщини. Отже, за цією версією, назві гідроніму “Лтава” понад чотири тисячі років. Протягом цього часу на цій території постійно жили люди, передаючи наступним поколінням давню назву річки.

На початку I тисячоліття н. е. Лтава поряд з іншими городищами і поселеннями у Глинську, Опішному, Лукищині, Старих і Нових Санжарах, Біликах була одним з укріплених центрів Сіверян на прикордонні з лівобережним заворсклянським кочовим степом. Згідно з дослідженнями [1], Сіверське городище у Полтаві на Івановій горі проіснувало до кінця X – перших десятиріч XI ст.

За археологічними даними, у кінці другого десятиліття XI ст. поселення Лтава було знищено, і життя тут майже припинилось. На думку дослідника О. Супруненка, Лтава могла бути знищена внаслідок походу на Сіверян військ київських князів, під час боротьби за владу нащадків князя Володимира, або нападу кочових племен Печенігів. Та все ж невелике поселення на території Лтави продовжувало існувати впродовж середини – кінця XI ст. [1].

У середині XI ст. на території між Ворсклою і Оріллю проходив умовний кордон з Половцями. Гіпотетично поселення протягом XI ст. було під постійним або тимчасовим контролем кочових племен Поло-

---

* Лтава – невелика річка притока Ворскли яка тече Мазурівським ярмом, можливо маленька річка, що тече Подолом.

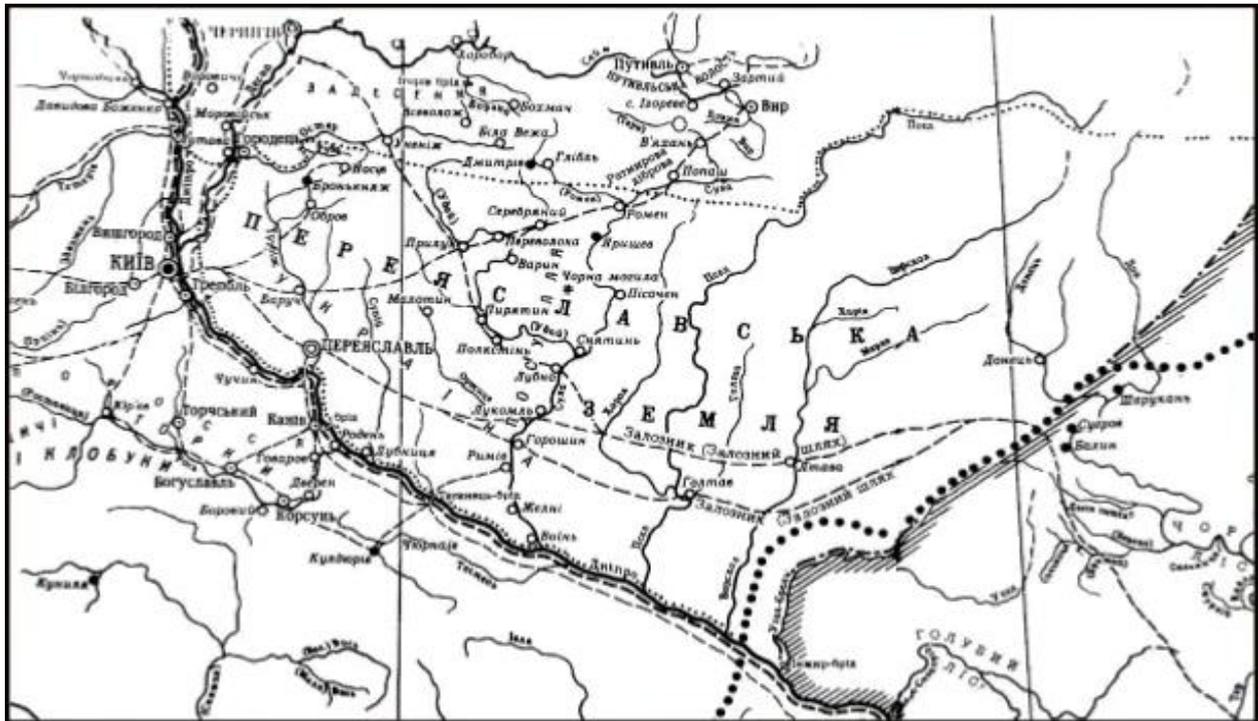
вців, що підійшли до південно-східних кордонів Русі у 1056 році. Про це можуть свідчити половецькі кам'яні “баби”, які стояли на вівтарях на вершинах курганів. Два таких вівтарі знаходились в околицях Полтави та біля села Бугаївка Полтавського району [1].

З XII ст. київські князі провели декілька переможних походів проти Половців. Поразка Половців у 1103, 1109, 1111, 1116 роках, у 1184 році на Орелі від об'єднаних сил Святослава Всеволодовича і Рюрика Святославича сприяли значному зростанню Лтави. У цей час споруджувались оборонні укріплення на схід від Посулля і Ворскла стала одним з крайніх східних рубежів Переяславської землі, вздовж якої будувались городища і змійові вали (*Нові Санжари, Забрідки*) оборонної лінії. Роль Лтави в обороні Переяславської землі також значно зросла, її вали поновили, а посад заселили вихідцями із Посулля і Правобережжя. Внаслідок свого розташування на перетині шляхів з Половецької землі до Переяслава і головних центрів Посулля, також від Переволочинської переправи на Дніпрі до Верхнього Поворскля, та броду через Ворсклу і широких заболочених заплав фортеця Лтава була важливим форпостом на прикордонні Переяславщини. Поселення фортеці збільшилось і вона стала важливим центром оборони в порубіжжі з Диким полем [1].

Літописну згадку про тогочасну Лтаву знаходимо в Іпатському списку “Повісті минулих літ” де йдеться про похід Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославича проти Половців у 1173 році: “Того ж літа (*1173 р.*) на Петрів день¹ (за старим стилем), Ігор Святославич, зібравши війська свої, поїхав у поле за [ріку] Ворсклу і стрів Половців, які тут підстерігають язика. Він захопив їх, і розповів йому колодник, що [хани] Кобяк і Кончак пішли до Переяслава. Ігор тоді, почувши це, поїхав супроти Половців і переїхав Ворсклу коло [города] Лтави, [йдучи] до Переяслава, і уздрілись вони з військами половецькими. Але рать [Половців] була мала, і тому не змогли вони стати супроти Ігоря. І через те побігли вони, всю здобич свою покидавши... Дружина ж Ігорева, настигнувши їх, тих побила, а інших захопила” [4].

На думку дослідників городища, у 1173 році укріплення Лтави мало площу 0,7–1,0 га. За археологічними даними межі городища обмежувались схилами високого берега Ворскли на Івановій горі, сучасними вулицями Небесної сотні, Інститутським прорізом, територією політехнічного університету на Інститутській горі, Першотравневим проспектом, вулицями Садовою, Гагаріна, Паняньським бульваром, Художньою. Археологічні знахідки свідчать про існування посе-

лення і за межами укріпленого городища, зокрема на прилеглих до Подолу схилах гори. Загальна площа поселення становила близько 45 га. Серед керамічних виробів літописної Лтави домінували традиції києво-руського і кочівницького гончарства. Навколо Лтави існували сільськогосподарські селища XII – XIII ст. києво-руського неукріпленого типу, виявлені на Білій Горі, у селах Макухівка, Богданівка, Падалки, Супрунівка, Заворскло, Писарівка, Жирки, Кустолові Кущі [1].

Рисунок 1.1 – Карта Переяславської землі XI – XIII ст.

Після підкорення Сіверян київським князем Олегом (884–885 *pp.*) і приєднання їх до Русі, місцеве населення сплачувало лише “легку данину”. До X ст. сіверянське населення зберігало відносини і з Хазарським каганатом. Тут використовувалась арабська монета, підтримувались торговельні відносини з алано-болгарським населенням басейну Сіверського Дінця та кочовими народами степу. Після походу Святослава на Хозар у 965 році і приходу Печенігів у Ворсклянсько-Орільське межиріччя на Лівобережжі Дніпра та на степові ділянки Придніпровського лісостепу, Володимир Святославович посилив оборону Русі. У 980-их роках він створив Посульські кордони на які переселив “мужей лучних от Словенъ, и от Кривичъ, и от Чуди, и от Вятичъ, и от сих насели грады”. Військові залоги переселенців, вірогідно, з’явилися і в Поворсклі на прикордонній лінії з Диким полем. Таким способом збільшувалась залежність Сіверян від Києва і руйнувались родоплемінні відносини. На думку О. Супруненка розгром Лтави, між 1016 – 1024 роками міжусобицею нащадків Володимира,

очевидно, на багато десятиліть відкинув їх наміри володіти цими сіверянськими землями. За іншою версією до 1036 року поселення перебувало у володіннях чернігово-сіверського князя Мстислава Володимировича, потім до 1054 року було під владою Києва. Влада київського князя у цей час була лише номінальною. Після приходу Половців у другій половині XI ст. вони, очевидно, повністю контролювали брід через Ворсклу і поселення Лтаву – важливий торгівельний центр у порубіжжі із землеробськими землями. На думку дослідників, під половецькою владою населення Лтави сильно зменшилось, можливо поселення на деякий час взагалі зникало [1].

На початку XII ст. населення поворсклянської території знаходилось лише у номінальній залежності від князів Переяслава чи Новгород-Сіверського (*за припущеннями, в той час на північ від Диканського лісового масиву проходила межа між володіннями Переяслава і Новгород-Сіверського*).

З другої половини XII ст. Лтава знову стає порубіжною фортецею Переяславського князівства, куди повною мірою розповсюджується влада переяславських князів. [1].

З кінця XII ст. і протягом майже двох віків літописні згадки про існування Лтави відсутні. У цей період відбулось розорення Русі монголо-кипчакськими ордами хана Батия. Проте Лтава існувала і в другій чверті – кінці XIII ст. – на початку XIV ст., під час монголо-кипчакських походів на Переяслав і Київ, про що може свідчити відсутність слідів спалення міста ордами завойовників. Очевидно хани Берке чи Менгу зі своїми ордами обминули Лтаву в походах 1239 – 1240 років, можливо її населення ховалось від монголо-кипчакських ординців по лісах і болотах. Вірогідно після Батієвої навали площа Лтави сильно зменшилась і поселення існувало лише на Івановій горі. Окремі знахідки цього часу зустрічаються в широкій окрузі давнього городища та за його межами. Після перепису населення ординськими баскаками (1257–1259 *pp.*) місцевих жителів було обкладено даниною. Очевидно, у другій половині XIII ст. Лтава не була під владою київських князів, а ця влада поновилась лише на початку XIV ст. Після поразки золотоординців на Синіх Водах від литовського князя Ольгерда (1363 *p.*) Поворскля перейшло під владу Великого князя Литовського [1].

У 1399 році в Середньому Поворсклі відбулась битва Великого князя литовського Вітовта із золотоординцями Тімур-Кутлука. Після поразки литовсько-руських (українських) військ значна частина Ливо-

бережної України була розграбована ординцями, а більшість поселень на Полтавщині, у тому числі і поселення Лтава, повністю знищена.

У першій половині XV ст. Полтава знову згадується в літописах. Тоді вона перебувала під владою литовського князя Вітовта. У 1430 році територію колишньої Лтави, разом з округою, а також Глинським (тепер село Сумської області) та Глиницею отримав від Вітовта у володіння ординський хан Лексад Мансурксанович – майбутній Олександр Глинський і родоначальник династії князів Глинських. Цього року Полтава згадується під назвою Олтава [1, 5, 6].

У 1608 році польський коронний гетьман Станіслав Жолкевський у Полтаві, яка в польських документах значилась “пустою слободою”, заснував фортецю. Давнє городище в центрі міста мало форму трикутного мису між Панянським² і Мазурівським ярами, який був укріплений земляними валами, ровом і частоколом. У 1640-х роках під керівництвом коронного гетьмана Станіслава Конецпольського до складу фортеці включили Мазурівський яр і частину плато на південний-захід від нього. Після цього фортецю, яка розширилась приблизно

удвічі, почали називати “Старою” і “Новою” Полтавою. Фортеця мала архаїчні укріплення: невеликі земляні бастіони півкруглої та прямокутної форми з’єднувались валами. На мисі (приблизно на місці теперішньої альтанки) розміщувався великий підковоподібний бастіон. В’їзна брама знаходилась з північно-західного боку (приблизно там де вул. Соборна виходить на площу Конституції) [5].

Рисунок 1.2 – План Полтавської фортеці

Протягом двох століть Полтава, з її заворсклянськими землями, перебувала під владою литовських і польських магнатів, які експлуатували її багатства. Місто час від часу руйнувалося татарами, та кожного разу піднімалось із руїн. На Подолі оселялись ремісники, купці,

У першій половині XVII ст. Полтава побувала у власності і Коцецького та Яреми Вишневецького. У цей час місто одержало Магдебурзьке право⁴ [1, 5, 7]. Заселення міста на початку XVII ст. відбувалось переважно козаками – вихідцями з Правобережної України, Поділля і Польщі [8]. Очевидно “селітрова держава” припинила своє існування у 1648 році, коли по всій Україні почалась визвольна війна під проводом Гетьмана Богдана Хмельницького [7].

Прикордонні умови життя спричинили до формування особливої верстви місцевого населення – козацтва, яке і визначало історію укріпленого форпосту на Ворсклі упродовж тривалого часу.

1.1.2. Полковий центр козацької України

Найвірогідніше Полтавський полк було створено в результаті адміністративної реформи, проведеної Богданом Хмельницьким на звільненій території у 1648 – 1649 роках.

У джерелах Полтавський полк не згадується серед учасників Корсунської битви (25–26 травня 1648 р. ст. ст.), очевидно тоді він ще не існував*.

Перша письмова згадка про його існування відноситься до 11 липня 1649 року, коли полтавський полковник Іван Іскренко, син відомого Гетьмана Якова Остряниці, приймав у Полтаві посланців вольновського воєводи Ф. Арсенєва, що розвідував становище в Україні. Вірогідно Іван Іскренко і був першим полтавським полковником [9]. Також із джерел відомо, що Полтавський полк брав участь у облозі міста Збараж у липні 1649 року [10].

Рисунок 1.5 – Герб Полтави подарований Богданом Хмельницьким, 1654 рік

У 1649 році, після Зборівського договору 1649 року, до складу Полтавського полку була включена територія Гадяцького полку. На той час Полтавський полк налічував вже вісімнадцять сотень: Полтавська міська, Перша і Друга полкові, Кобеляцька, Опішнянська, Богацька, Борківська Перша, Борківська Друга, Куземинська, Ковалівська,

* За даними: *Кривошея В. В. Українське козацтво в національній пам'яті. Полтавський полк. Том II. – Чернігів: Десна Поліграф, 2014. – С. 479.* Полтавський полк виник наприкінці літа 1648 року – під проводом Івана Іскри перебувало сім сотень: три Полтавські та Борківська, Багацька, Балаклійська і Кобеляцька.

Балаклійська, Лукімська, Веприцька, Гадяцька, Книшівська з-під Гадяча, Подільська Гадяцького повіту, Рашівська та Лютенська [5, 10].

Рисунок 1.6 – Територія Полтавського полку в 1649 році

У 1654 році кількість сотень збільшується до двадцяти шести. У переписних книгах 1654 року, крім названих, значаться Білоцерківська, Решетилівська, Більська, Старосанжарська, Новосанжарська, Котелевська, Грунська та Зіньківська [9].

У грізні часи національно-визвольної боротьби і становлення Української козацької держави під проводом Гетьмана Богдана Хмельницького яскравою і невмирущою легендою засяяла дівчина козачка з полтавського Подолу – народна поетеса, співачка і композиторка Маруся Чурай, яка за словами М. Стельмаха, «все своє любляче серце по краплині віддала в неперевершені пісні, які і зараз бентежно озиваються в наших серцях і вражають нас глибиною і щирістю висловленого в них почуття, довершеністю форми, чарівністю мелодій...».

Рисунок 1.7 – Уявний портрет Марусі Чурай роботи Ф. Самусева.

На південному сході він межував з Диким полем і був військовим форпостом від постійних набігів Кримських Татар. Його південні сотні (*Нехвороощанська, Маяцька, Орлянська, Царичанська, Китайгородська*), які межували із Запорозькою Січчю, утворювали Орельську паланку. На півночі межі полку підходили майже до Зінькова та Охтирки, на заході до річки Хорол. У 1649 – 1654 роки Полтавський полк на заході межував з Миргородським, Кропивенським і Чигиринським полками, на сході – з Московською державою. У цей час до полку входило 17 міст. За переписом 1654 року на території Полтавського полку було вже 19 міст і містечок [5, 7].

Основним призначенням Полтавського полку ще з 1648 року був захист від Московського царства та Кримського ханства [6].

У середині XVIII ст. у зв'язку із створенням пікінерських полків, почався новий переділ територій. Прикордонні сотні потрапляють під подвійне командування адміністрацій Полтавського полку та Дніпровського пікінерських полку. Остаточний сотенний устрій на території Полтавського полку було знищено з його ліквідацією та створенням наприкінці XVIII ст. нових адміністративно-територіальних одиниць. Офіційно полк припинив своє існування у 1782 році, хоча залишки полково-сотенного устрою зберігалися ще на початку XIX ст. [9].

За час існування Полтавського полку відбувались різні історичні події, які ввійшли до літопису полкового міста та полку. Серед них спустошливі набіги Кримських Татар і перша Полтавська битва (01.06.1658 р. ст. ст.) між Гетьманом України Іваном Виговським та

полтавським полковником Мартином Пушкарем, внаслідок якої Гетьманом Виговським було винищено майже все полтавське військо а місто вщент розорено і спалено.

У 1695 році татари розорили Полтаву, зруйнувавши і Хрестовоздвиженський монастир, побудований полтавським полковником Мартином Пушкарем у 1650 році, в пам'ять про перемогу над поляками.

У 1695 – 1696 роках Полтавський полк брав участь в азовсько-дніпровських походах московської держави.

Рисунок 1.10 – Портрет Мартина Пушкаря – полковника Полтавського роботи Данила Нарбута (*Джерело – chobd.ck.ua*)

Під час Північної війни 01.05.1709 року шведське військо облягло Полтаву в якій знаходилась московська військова залога [13].

27.06.1709 року ст. ст. відбулась друга Полтавська битва між шведсько-українським та московським військом наслідком якої була жорстока розправа московського царя Петра I над українським мирним населенням [6, 7].

З давніх часів Полтава складалась з трьох частин: фортеці, передмість Подолу і Заполтав'я. Соборний майдан був центральною частиною фортеці. Тут знаходились будинок полкового уряду, суду, полкова в'язниця (де, за переказами, кілька діб перебувала під вартою легендарна Маруся Чурай⁵), торгові ряди, цейхгауз, порохові льохи, дерев'яний Успенський собор, побудований, очевидно, після того як Полтава стала полковим містом. Від майдану розходились вулиці, на яких у дубових та грабових хатах мешкала козацька старшина, духовенство, купці. Від Собору до Київських воріт вела центральна фортечна вулиця Велика Мостова [7].

Рисунок 1.11 – Полтавська фортеця

У 1709 році Полтавська фортеця складалась із системи укріплень у вигляді неправильної, витягнутої з півдня на північ, форми. Вздовж схилів Мазурівського яру проходило дві лінії укріплень. Укріплення Мазурівського яру слугувало одночасно й греблею, яка перетинала р. Полтавку утворюючи у фортеці водосховище на випадок тривалої облоги. Фортечні вежі були невисокими, дерев'яними, чотиригранної форми з наметовими покрівлями. Вздовж валів було п'ять в'їзних брам: Подільська, Мазурівська, Київська, Спаська, Курилівська [5].

Зауважимо, що описуваний історичний період був вельми важким як для української людності, так і для Полтавського полку зокрема. У 1710 році сталася епідемія чуми, від якої вимерли цілі села та містечка. Полтавський полк брав участь і в будівництві Ладозького каналу, під час якого на “каналній роботі” загинуло багато козаків. Там із своїм полком був і Полтавський полковник Іван Черняк, який не побоявся царського гніву і відправив донесення в Сенат про каторжні умови праці і жорстоке ставлення царських чиновників до козаків [6, 7].

Рисунок 1.12 – Полтавська фортеця, вид з Мазурівки

У 1718 році полковим обозним (*друга особа в уряді*), якому підпорядковувалась полкова артилерія і фортечні укріплення, був Климентій Нащинський, полковим писарем Григорій Богаєвський, полковим осавулом Григорій Буцький, полковим хорунжим Павло Герасимович, гарматним осавулом Григорій Терещенко, гарматним хорунжим Яків Фиренко. У Полтаві було дві полкові сотні: першу очолював Яків Черняк, другу – Дмитро Самарський. Пізніше на Кобищанах⁶ і Очеретянці⁷ було створено третю Новополтавську сотню. У Полтаві проживало 192 кінних козаків, з яких 51 мав волове тягло, 18 піших козаків, 8 козацьких вдів, 56 купецьких і торгових людей та міщан, 46 посполитих, які мали тягло і 98 піших. Війтом був Кирило Іванович. У місті було 6 цехів: Кравецький (43 робітники), різницький (23), шевський (36), ковальський (17), гончарський (12), ткацький (30) [7].

У 1723 році в Полтавському полку було 17 сотень в яких налічувалось 4381 кінний і 753 піших козаків.

На початку другої чверті XVIII ст. Полтавський полк мав 15 сотень. У 1745 році на території полку діяло 98 початкових шкіл [5].

25 серпня 1752 року універсалом гетьмана Кирила Розумовського в Полтаві відновили магістратське правління на основі магдебурзького права. Було відроджено магістрат – орган місцевого станового управління, що здійснював адміністративно-судові функції. На чолі магістрату стояв війт, якого обирали на три роки. До складу магістрату входили бурмистри, райці (радники), лавники (засідателі). Судочинство здійснювалося на основі давнього Литовського статуту. Міська влада насамперед захищала інтереси міщан і ремісників, об'єднаних у цехи, слідкувала за порядком у місті, контролювала торгівлю і ціни, роботу шинків, стан пожежної охорони тощо [14].

У 1763 році в межах полків було запроваджено поділ на 20 повітів. Полтава крім полкового стала ще і повітовим містом. У місті запровадили земський, гродський і підкоморський суди, які розглядали цивільні та межові (земельні) справи. Земський суд збирався тричі на рік. До його складу входили земський суддя, засідатель (підсудок), земський писар, які обиралися довічно із шляхти Полтавського повіту. Земельні питання розглядав підкоморський суд, суддя якого називався підкоморієм, а помічник – коморником. Карними справами опікувався гродський суд, в якому головою був полковник, а до складу суду входили ще гродський суддя та писар [14].

У 1764 році Гетьман Кирило Розумовський під тиском Катерини II подав у відставку і реформа з удосконалення адміністративного управління та суду призупинилась. Замість гетьманського уряду була знову утворена Малоросійська колегія. Президентом колегії і генерал-губернатором України став П. О. Румянцев, який у своїй діяльності керувався настановами цариці Катерини II щодо русифікації України [14].

У цей час почали формувати пікінерні полки, які очолювали ротмістри і поручники. Було створено 4 пікінерні полки: Єлисаветградський, Дніпровський, Донецький, Полтавський. До полків примусово приписували села і містечка. У 1764 році пікінерні полки були приписані до новоствореної Новоросійської губернії. Від Полтавського козацького полку відібрали Старо-Санжарську сотню, яка увійшла до складу Полтавського пікінерного полку.

У 1764 році в Полтавському полку було 18 сотень, з них у місті знаходилося три. Територія полку становила 38 820 квадратних верст, козаків виборних було 12 982, козаків-підпомощників – 17 738, посполитих, різночинців та інших – 45 779. Серед населення полку було 76 499 осіб чоловічої статі.

Сотенними містечками Полтавського полку були: Будища, Решетилівка, Старі і Нові Санжари, Білики, Кобеляки, Сокілка, Кишень-

ки, Переволочна, Келеберда, Нехвороща, Маячка, Царичанка, Китайгород, Орлик.

У 1765 році від Полтавського полку були відібрані майже всі сотенні містечка та включені до складу Новоросійської губернії. У Полтавському полку залишилися лише Полтава, Будища та Решетилівка*.

Умовні позначки

- - - - - Кордон Гетьманщини
- - - - - Межі полків
- · · · · Південна межа Полтавського полку після 1764 р.
- ⊙ Полкове місто

Рисунок 1.13 – Територія Полтавського полку в 1764 році

За даними Румянцевського перепису 1765 – 1769 років, Полтава входила до складу першої сотні Полтавського полку. До Полтавської сотні були віднесені і хутори в долинах річок Свинківка, Чорна, Баришівка, Боришполка, Крута Балка, Кустолова, Пе-

* Полтавський полк було по суті розділено між Новоросійською і першою Малоросійською губернією. Утворена в 1764 році з частини Лівобережної України після остаточної ліквідації інституту гетьманства. Перша Малоросійська губернія в 1764–1775 роках складалася з 10 полків (адміністративно-територіальних і військових одиниць, успадкованих від Гетьманщини). 1764 року 13 сотень Полтавського полку було анексовано Росією та приєднано до новоствореної Новоросійської губернії; у складі Полтавського полку у 1764–1775 роках було усього 5 сотень. 20 жовтня 1775 року Полтавський полк було остаточно ліквідовано, отже, у складі Малоросійської губернії у 1775–1781 роках було 9 полків. З 1765 по 1773 роки адміністративним центром був Глухів, у 1773 році центр був перенесений до Козельця, а в 1775 – до Києва. Восени 1781 року Малоросійська губернія була ліквідована і розділена на Новгород-Сіверське, Чернігівське та Київське намісництва (Полтавський полк // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. За ред. А. В. Кудрицького. – Київ: УЕ, 1992. – С. 770–771).

дасова, Петрівка, Рогізна, Середня Говтва, Тагамлик. У самому місті в цей час було 50 вулиць, 600 дворів, з яких 295 належало козакам.

У власності міста були села: Івашки, Івончинці, Грабинівка, Осмачки, Мачухи та інші. Від селян цих поселень місто отримувало щорічні податки, крім того магістрат безкоштовно використовував працю селян на міських роботах, особливо під час розквартирування у місті генералітету та полків. Селян зобов'язували возити дрова, сіно, воду тощо [14].

У 1770 році полтавським полковником Андрієм Андрійовичем Горленком був збудований мурований Успенський собор, а старий дерев'яний у 1776 році продано на знос у с. Івашки.

З давнини через урочище Рогізне на Подолі лежав шлях на Харків. У середині XVII ст. Рогізне вже було обжите і перебувало у власності окремих міських жителів. Перед набуттям Полтавою статусу губерньського центру біля р. Рогізної налічувалось декілька хат [7].

У 1770 році в Полтаві протягом року відбувалось чотири ярмарки: у Всеїдний тиждень*, на Миколаївську неділю (9 травня ст. ст.), на Ільїнську неділю (20 червня), на Воздвиженську неділю (14 вересня). У місті діяли ремесляні цехи: шевців, кожевників, портних, ковалів тощо, працювали рукодільці, срібляники, живописці. Полтава закупляла дьоготь, гаряче вино, конопляне масло, полотно, рогожі, канати, віжки, продавала коней, рогатих тварин, овець, шкіри, коров'яче й овече масло, овечу шерсть [6].

У 1774 році в Полтаві існувала загроза народних виступів. У районі річок Коломак і Кагамлик діяли повстанські гайдамацькі загони. Тому у місті розмістили загін Дніпровського пікінерного полку чисельністю 100 осіб для несення патрульної служби [14]. Саме в той час (1773 – 1775 рр.) на Дону відбувалось повстання під проводом донського козацького отамана з української станиці Зимовійської Омеляна Пугача (в історії відомий як О. Пугачов).

У 1775 році залишки Полтавського полку (Полтавська, Будищанська, Решетилівська сотні) відійшли до Новоросійської губернії. У Полтаві розташували 8-му роту Дніпровського пікінерного полку у складі Новоросійської губернії, штаб якого знаходився в Кобеляках [14].

У різні роки посаду полтавського полковника займали: Іван Якович Іскра (Іскренко) (1648 – 1649), Мартин Пушкар (1648, 1649 –

---

* Тиждень, в якому в середу і п'ятницю немає поста. Інші назви – Загальниця, Суцільний тиждень – період церковного року, на який Церква звільнює вірних від одноденного посту середи й п'ятниці (див. Воропай О. Звичаї нашого народу. – Мюнхен : Українське видавництво, 1958. – Т. 1. – 310 с).

1658, загинув під Полтавою у битві з військом Гетьмана І. Виговського, вірогідно, у вівторок 1 червня 1658 р. ст. ст.), Петро Якович Горбаненко (1651 – наказний), Іван Якович Іскра (02.1652 – наказний), Іван Богун (1658), Филон Наумович Гаркуша (1658, *призначений гетьманом І. Виговським*), Кирик Мартинович Пушкаренко (1658), Федір Іванович Жученко (1659 – 1661, *вибраний полтавцями на місце Пушкаря*), Дьомочка (05.1661 – наказний), Дем'ян Іванович Гуджол (1661 – 1664), Олексій Кованька (02.1664 – наказний), Михайло Степанович Гончар (10.1664 – наказний), Григорій Витязенко (1665 – 1666, *вбитий козаками*), Кіндрат Барабаш (05.1666 – 10.1667 – наказний), Сава Федорович Омельченко (Омельницький) (1667), Кость Кублицький (1667), Дем'ян Іванович Гуджол (1668), Клим Чорнищенко (05.1668 – наказний), Кость Кублицький (1669), Манджос (1668 – наказний), Іван Лозицький (07.1668 – наказний), Іван Розсоха (1668 – наказний), Филон Гаркуша (вдруге, 1669 – 1670), Федір Іванович Жученко (вдруге 1670 – 1672), Федір Домонтович (01.1671, 04.1672 – наказний), Дем'ян Гуджол (вдруге, 1672 – 1674), Яків Плюйка (03.1674 – наказний), Прокіп Левенець (1674 – 1675), Павло Семенович Герцик (1676 – 1677), Петро Тищенко (1676 – наказний), Прокіп Левенець (вдруге, 1677 – 1679), Федір Іванович Жученко (втретє, 1679 – 1680), Леонтій Черняк (1680 – 1682), Павло Семенович Герцик (вдруге, 1683 – 1686), Пилип Остапович (07.1684 – наказний), Федір Іванович Жученко (вчетверте, 1686 – 1687), Павло Семенович Герцик (втретє, 1687), Федір Іванович Жученко (вп'яте, 1687 – 1688), Леонтій Іванович Черняк (вдруге, 1689), Іван Браїлко (05 – 06.1689 – наказний), Федір Іванович Жученко (вшосте, 1689 – 1691), Павло Семенович Герцик (1691 – 1695), Гаврило Барабаш (наказний), Леонтій Іванович Черняк (07.1693) – наказний), Іван Іванович Іскра (1696 – 1671), Андрій Нащинський (09.1701 – наказний), Іван Несвіт (09.1701 – наказний), Іван Прокопович Левенець (1701 – 1702), Михайло Гамалія (1702 – 1703), Іван Прокопович Левенець (вдруге, 1703 – 1709, *інтернований російською владою після Полтавської битви і вивезений до Харкова*), Іван Несвіт (03.1705 – наказний), Григорій Павлович Герцик (1705 – наказний), Іван Леонтійович Черняк (1709 – 1722), Роман Михайлович Борохович (04.1711 – наказний), Петро Кованька (1711 – наказний), Клим Нащинський (10.1714 – наказний), Павло Михайлович Жданович (1721 – 1722 – наказний), Яків Лаврентійович Черняк (08. – 12.1722 – наказний), Яків Лизогуб (1719 – 1721 – наказний), Григорій Буцький (12.1722 – 1724 – наказний), Іван Кирпич (05.1723 – наказний), Сава Михайлович Тарануха (1724 – 1725 – наказний), Іван Гаєв-

ський (1724 – наказний), Григорій Іванович Черняк (1725 – наказний), Іван Прокопович Левенець (втретє, 1725 – 1729), Василь Васильович Кочубей (1729 – 1743), Андрій Андрійович Горленко (1743 – 1775), Павло Ізмайлов (1774 – 1775), Іван Герасимович Кованько (1779) [9]*.

1.1.3. Повітовий центр Малоросії

Після ліквідації Полтавського полку царицею Катериною II у 1775 році було утворено Полтавський повіт, який входив до Новоросійської губернії [5, 7]. До складу Полтавського повіту увійшла частина території Полтавського полку та частина ліквідованих Костянтинградського, Алексопольського і Градижського повітів. Територія Полтавського повіту з півночі обмежувалась Зіньківським повітом і частиною Слобідської Української губернії, зі сходу – частиною Слобідської та Новоросійської губернії, з півдня – частиною Новоросійської губернії та Кременчуцьким повітом, із заходу – Кременчуцьким і Хорольським повітами [15].

Того ж року у Новоросійській та Азовській губерніях було засновано Слов'яно-Херсонську архієпископію з місцем перебування архієрея в Полтаві у Хрестовоздвиженському монастирі. Полтава стала центром Слов'янсько-Херсонської єпархії, а Хрестовоздвиженський монастир – архієрейською кафедрою. До 1786 року, коли на Україну поширили секуляризацію, монастир залишався великим власником земель і селян. Йому належали села Розсошенці, Буланове, Сторожове, Семенівка, Ольшанка та до 2 тисяч монастирських селян.

---

* Див. також: ЦДІАУК – Фонд 51 Генеральна військова канцелярія – Опис 3 т. 12 справа 19351 – Ревізія Полтавського полку. 08.08.1759 р.; справа 19353 – Ревізія Полтавського полку. 1748 р.; справа 19354 – Ревізія Полтавського полку. 10.1755 р.; справа 20037 – Перепис дворів Полтавського полку. 18.07–20.08.1735 р.; справи 1335 і 1336 – Реєстр козаків, полкової, сотенної старшини, бунчукових і значкових товаришів з переліком військових походів (...). – 1724, 1725, 1734 рр.; справа 1155 – на 21.07.1723 р. – Список зубожілих козаків Полтавського полку, які не змогли виступити в військовий похід; справа 1455 на 1725 р. – Про відправку в Низовий похід козаків Полтавського полку і призначення над ними командиром кишенського сотника Григорія Потоцького; справи 1335 і 1335а – Реєстр козаків і старшини з переліком військових походів на 1724, 1725, 1734 рр.; справа 19250 – Компут козаків Полтавського полку на 1735 р.; справа 19317 – Ревізія Полтавського полку на 1737 р.; справа 19318 – Ревізія Полтавського полку на 1737 р.; справа 19330 – Ревізія Полтавського полку на 1740 р.; справа 19341 – Ревізія Полтавського полку на 1743 р.; справа 19351 – Ревізія Полтавського полку на 1750 р.; справа 19353 – Ревізія Полтавського полку на 1748 р.; справа 19354 – Ревізія Полтавського полку на 1755 р. Інститут Рукописів бібліотеки ім. Вернадського – фонд 1, справи № 54335 на 1732 р. – Ревізія Полтавського полку; 54480 на 1718 р. – Полтавський компут; 54481 на 1721 р. – Компут полку Полтавського.

У 1785 році Слов'янсько-Херсонську єпархію перейменовано на Катеринославську, проте місцем перебування архієрея до 1798 року залишався Полтавський Хрестовоздвиженський монастир.

У 1782 році ліквідовано адміністративний поділ Лівобережної України на полки. Замість них було утворено три намісництва: Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. У цей час Полтава залишалася у складі Новоросійської губернії [14, 16].

У 1781 році Полтава була одним з найбільш населених повітів Новоросійської губернії. Тут було біля 14 000 козаків і їх помічників і 17 937 власницьких підданих. Разом з відставними штаб і обер-офіцерами й іншими старшинами та духовенством усіх разом більше 34 000 душ чоловічої статі. Не набагато менше і жіночої статі [8].

У записках графа Сегюра* про перебування його в Росії за царювання Катерини II (1785 – 1789 рр.) Полтава згадується, як маленьке містечко, погано укріплене, вельми мало заселене, яке не має ні будівлі, ні пам'ятника, який міг би зацікавити вчених [17].

У 1782 році Полтаву визнано повітовим містом. Основну масу населення повіту становили козаки і селяни. У місті було до 1000 дерев'яних будинків [14].

У 1783 році з Новоросійської та Азовської губерній утворили Катеринославське намісництво** і територія Полтавського повіту відійшла до нього. Центром намісництва в 1783–1789 роках був Кременчук, з 1789 року – Катеринослав [16].

У 1785 році в Полтаві було обрано Загальну міську думу, яка складалася з міського голови і гласних, обраних від представників різних станів: купців, цехових ремісників, міщан, посадських тощо. Право обирати мали міські жителі від 25-річного віку, які мали прибуток від господарства не менший за 50 карбованців. Дума обиралась на три роки, але її робота тривала протягом 1 – 2 днів, під час зборів де обирали посадових осіб – міського голову, членів зібрання, бургомістрів, ратманів, засідателів, старост і суддів совісного суду. Бургомістри і ратмани засідали у міських магістратах, засідателі – у губернських магістратах. Загальна Дума із свого складу обирала шістьох гласних, які складали Шестигласну думу, що безпосередньо займалась мі-

---

* Луві-Філіпп де Сегюр (фр. *Louis-Philippe de Ségur*; 10 грудня 1753, Париж – 27 серпня 1830, Париж). Описав Східну Європу (зокрема Польщу та Росію) кінця XVIII століття як край напівдикунів; регіон, що перебуває в стадії між цивілізацією і варварством.

** В. В. Панащенко. Катеринославське намісництво // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Київ: Наукова думка, 2007. – Т. 4 : (Ка – Ком. – С. 137). – 528 с.

ськими справами. Ця Дума була виконавчим органом і мала в підпорядкуванні благоустрій міста, санітарний нагляд, розвиток торгівлі і промисловості. Поза як Дума не була самостійним органом і повністю залежала від адміністрації, то мусила щорічно звітувати перед губернським правлінням і Казенною палатою.

У 1785 році козацькій старшині і шляхті було надано дворянство, в Україні засновувались загальноросійські дворянські заклади, а козацькі ранги перейменовано в чини [14].

У 1796 році відбулися нові зміни в адміністративно-територіальному поділі України. На Лівобережжі замість 3-х намісництв – Київського, Новгород-Сіверського і Чернігівського, була створена одна губернія – Чернігівська (друга Малоросійська*) з центром у м. Чернігові з приєднанням до неї частини території, віднесеної спочатку до Новоросійської, а потім до Катеринославської губерній, тобто всього колишнього Полтавського полку і міста Кременчука з містечками та селами, що раніше входили до Миргородського полку [16].

У 1797 році в Полтаві почала діяти перша міська лікарня на 50 ліжок, побудована на власні кошти лікарем І. Тишевським, в якій безкоштовно лікувалась біднота до 1803 року. На благодійну лікувальну справу І. Тишевський витратив усі свої заощадження [6].

За описом Полтави 1798 року, місто складалося з двох частин, поділених на сім кварталів: перша частина включала все старе місто, фортецю від Познанської гори до Стрітенської церкви і далі до Подолу, сучасного міського саду та Кобищанів. У цій частині міста залишалися старі фортечні вали, залишки п'яти бастіонів, з'єднані між собою ламаними куртинами, башти і ворота, що збереглися ще з початку століття. Друга частина міста була поза фортецю і валами: від Стрітенської церкви, з одного боку, до Панянської гори і монастиря, а з другого – до Тріумфальних воріт (збудовані у 1787 р. для зустрічі російської цариці Катерини II на перетині вулиць Олександрівської і Монастирської). Центр міста і краща його частина знаходилися біля Спаської церкви, де був гостинний двір і торгові ряди. У Полтаві проживало 7 975 чоловік [14].

---

* У 1796 році Малоросійська губернія була знову утворена з трьох намісництв, на які тоді поділялася Малоросія, причому до неї приєднані були і колишній Полтавський полк, і місто Кременчук, з містечками та селищами колишнього Миргородського полку, що входили до складу Катеринославської губернії, але відокремлено місто Київ, «з округністю, по положенням його за рікою Дніпром». Губернським містом був призначений Чернігів. Губернія була розділена на 20 повітів. Утворення Малоросійської губернії знаходилося у зв'язку з відновленням за Павла I в Малоросії судів генерального, земських і підкоморських. У 1802 році з другої Малоросійської губернії утворені були дві – Чернігівська і Полтавська.

У XVIII ст. продовжували існувати церковні та полкові школи. У середині XVIII ст. в Полтавському полку було близько 98 шкіл. У Полтаві діяло 6 шкіл. Школи, зазвичай, влаштовувалися у пристосованих приміщеннях, переважно при церквах. Вчителями були дяки, які мали належну освіту і обиралися громадою. Вони навчали дітей за певну платню хлібом чи грошима. Навчання починалося з букваря, потім переходили до часослова і псалтиря. Дяки часто переходили від однієї школи до іншої, щоб побачити світ, придивитися до науки і людей. Діяльності дяків-вчителів сприяла свобода пересування та порядок заміщення церковних посад на основі вибору і договору між церковнослужителем та громадою.

Поширення кріпосництва на Лівобережжі з 1783 року призвело до поступового занепаду і ліквідації таких шкіл. Негативний вплив мало введення у 1786 році церковних штатів, згідно з якими встановлювалася певна кількість учительських посад. Серед дяків, що працювали вчителями, виявилось багато заштатних, яких за указом цариці Катерини II відправили на військову службу, а школи позакривали. Внаслідок цього на початку XIX ст. на Полтавщині залишилося 87 шкіл, в яких навчалось 738 учнів [14].

У 1776 році при Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі була відкрита школа для півчих де вивчали катехизис, арифметику, історію, географію, латинську мову. До школи півчих набирали хлопчиків віком від 8 до 14 років, які вміли читати і писати.

У 1778 році в Полтаві почало працювати училище на базі якого в місті у 1780 році було відкрито перший середній навчальний заклад – Полтавську Слов'янську семінарію. У семінарії, крім релігійних дисциплін, вивчали риторику, математику, малювання, латинську, грецьку, французьку і німецьку мови. У 1783 році відкривається філософський клас.

У 1786 році Слов'янсько-Херсонська єпархія перейменована на Катеринославську і Херсонсько-Таврійську. Полтавська Слов'янська семінарія стала називатись Катеринославською. У 1789 році в ній навчався 271 учень, у 1790 році – 292, в 1793 році – 309, в 1797 році – 319 учнів. Більшість викладачів семінарії були випускниками Київської академії та Харківського колегіуму. Випускники семінарії поповнювали ряди духовенства Полтавщини та півдня України (Павлограда, Тирасполя, Сімферополя). У семінарії навчалися: засновник нової української літератури І. П. Котляревський, відомий літератор і перекладач «Іліади» Гомера М. І. Гнедич, керуючий справами міністерства

освіти Росії І. І. Мартинов, учений, лікар, ректор і професор Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії С. Ф. Гаєвський [14].

Іван Петрович Котляревський

У 1798 році семінарію з Полтави було переведено в Новомиргород, потім у Катеринослав.

15 жовтня 1799 року в Полтаві відкрили головне народне училище, яке мало 4 класи. Училище знаходилось у дерев'яному будинку поблизу церкви Вознесіння. У 1799 році тут навчалось 56 учнів, у 1800 році – 78. Більшість учнів були з дворян і чиновників, решта – з купців та міщан. За статутом 1804 року училище було перетворено у повітове.

Рисунок 1.14 – Іван Петрович Котляревський

У Полтаві існували і приватні школи та пансіони. У 1778 – 1810 роках діяв жіночий пансіон німця Менгеса, у 1798 році – французький жіночий пансіон Жаке. Ученицями там були діти дворян. У пансіонах вивчали російську, французьку, німецьку мови, історію, географію, арифметику, малювання.

Протягом століття місто продовжувало зростати і розвиватися в складній обстановці ліквідації автономії України [14].

1.1.4. Губернський центр Російської імперії

27 лютого 1802 року було створено Полтавську губернію* і Полтава стала розвиватись як губернський центр [5]. Місто почали забудувати за спеціально розробленим планом за участі іноземних зодчих. Від козацького адміністративного центру – Полтавської фортеці до нового губернського центру було прокладено головну вулицю (*нині Соборна*). Протягом 1804 – 1811 років в новому центрі Полтави було збудовано адміністративні будинки у стилі російського класицизму** за проектом зодчого А. Захарова.

* Створена царським указом від 27 лютого 1802 року, за яким Малоросійська губернія була поділена на дві – Полтавську (адміністративний центр – Полтава) і Чернігівську.

** Російський класицизм – історико-регіональний стиль, що відноситься до загальноєвропейського художнього напрямку класицизму, виник в XVII столітті в Росії під впливом західноєвропейської культури та розповсюдився в другій половині XVIII – першій половині XIX століть.

За часів першого генерал-губернатора князя О. Б. Куракіна* на південно-західній околиці міста, на землях, які належали одному з найбагатших полтавських поміщиків С.М. Кочубею та Кирилівським, проданих місту для громадського користування, був створений міський сад з оранжереями де росли цитрусові культури і тропічні квіти [6, 18] (*тепер територія Міського саду і Політехнічного університету*).

У 1802 році в Полтаві на казенні кошти було відкрито першу лікарню на 20 чоловік. У 1810 році споруджено перший міський театр, першим директором якого став І.П. Котляревський [6].

У 1806 році в Полтаві проживало 197 дворян, 1923 козаків, 142 купці, 1425 міщан, 35 церковнослужителів, 333 поміщицьких і 7 казенних селян, 1 поселянин, 1 військовий обиватель. Всього в місті жителів чоловічої статі проживало 4064 особи. Протягом року проходило чотири ярмарки: в день святителя Миколи (*9 травня ст. ст.*), в день Самсона Странноприємця (*27 червня*), в день Воздвиження хреста господнього (*14 вересня*) та на Всеїдній неділі.

У 1808 році в Полтаві відкрили чоловічу гімназію. За часів генерал-губернаторства князя О.Б. Куракіна в місті відкрили будинок для виховання збіднілих дворян [18].

У 1810 році в Полтаві було 1633 обивательських будинки, де мешкало 4025 жителів чоловічої статі і 4303 жіночої. Крім того у місті проживало приблизно 1500 душ тимчасових приїжджих. Через Полтаву пролягало чотири головні тракти: Харківський, Кобеляцький, Зінківський, Кременчуцький [6].

У 1848 році в Полтаві було 1770 будинків (*46 кам'яних і 1724 дерев'яних*), 83 вулиці і провулки, 4 площі, 1 публічний сад, 2 кладовища, 630 приватних садів, 905 городів. У місті мешкали: 1561 дворян, 9 почесних громадян, 3575 козаків, 6499 міщан (з іногородніми), 110 осіб духовенства, 374 купців, 281 різночинців, 2990 нижчих військових чинів, 42 іноземців, 313 колоністів, /18 казенних і 928 дворових селян, 848 дворових людей та ін. [6].

У 1852 році з Ромен⁸ до Полтави переведено Іллінський ярмарок, який мав вельми важливе значення для економічного розвитку міста.

У 1859 році в Полтаві було 2106 будинків, де проживало 10488 жителів чоловічої статі і 8750 жіночої. В місті було 12 навчальних закладів (*інститут благородних дівчат, кадетський корпус, гімназія, при ній шляхетний пансіон*), 4 духовних училища, повітове, канцеляр-

---

* Князь О.Б. Куракін перебував на посаді генерал-губернатора Полтавської губернії з 1802 по 1808 рр.

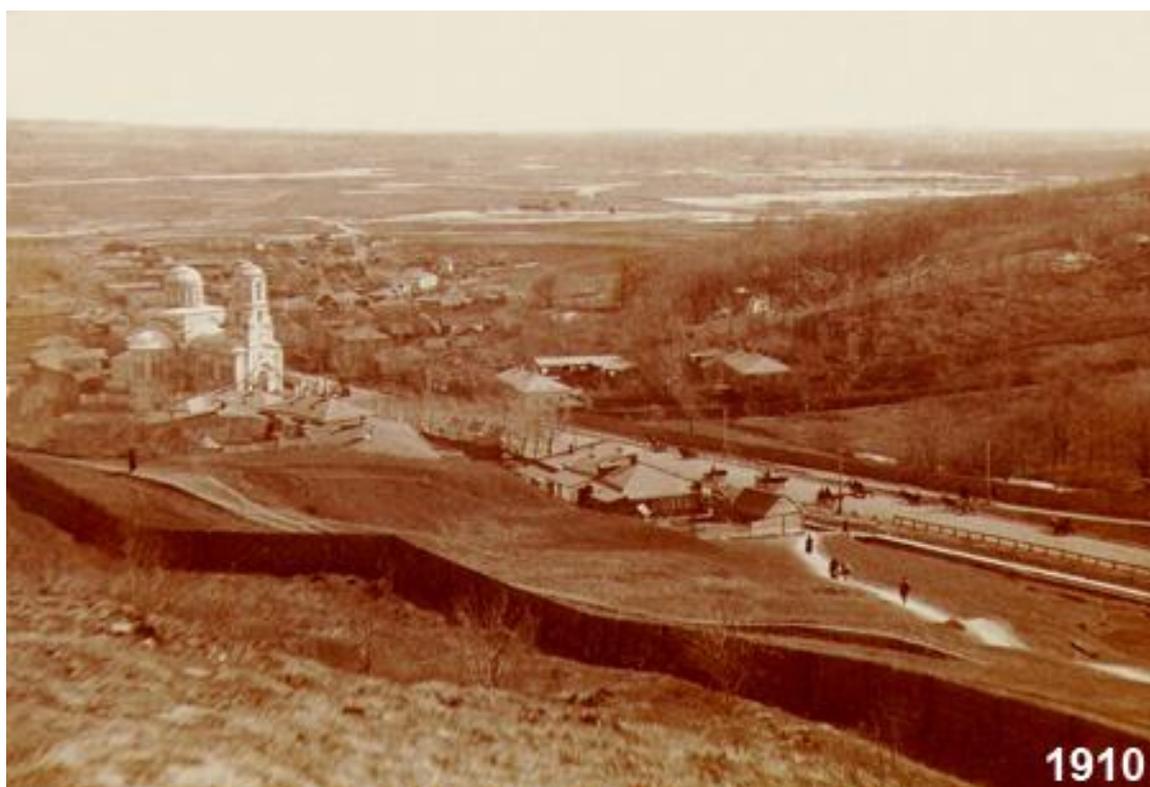
ських службовців, 3 парафіяльних, 3 благодійних заклади, богадільня, пологовий госпіталь, дитячий притулок, 17 православних, католицька і лютеранська церкви, монастир, єврейська синагога, поштова станція, 4 ярмарки, ринок, 36 фабрик і заводів. Міськими передмістями Полтави були: Кобищани (*ліворуч від дороги на Кобеляки*), Кулики⁹ (*по дорозі з Полтави до Нижніх Млинів*), Кривохатки¹⁰ (*ліворуч від тодішнього Харківського тракту*), Павленки¹¹ (*по дорозі з Полтави на Зіньків*), Німецька колонія¹² (*між польовими дорогами з Полтави в Яківці*), Огнівка (*між польовими дорогами з Полтави на Пушкарівку та Рибиці*), Яківці¹³ (*по сільській дорозі на північ від Полтави*) [6].

У 1861 році, під час реформи, в Полтавському повіті налічувалось 40 цензорових дворян: Кочубеї, Попови, Масолови, Старицькі, Бабаніни, Зеньковські (Заньковські). 34 % селян були кріпаками, які внаслідок реформи, одержали в середньому по 1,2 десятини землі на ревізку душу (державні селяни по – 2,3 десятини). У селах повіту були розвинуті городницька і садівницька галузі [5].

У 1877 році в Полтаві налічувалось 34253 жителів обох статей. У місті було губернське правління, казенна палата, управління державним майном, губернське та уїзне казначейство, окружний суд, губернське присутствіє в селянських справах, контрольна палата, межова палата, губернська і повітова земські управи, міська управа, консисторія, управління військового начальника, міська і повітова поліція, інститут шляхетних дівчат, військова Петровська гімназія, класична гімназія, семінарія, жіноче духовне училище, жіноча гімназія, реальне училище, повітове і парафіяльне училище, заводи: сальних свічок 4, воскових свічок 2, цегляних 6, горілчаний 1, шкірних 2, пивоварних 4, миловарний 1, гончарний 1, селітряний 1, механічний 1, фабрики: суконних 3, тютюнових 2, масляних фарб 1 тощо.

У другій половині ХІХ ст. Полтава стає промислово-торговельним центром губернії. Особливо швидкими темпами місто почало розвиватись після перевезення сюди з Ромен Іллінського ярмарку. У 1879 році в Полтаві було 30 промислових підприємств (*441 робітник*), у 1895 році – 89 підприємств (*869 робітників*). У 1897 році в місті налічувалось 53703 жителів (*в т. ч. 24494 місцевих*), з них: 6396 дворян, 1192 купців, 21516 міщан, 1094 духовенства, 21904 селян [6].

У 1903 – 1908 роках зведено будинок Полтавського земства, побудований у стилі українського модерну (*архітектор Василь Кричевський*) [19].

Рисунок 1.15 – Залишки оборонних споруд Полтавської фортеці

Перед початком Першої Світової війни (1914 р.) в Полтаві проживало 80 тис. населення [20]. У вересні 1914 року в місті відкрито учительський інститут [6]. У 1916 році почали створювати історично-філологічний факультет, на якому читали лекції харківські професори, серед них академік Дмитро Багалій, професор Степан Таранущенко та місцевий історик Наталія Юстівна Мірза-Авак'янц [20].

1.1.5. Губернський та обласний центр України*

Після падіння царського режиму в Російській імперії (27 лютого 1917 р. ст. ст.) влада у Полтаві протягом двох з половиною років змінювалась тринадцять разів, поки остаточно, за допомогою тотальних репресій і багнетів, в Україні не закріпились російські більшовики.

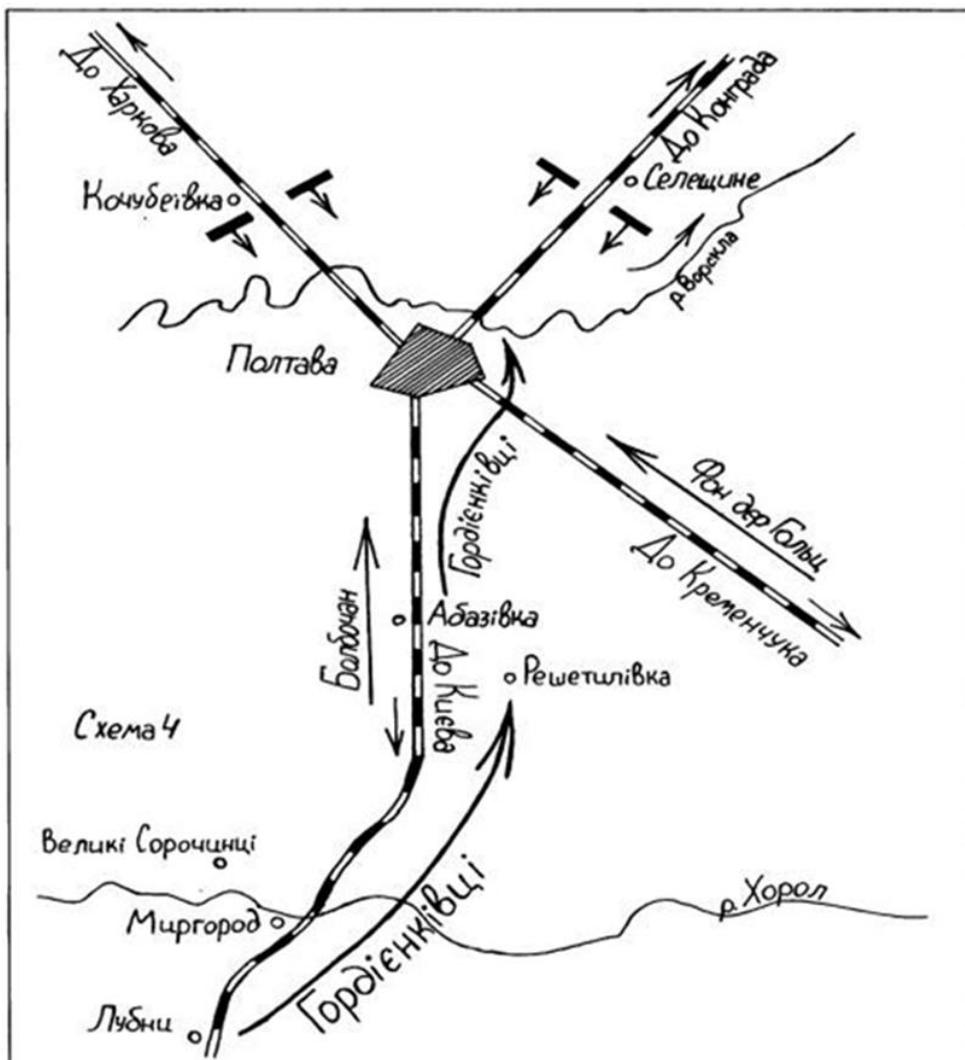
З 15.12.1917 року ст. ст. влада у Полтаві належала Українській Центральній Раді, потім Українській монархічній державі Павла Ско-

---

* Радою Народних Комісарів УСРР від 3.06.1925 р. губернії на Україні було ліквідовано, а територія України поділена на округи і райони, з 2.09.1930 р. – на райони. 9.02.1932 р. був введений обласний поділ, територію Полтавщини розділили між Харківською, Дніпропетровською і Київською областями, 22.09.1937 р. було створено Полтавську область з центром у Полтаві.

ропадського, а з 27.11.1918 року по 18.01.1919 рік Директорії Української Народної Республіки* [21].

Перша більшовицька окупація Полтави почалась 6 (19) січня 1918 року, коли загони колишнього підполковника російської армії М. А. Муравйова вступили до Полтави, і тривала по 26 – 27.03.1918 року коли українські війська у складі Запорізького корпусу Армії УНР під командуванням генерала О. Натієва вступили до Полтави.

Рисунок 1.16 – Схема наступу армії УНР на Полтавщині

27.11.1918 року Полтава опинилася в руках повстанських загонів, нечисленні гетьманські війська склали зброю.

Друга більшовицька навала та окупація Полтави військами почалась 19.01.1919 року і тривала по 27.07.1919 року, коли більшовики

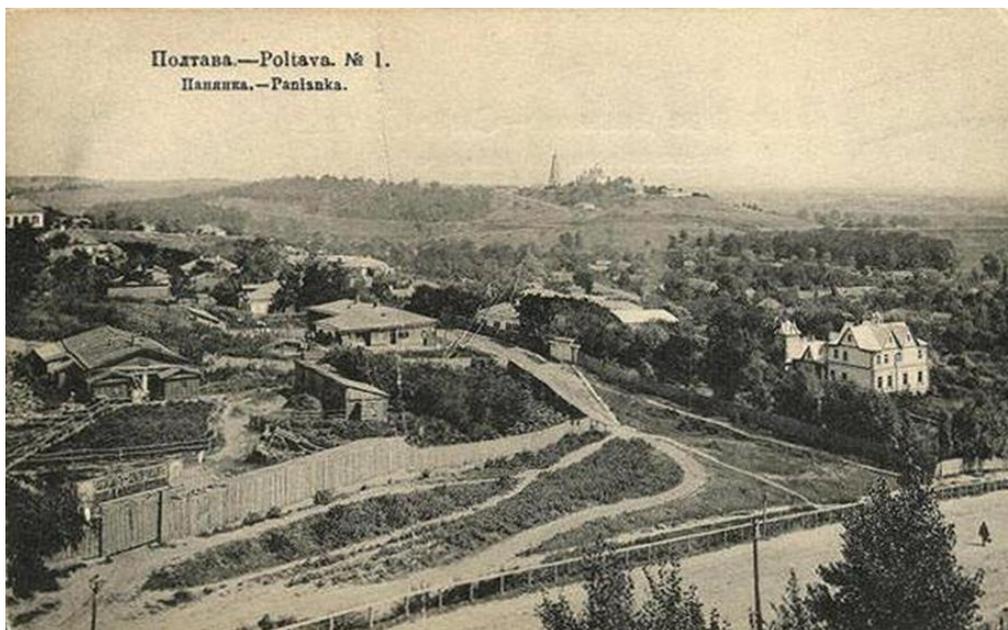
* В ніч проти 28.11.1918 р. Полтаву зайняли повстанці помічника Петлюри Шинкаренка. Владу в місті перебрала Українська Директорія, частини загону отамана Петра Болбочана.

відступили з Полтави під натиском військ Денікіна. 28.07.1919 року до Полтави вступили денікінці.

Третя і вже тривала більшовицька окупація Полтави почалась 11.12.1919 року, коли спочатку повстанські загони, а за ними більшовики знову прийшли до Полтави.

Відразу після Російської Лютневої революції 1917 року в Україні постало питання переведення шкіл на українську мову навчання. У губернському центрі Полтаві були організовані педагогічні курси для перепідготовки вчителів українською мовою. Розшукували фахівців для складання підручників, які друкувались у видавництві Полтавської Спілки Споживчих Товариств (ПССТ). При ПССТ було засновано першу в Полтаві українську бібліотеку, де протягом двох років зібрано кілька тисяч книг [20].

У кінці 1917 року українська інтелігенція Полтави виступила з ініціативою відкрити в губернському центрі український державний університет. При сприянні голови Полтавської губернської земської управи Токаревського М. Д., на початку було відкрито історико-філологічний факультет, який діяв як філія Харківського університету. До роботи в ньому були залучені харківські вчені та полтавські лектори. В цей же час діяв Полтавський вчительський інститут, якому влітку 1919 року було надано статус педагогічного з чотирирічним терміном навчання [22].

Рисунок 1.17 – Полтава, 1918 рік

У часи Української гетьманської республіки Павла Скоропадського, в Полтаві організували Наукове товариство при Всеукраїн-

ській академії наук. Його членами були Володимир Щепотьєв, Наталя Мірза-Авак'янц, Григорій Коваленко, Віктор Воропай, Вадим Щербаківський, Михайло Рудинський, Лев Падалка, Іван Лебединський [20].

02.07.1918 року в школі ім. В. М. Тригубова (*сьоме міське початкове училище*) було відкрито курси по українознавству для міських учителів, а 04.07.1918 року – для учительського персоналу Полтавського повіту. В учительському інституті поряд з історико-філологічним і юридичним факультетами відкрився факультет соціальних наук та художньо-літературний. 19.09.1918 року вийшов наказ голови Полтавської губернської земської управи Токаревського М.Д., щоб усі ділові папери писались українською мовою [21, 23].

За часів Директорії, 31.12.1918 року вийшов наказ губернського старости Чижевського про введення в усіх закладах української мови. У 1919 році навчання в школах уже йшло українською мовою [21]. Українські школи існували за кошти, зібрані громадськістю. У 1920 році в Полтаві діяло 5 українських гімназій, 16 (чи 17) українських шкіл і лише декілька російських [20].

19.01.1919 року Полтаву захопили війська більшовицької Росії, 28.07.1919 року – денікінці, а 28.11.1919 року – знову російські комуністи-більшовики. Після приходу військ більшовицької Росії, розпочались тотальні нічні розстріли полтавців на цвинтарі Хрестовоздвиженського монастиря, які проводили загони особливого відділу ЧК [20, 21, 23].

У часи української національної революції в Полтаві діяв Український національний хор імені Т. Г. Шевченка, який мав великий успіх серед населення [22].

На початку 1921 року Токаревський М. Д., на той час член державної кооперативної спілки, на базі новоствореного кооперативного технікуму, сільськогосподарського технікуму та садово-огородньої школи створив Полтавський агрокооперативний технікум зі статусом вищого навчального закладу. Вищий навчальний заклад розпочав роботу 1 жовтня 1923 року [22].

У 1921 році більшовики об'єднали педагогічний інститут з історико-філологічним факультетом університету і перетворили на Полтавський інститут народної освіти [22].

У 1928 році в місті налічувалось 92740 жителів, 67,75 % яких складали українці. 21.11.1929 року до складу Полтави були включені хутори і села передмістя, які входили до складу Антонівської, Дублянської, Зінцівської, Нижньомлинської, Яківчанської, Тахтаулівсь-

кої і Рибчанської сільських рад: Антонівка¹⁴, Береківка¹⁵, Герівка¹⁶, Дослідне поле, Дублянщина¹⁷, Зіньківське (*Зіньківський переїзд*), Ілляшевичі¹⁸, Кар'єр, Климівка, Кривохатки, Кулики, Лісок, Майське, Мала Рудка¹⁹, Міняйлівка²⁰, Нижня Колонія, Новобудова²¹, Новоселівка, Острівець²², Очеретянка, Шпортівка²³, Юрівка (Юрово-Некрасівка) [6]. Того ж року до складу Полтави ввійшло село Яківці.

Під час під час масового вбивства українського селянства 1932 – 1933 та 1946 – 1947 років організованого російською більшовицькою владою в Полтаві також помирили люди. Окупаційна влада ретельно приховувала наслідки свого злочину проти людства. Згідно з «Національною книгою пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років» в Полтаві встановлено 262 жертви від голоду, хоча ця цифра, очевидно, не відображає реальної кількості жертв.

Перед Другою світовою війною у 1939 році населення Полтави налічувало 130305 жителів [6].

18 вересня 1941 року у Полтаву ввійшли німецькі окупаційні війська. Від початку окупації Полтавщина адміністративно перебувала під управлінням тилів німецького військового командування, а з 22 липня 1942 року перейшла в управління рейхскомісаріату Україна. Німецькою адміністрацією Полтавщину було поділено на 12 округів (гебітів). Першим Полтавським гебітскомісаром до 02.1943 року був К. Шерк [24].

Першим головою міської управи (бургомістром) був колишній старшина армії УНР Федір Борківський, а відповідальним секретарем Пилип Наконечний. У кінці березня 1942 року Ф. Борківський був розстріляний німецькою окупаційною владою за зв'язки з українським національно-патріотичним підпіллям [24, 25].

У листопаді 1941 року в Полтаві зареєстровано 89310 жителів. У місті діє Міська управа, Швидка допомога по вулиці Кобеляцькій 43, Пологовий будинок по Куракінській 10, Обласна ветеринарна лабораторія по Воскресінській 7, Адресне бюро по Стрітенській 37А, діє театр ім. Гоголя*. У 1942 році в Полтаві відкрито 12 народних чотирикласних шкіл де навчається 2000 дітей (70 % полтавських дітей віком від 8 до 12 років), крім того існують різні професійно-технічні школи. У квітні 1943 року розпорядженням рейхскомісара України встановлений 54-годинний робочий тиждень. В області діє Земельна управа (голова Лещенко). На базі громадських дворів, утворених з бувших колгоспів, поступово створюються хліборобські спілки [25].

---

* У театрі ставили оперу “Запорожець за Дунаєм” (режисер Захаров), п'єси “Вій”, “Ой не ходи Грицю”, “Гайдамаки” (режисер Бутовський).

Наступним головою Полтавської міської управи було призначено Андрія Репуленка 1900 року народження, який до цього працював заступником голови управи, а перед приходом німців займав посаду заступника голови Полтавської обласної колегії адвокатів. На посаді бургомістра він перебував до 1 вересня 1942 року, коли Полтавську область передали в управління німецькій цивільній владі (рейхскомісаріату «Україна»).

Останнім бургомістром Полтави був Петро Галанін, який перед цим займав посаду головного інспектора Полтавської міської управи, а до війни працював у полтавському «Водоканалі».

Діяльність міської управи контролювалась німецькою військовою комендатурою, керівником якої протягом 1941 – 1943 років був майор Гізлер, а його заступником обер-інспектор Йошке. Першочерговим завданням міської управи було відновлення комунального господарства і, по можливості, забезпечення полтавців роботою та засобами до існування [24].

23 вересня 1943 року до Полтави увійшли війська Червоної армії. Як писав головний архітектор післявоєнної Полтави Л. Вайнгорт, після відходу німецьких військ, Полтава була в руїнах та непролазних горах цегли і щебеню. Під час війни згорів і будинок Красзнавчого музею [19]. Післявоєнне відновлення Полтави продовжувалося до 1960-их років.

У різний час до меж Полтави увійшли колишні околиці: Кобищани (поч. 20 ст.), Рогізне, Підмонастирне, Тернівщина, Шведська могила, Малі Будища.

У 1949 році до складу міста були включені поселення: Огнівка, Далекі Павленки, південна частина Браїлок²⁴, східна частина Далеких Кривохаток, південна частина Яківців.

У 1984 році в межі Полтави включено: Супрунівський промвузол, мікрорайон Половки, загальною площею 529 гектарів; села: Пушкарівку, Шилівку, Яр Супрунівської сільської ради разом з прилеглими землями площею 200 гектарів; північну частину села Нижні Млини Щербанівської сільради площею 98 гектарів, відділену від села побудованою у 1952 році шосейною дорогою Київ – Харків [16].

У 1988 році в межі міста включено села Вакуленці, Крутий Берег Новоселівської сільської ради, Івонченці Тахтаулівської і Рибці Гожулівської сільських рад [16].

1.2. Гожули

Західніше від Полтави серед приполтавського степу, з глибокими балками і ярами, розкинулось село Гожули.

За твердженнями історика О. Лазаревського, на початку другої половини XVII ст. полтавським полковником Дем'яном Гуджулою, в урочищі Вовківня, на галявині серед дубових і липових лісів, був заснований хутір, який згодом переріс у велике село під назвою Гуджули (*Гуджולי*), пізніше Гожули [5, 7].

Дем'ян Гуджол (*Гудзель*), який не довго володів Гожулами, за часів Богдана Хмельницького дослужився до полкової старшини. У 1661 і 1672 роках він очолював полтавський уряд, обирався міським отаманом [7].

У XVIII ст. Гожули перебували у власності полкового писаря Яновича та майора Козельського [26].

У 1767 – 1769 роки село налічувало 61 двір і входило до Другої сотні Полтавського полку [27].

У 1784 – 1796 роки казенне село Гожули у складі Полтавського повіту Катеринославського намісництва [16].

У 1787 році в казенному селі Гожулах налічувалось 798 чоловіків і 751 жінка [28].

У 1799 – 1801 рр. Гожули належали до Полтавського повіту, в селі проживало 628 жителів чоловічої статі що сплачують податок [29].

У 1859 році Гожули – козацьке село Полтавського повіту де налічувалось 180 дворів, 887 жителів [5].

У 1910 році в Гожулах було 288 селянських дворів, 1557 жителів, будинок школи, кілька вітряків, дві корчми, крамниця, дерев'яна Христоріздвяна церква. У селі знаходився маєток із садом відомої поміщиці-лібералки Милорадович Єлизавети Іванівни [5, 30].

У 1773 році в Гожули з Полтави (*де побудували нову муровану церкву*) перевезли стару дерев'яну на три бані Воскресенську церкву [7]. Церкву в селі назвали Христоріздвяною, вона була двопрестольною з Григорівським приділом*. 15 серпня 1795 року церква згоріла від попадання блискавки. Нову дерев'яну церкву Протягом

---

* Приділ, храм-приділ, бічний вівтар, параеклєсія – прибудова в православному храмі або окрема, виділена частина основної будівлі для розміщення додаткового (бічного) вівтаря з престолом. Приділи влаштовуються для того, щоб в один день (наприклад, у великі свята та в неділі) проводити декілька літургій (за кількістю вівтарів), через те що в православній (ортодоксальній) церкві прийнято виконувати не більше однієї літургії на день на одному престолі (так само як і священник не може проводити більше однієї літургії на день).

двох років, збудував місцевий поміщик Янович, але вона також згоріла у 1884 році. Після цього місцеві жителі, на власні кошти, збудували нову дерев'яну церкву на два престоли з дзвіницею. Церква стояла навпроти школи, на пагорбі над балкою із ставком, біля дороги на Полтаву. До Гожулянського приходу належали хутори Андріївка і Полузір'є. Церкві належало 15 десятин землі. У кінці XVIII ст. серед прихожан Христоріздвяної церкви налічувалось 965 душ чоловічої і 946 душ жіночої статі.

У першій половині XX ст., після окупації України Червоною армією більшовицької Росії, церкву було знищено під час червоних погромів [30].

У 1920 році в селі створено сільськогосподарську артіль «Згода»

У 1930 році створено дві нові сільськогосподарські артілі «Нове село» та «8 Березня». У 1932 році на базі двох сільськогосподарських артілей створено колгосп ім. Кірова [5].

У 1926 році в селі було 393 двори, 1840 жителів [5].

Під час під час масового вбивства українського селянства 1932 – 1933 та 1946 – 1947 років організованого російською більшовицькою владою в селі помирали люди. Про кількість загиблих під час голодоморів інформація відсутня.

Станом на 2018 рік населення села становило 3951 осіб. Орган місцевого самоврядування – Гожулівський старостат та Полтавська територіальна громада.

1.3. Диканька

Селище Диканька розташоване за 30 км на північний-схід від м. Полтави біля автомагістралі Полтава – Гадяч.

Раніше Диканька була оточена густими лісами, віковими дубами, які надавали цій місцевості дикого вигляду. Очевидно саме з цим пов'язано походження назви селища. Існують також твердження, що назва селища походить від прізвища першого поселенця – Диканя [5].

Історично селище поділяється балкою Вровар та дорогою на чотири частини: Воронянку, що здавна заселялася козаками, Нараджівку і Чигрівку, де селилися селяни, та Заліснянку [31].

На території сучасної Диканьки виявлені сліди 3-х поселень ранніх скіфських часів, які існували тут в VII – VI ст. до н. е.

За часів Батиєвої навали Диканька – дика місцевість, оточена густими лісами, в якій у підземеллях та печерах переховувались місцеві жителі Сівери від золотоординських завойовників.

У лісовій хащі під Диканькою до 1602 року існував печерний скит, залишки якого збереглися донині. Це було ціле підземне містечко з 8 печер, з'єднаних розгалуженими ходами [5].

Вперше Диканька згадується в літописі Самійла Величка 1658 року, коли поблизу поселення на Сербинському полі відбувся бій між загонами полтавського полковника Мартина Пушкаря і військами Гетьмана Івана Виговського.

Через десять років на тому ж полі проходила ще одна битва між Гетьманами Петром Дорошенком та Іваном Брюховецьким.

З 1660 року Диканька входила до складу Великобудищанської сотні Полтавського полку [5].

Від 1687 року за універсалом Гетьмана Івана Самойловича поселення передано у власність генеральному писареві Василю Кочубею, рід якого, за сімейними переказами, мав походження від ногайців. За його життя в Диканьці жив і працював літописець Самійло Величко [5], де вірогідно і похований.

Рисунок 1.18 – Герб Диканьки

Під час Північної війни Диканька стала ареною воєнних дій (кін. 1708 – поч.1709 рр.).

У XVIII ст. в Диканьці було кілька броварень, великі пасіки, що належали козацькій старшині та духовенству. Князі Кочубеї були власниками селітряних заводів, що виробляли порох [5].

У компутах* Полтавського полку за 1718, 1721, 1726, 1733, 1734, 1735 роки Диканька значилася в Полтавській міській (першій) полковій сотні.

У 1752 році Диканька числиться в першій Полтавській полковій сотні, в селі 346 дворів, 485 хат, 36 бездвірних хат, 514 сімей, підсусідків²⁵ піших – 4. У Диканьці перебували писарі полкового суду [5].

За Генеральним переписом 1765 – 1769 рр. в селі було 328 дворів, 1509 жителів, 47 власників тримали хутори, деякі господарства мали найманих робітників, свої винокурні, великі пасіки, млини тощо.

* Компут (лат. *computus* – «рахунок», від *computare* – «лічити») – перепис, чисельний стан, або інакше поіменні реєстри козацького війська.

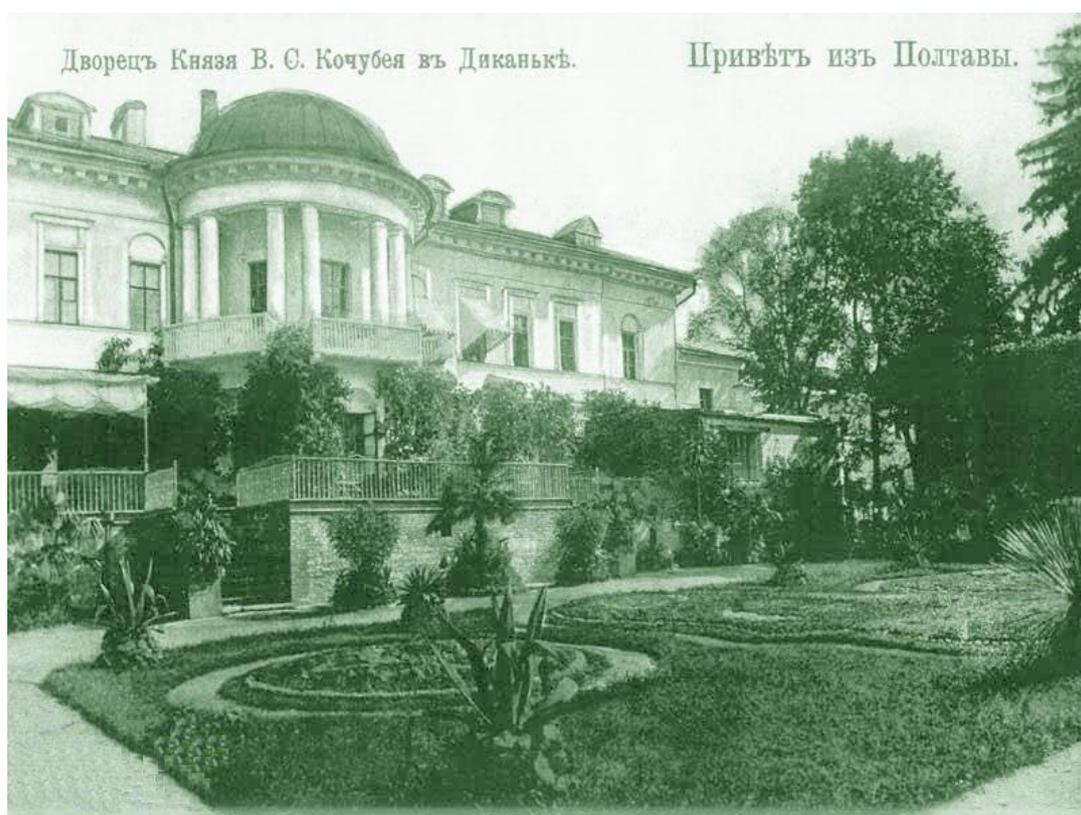
З 1775 року Диканька адміністративно перебуває у складі Полтавського повіту Новоросійської губернії [5].

У 1784 – 1796 роки казенне село Диканька у складі Полтавського повіту Катеринославського намісництва [16], а з 1802 року у складі Полтавської губернії [5].

У 1787 році в Диканьці налічувалось 2551 жителів чоловічої і 2413 жіночої статі [28].

У 1799 – 1801 роках в Диканьці Полтавського повіту проживало 2178 жителів чоловічої статі що сплачують податок [29].

У 1801 році розпочато будівництво двоповерхового палацу Кочубеїв – на той час одного з кращих архітектурних ансамблів України. Композиційним центром поселення була садиба Кочубеїв, ансамбль мав палац, побудований наприкінці 18 століття за проектом італійського архітектора Джакомо Кваренгі, Тріумфальну арку, кам'яну церкву. У роки української національної революції (1918 – 1920 рр.) палац Кочубеїв було зруйновано.

Рисунок 1.19 – Палац Кочубеїв у Диканці

У 1801 році Кочубей заснував приватне трикласне училище де навчались хлопці. У 1842 році відкрито сільське однокласне училище, яке у 1889 році реорганізовано на земське в якому навчались хлопці і дівчата [5].

У 1834 році в Диканьці було багато броварень, шинків, пасік, згодом з'явилися пивоварня, ливарний і селітровий заводи, великі механічні майстерні із слюсарними, ковальськими та столярними цехами. Ще пізніше відкриваються цегельний і гончарний заводи, паровий млин, сироварна фабрика, хмілярня. На фермах розводили породистих англійських коней, свиней, тонкорунних іспанських овець [32].

За переписом 1859 року Диканька – власницьке і козацьке село Полтавського повіту де 542 двори, 3042 жителів, в поселенні відбувалось 3 ярмарки на рік. На час скасування кріпацтва Диканькою володів полтавський повітовий предводитель дворянства Л. В. Кочубей [5].

За даними 1863 року у Диканці – волосне правління [16], діяв винокурний завод.

У 1899 році за допомогою земства у селі відкрито бібліотеку-читальню, яка знаходилась при комітеті попечительства про народну тверезість і утримувалась за його кошти.

За переписом 1900 року в Диканці 2 сільські громади селян-власників і козаків, 760 дворів, 5024 жителів, діяло земське училище, церковно-парафіяльна школа та школа грамоти [5].

У 1910 році у волосному поселенні Диканці Полтавського повіту було 981 господарство, з них козаків – 432, селян – 581, інших непривілейованих – 30, привілейованих – 28, всього 5380 жителів [5].

До 1917 року Диканькою володіли нащадки Кочубеїв.

У грудні 1919 року, після поразки в Україні національно-визвольного руху, Диканька окупована Червоною армією більшовицької Росії [5].

У березні 1923 року Диканька стає районним центром [16]. У 1929 – 1930 роках тут створено 3 колгоспи, у 1931 році – машинно-тракторну станцію (МТС).

Під час масового вбивства українського селянства 1932 – 1933 та 1946 – 1947 років, організованого російською більшовицькою владою, в селі гинули люди. За даними Національної книги пам'яті жертв голодомору в Україні 1932 – 1933 років в Диканьці померло 1512 жителів.

З 1957 року Диканька має статус селища міського типу.

З архітектурної спадщини від колишнього ансамблю князів Кочубеїв до сьогодні збереглася Тріумфальна арка (класицизм), побудована у 1820 році архітектором Луїджі Руска на честь зустрічі і перебування царя Олександра I в садибі Кочубеїв.

Збереглися ще дві пам'ятки архітектури часів князів Кочубеїв. Миколаївська церква побудована у 1794 році на місті колишньої дерев'яної. Проект церкви пов'язують з творами архітектора М. О. Львова, де той вперше використав систему подвійного куполу: широкого ззовні і меншого внутрішнього. Церква мала дзвіницю побудовану за проектом архітектора Луїджі Руска у 1827 році.

Троїцька церква, побудована у 1780 році у стилі пізнього бароко, хрещата за поземним планом (архітектор не відомий).

Після відновлення державності України у 1991 році селище Диканька – центр Диканського району, з кінця 2020 року – центр Диканської територіальної громади Полтавського району.

Тепер населення Диканьки становить 8600 осіб.

1.4. Хутори Кислої балки

За 9 км на південний-захід від Полтави, серед широкого приворсклянського степу, ховаючись серед рівнини, розкинулась Кисла балка утворена природою, очевидно, в часи льодовикового періоду під час танення льодовика. Балка бере початок південніше від дороги, що з'єднує села Кованчик та Байрак і простягається на південь де поблизу сіл Підлепичі і Сердюки зливається з іншою балкою, що лежить західніше від Мачух і прямує на південь у велику долину степової річки Полузир'я. Довжина Кислої Балки – 3,2 км, ширина на початку – 200 м, в середній частині – 600 м, і в нижній частині – 800 м.

На карті Ф. Ф. Шуберта середини ХІХ століття і на новій карті Шуберта 1869 року [33] в Кислій балці позначені хутори: у північній частині (біля її витоків) – хутір без назви з вітряним млином розміщений у балці і частково зі східного її боку, південніше ще один хутір Кисла Балка (14 дворів) з вітряним млином, розкиданий внизу балки; у середній частині балки – хутір Гарькова Балка (8 дворів), розміщений внизу балки, а з південного боку західного відгалуження балки хутір Надлипівка (11 дворів) з вітряним млином; у південній частині балки два хутори без назви, розміщені ближче до західного боку балки (рис. 1.20).

Місцеві жителі Мачух називають балку Кислою. Ця назва давня, про її походження інформації не збереглося. За припущенням назва балки і хутора може походити від прізвища Кислий, Кисленко, подібне прізвище зустрічається в компутах козаків села Мачухи Другої полкової сотні Полтавського полку в середині ХVІІІ століття. За іншим припущенням назва балки може походити від прикметника “кис-

нути”. У давнину в сільській місцевості вирощували волокнисті рослини (коноплі, льон) для виготовлення полотна та одягу з нього. Існувала технологія коли дозрілі коноплі мали викисати у водоймах (ставках, копанках тощо). На давніх картах Шуберта у Кислій балці водойми не позначені, проте не виключено існування там раніше невеликих водойм, адже сьогодні в балці є ставок і ще два ставки у її західних відгалуженнях.

Рисунок 1.20 – Кисла Балка (копія з карти триверстовки²⁶ Ф.Ф. Шуберта нової редакції 1869 р.)

У джерелах [34, 35] подана інформація, що в хуторі Кисла Балка у 1919 році налічувалось 73 дворогосподарства.

З розповідей жительки Мачух Панченко Ольги Іванівни (*прибл. 1933 – 1936 р. н.*), на хуторах, у північній частині Кислої балки, жили родини Ляшенків (мельники), Ляхів, Городчанінів та ін.

У 1937 році, за указом Сталіна, в Україні хутори були переважно виселені, людей з них насильно переселено в найближчі села. Проте на карті РККА²⁷ за 1941 рік у Кислій балці позначені поселення: в північній частині балки (біля її витоків) – хутір без назви, південніше хутір Кисла Балка (80 дворів), розміщений у балці зі східного її боку; у середній частині балки на місці колишнього хутора Гарькова Балка – хутір Великі Козуби (36 дворів), поселення Підлепичі (36 дворів), розміщене біля одного із західних відгалужень балки; у південній частині балки також позначені поселення [33].

З розповідей вихідця із с. Підлепичі Підлепича Віктора Олексійовича (*прибл. 1955 р. н.*), у Кислій балці були такі поселення: в бік села Кованчик – хутір Ткаченки (4 двори), південніше (внизу в балці) – село Кисла Балка (96 дворів), далі на південь (внизу в балці) хутір Козуби, у середній частині одного із західних відгалуджень балки – хутір Видюки.

У післявоєнний час люди з хуторів і сіл Кислої балки поступово відселялись і поселення тут почали зникати. Так у період з 1960 по 1965 рік село Козуби було знято з обліку, а в період з 1978 по 2002 рік зняли з обліку і село Кисла Балка [16].

Сьогодні в північній частині Кислої балки (біля її витоків) садиб уже немає, а на їх місці ростуть лише фруктові дерева (абрикоси, сливи, вишні тощо), які вказують на місця колишніх поселень. У глибині балки є гребля і ставок куди приїздять поодинокі рибалки.

У середній частині балки розмістився дачний кооператив геофізиків, дачні ділянки якого переважно вже покинуті. На місці колишнього хутора Великі Козуби залишилось три садиби. На західному боці Кисла балка має два відгалуження. Північним відгалуженням західного боку балки прямує ґрунтова дорога в бік колишнього хутора Видюки де біля великого ставка розмістилась приватна база відпочинку «Тиха гавань». Там літом і зимою відпочивають любителі природи і риболовлі. В іншому (південнішому) західному відгалуженні Кислої балки також є ставок, а на рівнині біля балки розташоване село Підлепичі.

У південній частині Кислої балки залишилась одна садиба, в якій влаштувалось фермерське господарство.

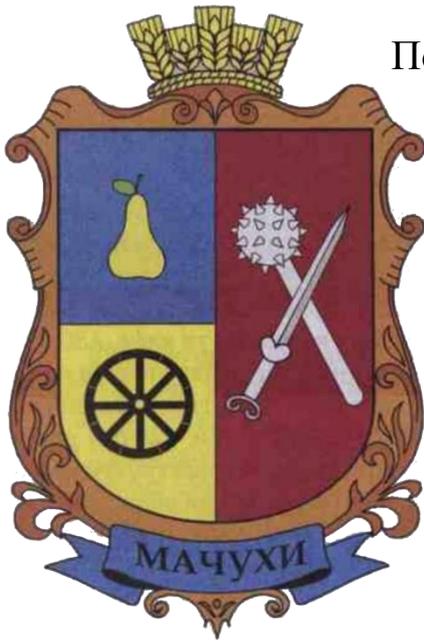
1.5. Мачухи

За три кілометри від Полтави з правого боку автомагістралі, що прямує на південь, відгалужується дорога, яка перетинає глибоку балку і ніби змія в'ється степом піднімаючись вгору до села, що видніється на горизонті потопаючи в зелені садів. Це давній Мачушанський Шлях, який веде до старовинного козацького села Мачухи, заснованого у першій половині XVII ст. на степовому плато вихідцями з Правобережної України [37].

Про походження Мачух збереглась легенда, ніби тут спершу поселилась злостива вдова-мачуха з пасинками, одним з яких був Федір (*пізніше осадчий села Федірки*). Згодом мачуха прогнала пасинків, кожен з яких оселився окремо. Від їх імен нібито і пішла назва посе-

лень: Федірки (дорогою на Калашники), Кирносівка і Будницьке (ліворуч від автомагістралі). Місце де лишилась мачуха дістало назву Прогоня (північно-західна частина села). Пізніше Прогоня злилась з іншими поселеннями, з'явилося ще два поселення Базарянка (центр) і Шлях, а село стали називати Мачуха [5]. У «Путешественных записках» XVIII ст., автор називає село Масики [8].

За переписом 1718 року у Мачухах налічувалось 238 козаків, населення займалось землеробством, гуральництвом, бджільництвом, у селі було декілька млинів [5].

У 1769 році Мачухи входили до Другої сотні Полтавського полку, тут налічувалось 111 дворів, проживало 1051 козаків, та ще були магістратські селяни. За ревізією 1782 року містечко Мачухи числилось казенним поселенням, де було 572 магістратських селян, у 1795 році їх налічувалось 648 [5, 27].

До відкриття Полтавської губернії містечко належало до Алексопольського (з 1794 р. Царичанського) повіту Катеринославського намісництва. У Мачухах була камера земського начальника, волость, лікар, урядник, чайна з бібліотекою-читальнею, недільні базари, дві церкви Іоанно-Богословська і Покровська.

Рисунок 1.22 – Герб села Мачухи

Іоанно-Богословську двопрестольну церкву, з боковим вівтарем в ім'я св. О. Невського (1894 р.), перебудовували у 1759 році та у 1890 (на місці старої, знесеної у 1882 році). У її приході були хутори Будницький і Ольшана. Церква мала рукописну євангелію XV ст. з написом:

„сию книгу душеспасительное евангелие тетръ, я Мария Макария жена, предаю сию книгу господину Прокопию, священнику Каневскому, который должен оставления у Господа Бога просить об отпущении грехов мужа моего священника Макария и дочери Анастасии, которая есть взята в неволю татарскую, а отдано есть года 1618”.

Священиками були Семен Левицький (номер 1789 р.), Андрій Олександрович, Антоній Беревницький, Косьма Грудницький, Григорій Крапивний, Дмитро Хилецький, Григорій Пірський, Данило Грудницький (1789 – 1817).

Покровська двопрестольна церква, з приділом в ім'я св. Христового Миколи, була побудована у 1775 році, а у 1867 році заново перебудована. Священиками тут були Іон Стринжа і Михайло Росоха [37].

У 1799 – 1801 роках Мачухи відносились до Полтавського повіту, в містечку було 1809 жителів чоловічої статі, які сплачують податок [29].

З середини ХІХ ст. Мачухи волосне містечко Полтавського повіту [16].

У 1859 році в Мачухах 596 дворів, 5207 жителів, приходське училище, щорічно відбувалось по три ярмарки (один з них був завжди осінню на Дмитра).

У 1900 році в Мачухах 1015 дворів, волосне правління, дві церкви, єврейський молитовний будинок, дві земські школи, церковно-парафіяльна школа і школа грамоти, п'ятнадцять крамниць, щорічно відбувалось по чотири ярмарки.

У 1910 році в містечку 900 дворів (*в т. ч. 616 козацьких*), 4845 жителів, відкрито богадільню, медичну дільницю, аптеку. Головним промислом населення було садівництво (*зокрема вирощування слив*) [5].

Після поразки в Україні національно-визвольного руху у першій половині ХХ століття і встановлення окупаційної російської більшовицької влади, в Мачухах у травні 1929 року з 45 одноосібних селянських господарств було створено артіль «Червона зірка». У наступні роки було примусово створено колгоспи «Червоний партизан», «Спільна нива», «Нове життя». У 1950 році три мачуські колгоспи було об'єднано в один великий колгосп «Дружба», який займався зерновим і м'ясним виробництвом [5].

Під час штучно створених окупаційною владою голодоморів 1932 – 1933 та 1946 – 1947 років у селі помирили люди. У 1932 – 1933 роках село Мачухи з двома тисячами будинків втратило більше половини свого населення [38].

Як свідчить виходець з Мачух Орловський Микола Сергійович (1922 р. н.), в роки масового вбивства українського селянства 1932 – 1933 років їхня родина дуже потерпала від голоду. Його мати Орловська (з *Гайдарів*) Любов Степанівна (1899 р. н.) під час голодомору ледве вижила. Вона була пухлою від голоду, але ходила в колгосп на роботу. Весною 1933 року за зірвані в полі колоски її забрали до Полтавської в'язниці. Ув'язнених возили на працю до Полтавської бавовнопрядильної фабрики і там кормили. Завдяки цьому вона вижила. Від перенесеного голоду та рабської праці в колгоспі її ноги мали не при-

родний чорно-синій колір. Чудом вижив і її чоловік Орловський Сергій Дмитрович.

Свідок тих подій Орловський М. С. також був пухлий від голоду, але ходив до мачуської школи де учнів кормили, завдяки цьому він вижив.

Його дід Орловський Дмитро Васильович (*прибл. 1877 р. н.*) в той час був дуже виснажений від голоду. До пізньої осені він пас колгоспних овець у балці на західній околиці Мачух. Він часто заходив до сина, родина якого жила в балці (*в "Горбаньовому"*), з надією на їду, але багатодітна родина сина також голодувала і не могла йому суттєво допомогти. Пізніше, від виснаження голодом, Дмитро зліг, а через деякий час помер дома на печі приблизно у 55-річному віці.

Після відновлення державності України у 1991 році село Мачухи – центр сільської ради Полтавського району, з кінця 2020 року – центр Мачуської територіальної громади.

Населення села становить 3337 осіб.

1.6. Мильці

Село Мильці розташоване за 3 км на південний-захід від м. Полтави.

Про час заснування та походження назви села Мильці відомостей не збереглося. Можливо назву поселенню дали перші поселенці, які полюбили це місце і називали його «милим». Саме таке походження назви має село Мильці у Старовижівському районі на Волині.

Перші поселенці будували свої хати на схилах Мильчанської балки. Деякі із старожилів села пам'ятають легенду в якій говориться про те, що козаки із навколишніх сіл Івашок, Супрунівки, Говтвянчика ходили у ці гарні місця до ставків на риболовлю. За красу місцевості з мальовничими водоймами вони називали їх «милими». Можливо походження назви села описано саме в цій легенді.

Інша легенда говорить про те, що в цих місцях жили мельники, а через те, що млинів було багато ці місця називали млинарськими, а село – «Млинцями», назва якого пізніше трансформувалась на «Мильці».

Назва поселення може також зіставлятися з ойконімами²⁸ Мильцево, Мильцово, Мильцова – в різних регіонах Росії тощо, пов'язаними з особовим іменем Милець (Мильць) або словенським

прізвищем *Milec*. На думку дослідника давнини Л. В. Падалки, назва села має родові значення [39].

У період козаччини населення села переважно складалося з козаків і посполитих селян. Частина жителів свою землю не обробляла, а здавали в оренду, тому з тих часів збереглась поговорка «Митар у хату, господар на хутір». Жителі Милець тримали овець, коней, волів, корів.

27 липня 1687 року полковий обозний Полтавського полку Прокіп Левенець на Коломаці отримав універсал гетьмана Івана Мазепи на володіння селом Мильці, а 1689 року – «жалувану царську грамоту» на це село.

Після смерті П. Левенця гетьман Іван Мазепа 20 червня 1691 року підтвердив власність на село Мильці за його сином – полковим сотником Іваном. Через два роки Іван отримав царську грамоту на володіння цим селом [40].

За часів Рум'янцевського опису Полтавщини (1767 – 1769 рр.) село налічувало 29 дворів [27].

У 1784 – 1796 роки казенне село Мильці у складі Полтавського повіту Катеринославського намісництва [16].

У 1787 році у Мильцях налічувалось 858 чоловіків і 784 жінки [28].

У 1799 – 1801 рр. у Мильцях 785 жителів чоловічої статі, які сплачують податок, село належало до Полтавського повіту [29].

У 1859 році у власницькому, казенному та козачому селі Мильці Полтавського повіту мешкало 1338 осіб, з них 697 чоловічої статі і 641 – жіночої. В селі налічувалось 225 дворів господарств, існувала православна Троїцька церква [41].

У 1881 році в Мильцях місцевий агроном В. Артюх вперше удобрив свою землю і посіяв пшеницею. На той час він зібрав великий урожай – 225 пудів* зерна з 38 коців**. За прикладом агронома односельці також почали удобрювати свою землю [42].

У 1881 році місцевий священник у звичайній селянській хаті відкрив школу де навчав дітей.

---

* Одиниця ваги, яка вживалася в Україні з княжих часів і до введення метричної системи мір у 1918 році в Українській Державі. Пуд застосовувався і в СРСР при визначенні маси сільськогосподарської продукції; 1 пуд = 40 фунтів = 16,3805 кг.

** Якась старовинна міра земельної площі (або місцева міра), можливо коса десятина (3200 кв. сажнів).

У селі було 4 трактири: один належав єврею, другий – козакові, третій – кухареві, четвертий – кравцеві. Був і будинок із шинком, де зупинялись на ночівлю проїжджі [42].

У першій половині ХХ ст., після окупації Української держави більшовицькою Росією, в селі відбувались примусові колективізації та розкуркулення.

З 1923 року Мильці були адміністративним центром Мильчанської (Мильцівської) сільської ради [16].

Під час штучно створених окупаційною російською більшовицькою владою голодоморів 1932 – 1933 та 1946 – 1947 років загинуло багато жителів села.

Багато жителів села загинуло і в роки Другої світової війни.

У 1960 році село – у складі Супрунівської сільської ради [16].

Після відновлення державності України у 1991 році село Мильці адміністративно підпорядковане Супрунівській сільській раді, з кінця 2020 року – у складі Полтавської територіальної громади.

За даними перепису 2001 року в селі налічувалось 693 жителів.

1.7. Орлик

Село Орлик знаходиться на лівому березі дельти річки Ворскла в місці, де вона переходить в Кам'янське водосховище. В сучасному місці село виникло після створення Кам'янського водосховища (1963 – 1965 рр.), яке затопило село Старий Орлик.

Перші писемні відомості про поселення Орлик (Орел, Орель, Оріль) датуються 1631 роком. Тоді по річці Орелі були уходи* Станіслава Янковського, Ієжи Шеховича, Олени Драбовичевої. Пізніше ці землі були у володінні шляхтича Гурського, який у 1643 році поступився ними на користь Немировичів. У часи становлення Української козацької держави під проводом Гетьмана Богдана Хмельницького землі та маєтки від Польщі переходять до козацької старшини [5].

За іншими даними поселення засноване у 1676 році козаком Степаном Підстрельним на місці впадіння річки Орелі в Дніпро. Первісна назва поселення Орел (Орель чи Оріль) – від річки Орель. У наш час поселення має назву Орлик від прізвища Пилипа Орлика (1672 – 1742 рр.) – генерального писаря за часів Гетьмана Івана Мазепи, а пізніше Гетьмана України в екзині [5].

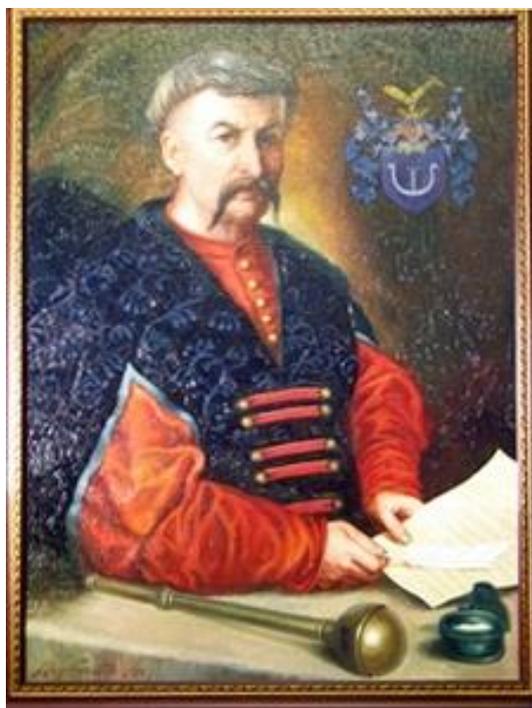
---

* Ухід – місце для промислу.

Селом володіла дружина Гетьмана Пилипа Орлика Ганна – дочка полтавського козацького полковника Павла Герцика. У селі на честь гетьмана Пилипа Орлика встановлено пам'ятний камінь з дошкою: «Творцю першої в світі демократичної конституції Гетьману Пилипу Орлику, ім'ям якого названо село».

На території Орлика та в його околицях виявлено понад 70 курганів, знайдено посуд часів Зрубної культури. Неподалік Орлика виявлено сліди неолітичного поселення (4 тис до н. е.), 7 поселень, кургани та скарб бронзових речей (2 – 1 тис до н. е.), 2 слов'янських поселення (сер. 1 тис. н. е.) та 2 поселення періоду Київської Русі (11 – 13 ст.) [5].

У XVII – XVIII ст. Орель було сотенним містечком Полтавського полку. Орлянська козацька сотня належить до групи поорільських сотень, створених у 1674 році завдяки

переселенню на Полтавщину населення з Правобережжя під час Руїни та переселенців із Запорозьких зимівників [39, 43]. Український історик, професор В. Заруба називає датою її створення 1678 рік [43].

У 1694 році, під час походу І. Мазепи проти кримських татар, на цьому місці було збудовано укріплення – ретраншемент. У 1730-х роках Орлянська сотня віднесена до Української оборонної лінії [5].

Орлянська сотня згадується в реєстрах Полтавського полку в 1718, 1721, 1732 – 1735 роках [43].

Рисунок 1.23 – Портрет Пилипа Орлика (2010 р.) роботи заслуженого художника України М. В. Підгорного

У 1764 році сотня ліквідована, а її територія включена до складу Новоросійської губернії. Козаки Орлянської сотні увійшли до складу Донецького пікінерського полку [5, 43].

У 1769 – 1770 роках вояки сотні брали участь у масових заворушеннях* [5].

* Мається на увазі Коліївщина – козацько-селянське національно-визвольне повстання в Правобережній Україні у 1768–1769 роках.

У 1787 році в містечку військових поселенців Орелі налічувалось 1182 чоловіки і 1100 жінок [28].

У 1776 – 1783 роки Орель – село Катерининської провінції Азовської губернії, з 1784 року у складі Катеринославського намісництва, з 1796 року у складі Малоросійської губернії, з 1802 року у складі Костянтиноградського, а з 1803 року – Кобеляцького повіту Полтавської губернії [5].

У 1807 році в містечку 228 дворів, 2542 жителів, 3 лісових пристані; у 1859 році – 307 дворів, 2968 жителів, сільська управа, відбувалося два ярмарки; у 1910 році – 1022 двори, 5897 жителів, паровий млин, олійниця, дерев'яна Успенська (1790 р.), Троїцька (1900 р.), мурована Миколаївська (1801 р.) церкви. В містечку 9 теслярів, 34 кравці, 15 шевців, 4 столярів, 6 ковалів, 22 ткачі [5].

На 1863 рік у Полтавській губернії в межах Кобеляцького повіту існувала Орлицька волость для державних селян [16].

У січні 1919 року село окуповано Червоною армією більшовицької Росії і встановлено окупаційну російську владу комуністів-більшовиків.

У 1923 році на території Орлицької волості утворено Ново-Орлицьку, Старо-Орлицьку та Крамарівську сільські ради, які ввійшли до складу Кишеньківського району Кременчуцького округу (існував до вересня 1930 р.). У 1926 році в селі проживало 2065 жителів [5].

У 1929 році організовано колгосп імені «12-річчя Жовтня», у 1930 році – колгосп «Червоний шлях», у 1931 році – колгоспи «Нове життя», «Червоний орач», «імені Т. Г. Шевченка». У 1934 році колгоспи «Червоний шлях», «Червоний орач» та «імені 12-річчя Жовтня» об'єднали у колгосп імені С. М. Будьонного.

З лютого 1932 до вересня 1937 років село Орель перебуває у складі Харківської області, з вересня 1937 року – у складі Полтавської області [5].

Під час масового вбивства українського селянства у 1932 – 1933 та 1946 – 1947 роках організованого окупаційною російською більшовицькою владою люди гинули від голоду. За оцінками Інституту національної пам'яті голодомор 1932 – 1933 років забрав в Україні близько 7 мільйонів людей. Влада ретельно приховувала свій злочин. Кількість померлих від голоду в Орлику не встановлена.

Під час Другої світової війни з 17.09.1941 по 23.09.1943 року тривав період окупації села німецькими військами.

У 1963 – 1964 роках, у зв'язку з утворенням Дніпродзержинського водосховища, села Крамареве, Новий Орлик, Олянівка, Пархоми, Яременки були об'єднані в с. Орлик.

У 60-их роках ХХ ст. село Орлик – центр сільської ради якій підпорядковане село Радянське, в селі 1868 жителів [31].

В селі розташований колгосп «Маяк комунізму» – господарство з переважаючим тваринництвом, діє середня школа, бібліотека, клуб [31].

Після відновлення державності України у 1991 році село Орлик – центр сільської ради Кобеляцького району, з кінця 2020 року – у складі Кобеляцької територіальної громади Полтавської області.

В селі діє будинок побуту, клуб, бібліотека, Вознесенська церква (побудована в 1914 р.) [5].

За переписом 2001 року в селі Орлик – 1754 жителів.

1.8. Орловець

Село Орловець розташоване між Городищем і Смілою по обидва боки автомагістралі, що прямує з Києва до Дніпра.

Поселення засноване дуже давно, про це свідчать археологічні розкопки. На території села Орловець та в його околицях виявлено сліди поселень різних археологічних епох [44].

На відстані 300 метрів від села, в урочищі Долини-Балки (масив Бражине), знаходиться трипільське та скіфське поселення Орловець I.

На північно-західній околиці села, в урочищі Гладунівщина, знаходиться трипільське, бронзове і скіфське поселення Орловець II.

На північний захід від села, в урочищі Гуневе, знаходиться поселення Зарубинецької культури, площею 3000 квадратних метрів.

В околицях села виявлено трипільські матеріали в урочищах Дагираш, Розділ та інших. На схилах берега ріки Мідянки, що протікає селом, та її притоках виявлено три городища (в урочищах Бражине, Лучка-Гончарі (правий берег ріки Мідянки), Дагераш (правий берег Мідянки) та понад десять поселень, де зібрано скіфські матеріали (урочища Озюменкове, Виноград Гора, Нива Кобзаря, Анатолієве-Косогор, Окопно-Олександрівська гора, Королькове, Рябовілка, Кужбине, Богунова Гора, Розділ, Забродине-Коротине, Ферма-Дукриташ). Виявлені місцезнаходження з керамікою епохи бронзи (урочище Макаровичеве-Нікодема), чорнолісько-жаботинського типу, пізньокорчуватівського типу (урочище Гуневе).

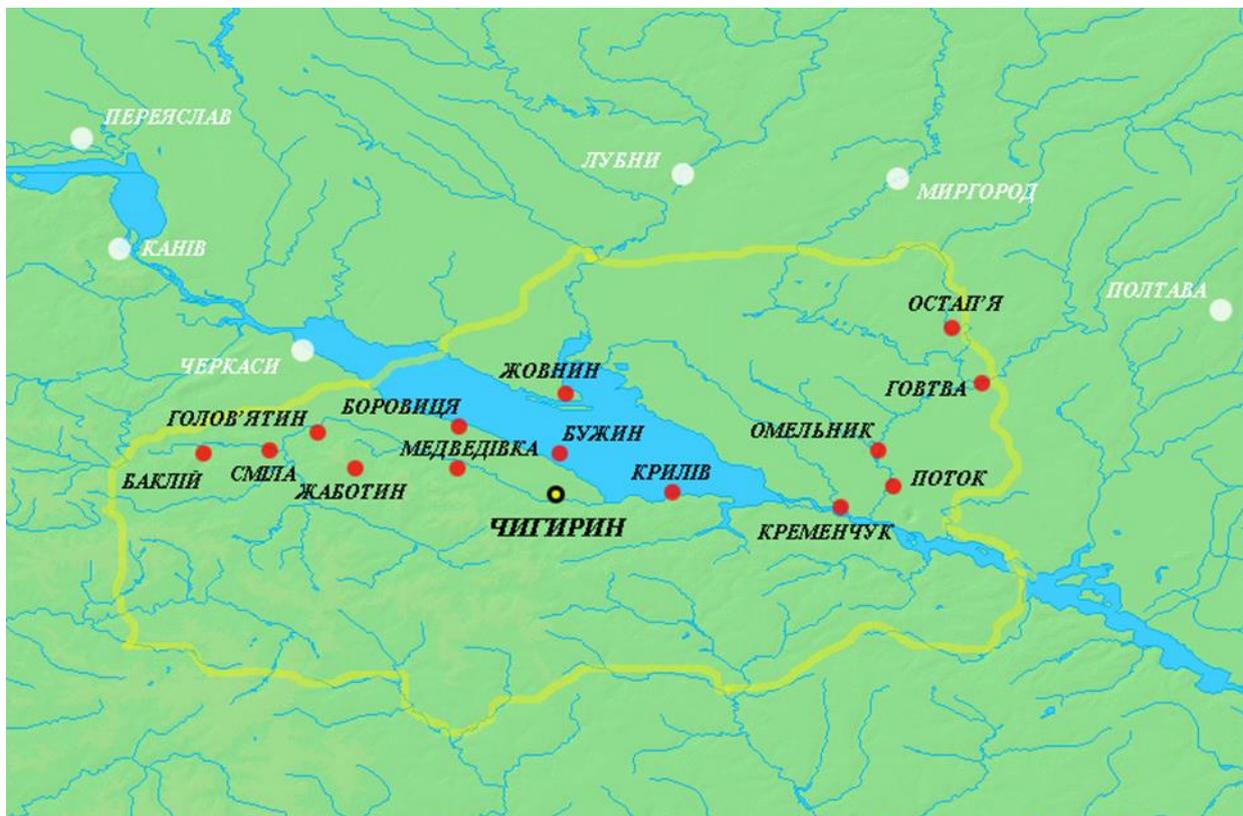
Городище ранньозалізного віку площею понад 20 гектарів виявлено в урочищі Бражине. Тут по схилах ярів помітні сліди валів.

Проти центру села, в урочищі Попикове, виявлено поселення ранньозалізного віку (ранньосарматського часу) площею біля 20 гектарів [44].

У часи становлення Української козацької держави під проводом Гетьмана Богдана Хмельницького в селі була Орловська козацька сотня, яка входила до Чигиринського полку (рис. 5.22).

У період Руїни, в 1674 році, під Орловцем відбувся бій козаків Петра Дорошенка і 20-ти тисячного татарського корпусу з військами полковника Дмитрашка у складі Гадяцького, Уманського і Тарговицького полків та ще двох московських полків [45].

За описом Л. І. Похилевича 1864 року, село Орловець лежить у глибокій долині, серед гір вкритих лісом, при з'єднанні двох витоків, що утворюють струмок Медянку, в 10-ти верстах від містечка Городищ. Жителів обох статей: православних 3786, римських католиків 116, євреїв 38 [45].

Рисунок 1.24 – Територія розташування Чигиринського полку

За адміністративним поділом часів Російської імперії село Орловець належало до Черкаського повіту Київської губернії.

Село було у складі Смілянських володінь князя Потьомкіна, а після його смерті, отримане у спадок княгинею Юсуповою, яка передала його у 1808 році графу Северину Йосиповичу Потоцькому, одру-

женому на Жозефіні Браницькій. Після смерті його сина, Лева Севериновича, в 1862 році, Орловець дістався графу Мнішку [45].

В містечку було багато промислових підприємств: скловарний завод, гончарний і цегельний заводи, а у 1834 році був побудований один з перших у Київській губернії цукровий завод. Гончарний завод крім посуду виробляв покрівельну черепицю, з клеймом на зворотній стороні «Орловець» і цеглу з такою ж позначкою, а також шестигранну облицювальну плитку. Покрівельна черепиця на окремих будинках збереглася і до наших днів. Будинки, покриті Орловецькою черепицею можна побачити в країнах Західної Європи: Чехії, Німеччині, Австрії, Франції. Ще був спиртовий завод – Гуральня [46].

У 1864 році в селі була дерев'яна Свято-Миколаївська церква, побудована 1779 року запорозьким козаком Кирилом Половим. Друга, в ім'я Архистратига Михаїла, згоріла в 1801 році [45, 46].

При колишніх церквах були церковно-приходські школи, на які крім учителя мав вплив священник. У цих школах навчалися діти переважно бідніших селян, бо заможніші посилали своїх дітей в Городищенську гімназію або за кордон у Німеччину чи Францію. Там здобували вищу освіту [46].

У церковно-приходській школі при Миколаївській церкві було три класні кімнати та помешкання для вчителя (школу називали – Курнусова за прізвиськом вчителя). Приблизно така ж була і школа при Михайлівській церкві (за прізвиськом вчителя школу називали Синичина). Класні кімнати були укомплектовані довгими партами, за якими сідало 8 – 10 учнів, класною дошкою, а біля неї висіла масивна, до одного метра, лінійка для підтримання порядку в класі. За неякісно виконану роботу учень отримував три – п'ять, а інколи і більше ударів по лівій долоні. Такі покарання робили за порушення дисципліни в класі, школі і поза нею. Вище дошки, на стіні, висів портрет царя, у лівому кутку – Ікона Божої Матері, а на підлозі в цьому ж кутку інколи насипали гречку. За провину, учнів з оголеними колінами ставили на гречку. Тоді серед учнів існувала поговорка: “Перегнав на гречку”. В учителя ще був і помічник – один із старших учнів, який виконував покарання. Перед початком навчання та по його закінченні учні хором читали молитви.

У церковно-приходській школі учні навчалися до третього класу.

Незважаючи на велику кількість населення і на те, що в кожній сім'ї було не менше 7 – 8 дітей, школу відвідувало небагато учнів. Відлякували жорстокі порядки та й батьки не посилали дітей на навчання. Переважна більшість учнів були хлопці, а дівчата, провчившись

рік чи два, навчившись читати і писати, залишали школу і допомагали родині по господарству [46].

У 1907 році земство та Міністерство освіти побудували нову двокласну школу на чотири класних кімнати з помешканням для завідуючого школою. До неї приймали тих дітей, що успішно закінчили церковно-приходську школу. Навчання в ній було дворічне.

Нова школа була обладнана досить добре: двомісні парти з відкидними кришками, цінні навчальні посібники, багата бібліотека. У ній навчалися діти більш заможних селян [46].

Почалася Перша світова війна 1914 року. Чоловіки пішли на фронт, жінки з дітьми залишилися господарювати. Було не до навчання. А згодом розпад Російської імперії, Українська національно-визвольна революція 1917 – 1921 років, окупація України. Школа зовсім занепала. Вчителям не платили заробітної плати, школи не забезпечувались паливом, а влада мінялася по кілька разів на рік [46].

Після окупації України більшовицькою Росією, владою був прийнятий Декрет про відокремлення церкви від держави, а школи від церкви. Тоді і в Орловці організували одну Трудову загальноосвітню чотирирічну школу.

До початку Другої світової війни навчання в школі було платним. У 1928 – 1929 роках було відкрито один 5-ий клас з оплатою 45 крб з кожного учня. По тодішніх цінах ця плата була не для всіх доступна (корова на базарі тоді коштувала 65 – 70 крб.). Не всі йшли і в 6-ий клас в інші села: Сунки, Ротмистрівку, Хлистунівку, В'язівку. Так навчалися діти селян. Діти робітників навчалися безкоштовно. У Городищі була заводська школа, у Цвітковому і Калинівці – школи для залізничників. Але дітей селян у них не приймали [46].

У цей час в Україні тодішня окупаційна влада проводила колективізацію. У червні 1930 року було прийняте рішення запровадити загальнообов'язкову освіту за рахунок держави. Це була революція в системі освіти. За парти сіли усі громадяни віком від восьми до п'ятдесяти років.

Вчитель загальноосвітньої школи села Орловець Іван Борисович Маштабея розповідав. У 1932 році шкіл в Орловці працювало багато. Була семирічна школа, яка розміщувалась у чотирьох будинках, що знаходилися в центрі села. Працювала в селі і початкова школа. Вона займала теж чотири будинки: основний великий будинок був у центрі села і називався Поповий. Другий будинок – це Синичина початкова школа, третій будинок знаходився на Малій вулиці і четвертий – на Макортеті. Пізніше ця початкова школа стала семирічною.

Ще одна початкова школа була на Загуральні, другий будинок якої знаходився на Сіроостровім [46].

У початковій і семирічній школах навчалося 620 учнів. Була ще школа на Заводищі. У ній навчалося 100 учнів. Ця школа знаходилася в приміщенні двоповерхового будинку. Раніше там знаходився цукровий завод. Завод згорів і його власник виїхав з Орловця. У будинку власника на першому поверсі була філія садстанції «Симиренка», а школа знаходилася на другому поверсі. Це була початкова чотири-класна школа.

Усі класи в школах опалювалися грубами, які топили дровами. Груби відділяли класи один від одного. Освітлювалися класи, та і вся школа добре, через великі вікна, а взимку, коли день був короткий класи освітлювалися гасовими лампами. Парти стояли у два ряди, оскільки вони були великими. За партою сиділо по чотири, п'ять учнів. Між партами був прохід.

Влітку в школі був піонерський табір, куди з'їжджалися з усієї Черкаської області. Біля школи росли клени, ялини, липа, неподалік був ставок, там купалися та відпочивали. Поряд із ставком росли два дуби, яким на той час було понад 200 років.

У 1937 році школи перевели на державний бюджет і підвищили заробітну плату вчителям. Семирічна школа стала десятирічною, а початкова Курносова – семирічною. У середній школі налічувалося більше 1000 учнів [46].

На початку ХХ століття в Орловці було 1435 дворів, проживало 7412 жителів. В селі діяли дві православні церкви, єврейський молитовний дім, церковно-парафіяльна школа, лікарня. Широко було розвинуте промислове виробництво, про що свідчать діяльність цукрового (з оборотом 440 тисяч карбованців на рік, робітників – 446), винокурного (16034 відер спирту), цегельного та дріжджевого заводів, а також наявність водяного млина та 34 вітряків [47].

До 1917 року в Орловці було дві адміністративні установи – волость і сільська управа. В містечку проживало 12,5 тисяч населення (очевидно у волості). До Орловецької волості належали села: Буда-Орловецька, Теклино, Ксаверово [46].

У 1922 році кількість населення збереглася – було 12,5 тисяч [46].

Село постраждало пізніше внаслідок голодоморів, організованих окупаційною владою у 1932 – 1933 та 1946 – 1947 роках. За даними Національної книги пам'яті жертв голодомору в Україні 1932 – 1933 років в с. Орловець загинуло близько 76 осіб.

Під час Другої світової війни на фронтах загинуло 410 жителів села Орловець [45].

У 1972 рік в Орловці мешкало 4287 жителів, в селі 4 школи, будинок культури, 2 бібліотеки, лікарня. В селі були центральні садиби двох колгоспів, які вирощували зернові і технічні культури, займались тваринництвом і садівництвом.

Після відновлення державності України у 1991 році в селі діють три підприємства різної форми власності, що спеціалізуються у вирощуванні зернових культур, птахівництві, свинарстві; товариство з виробництва деревного вугілля; філія радіоприладобудівного заводу.

В селі загальноосвітня школа, будинок культури, бібліотека, лікарська амбулаторія, дитячий садок. У центральній частині села, понад автомагістраллю, розташована Миколаївська церква, побудована у 1876 (чи 1886) році [47].

Адміністративно село підпорядковується Городищенській територіальній громаді Черкаського району Черкаської області. На 2009 рік в селі – 2079 жителів.

1.9. Пушкарівка

Назва Пушкарівки походить від засновника – полтавського полковника Мартина Пушкаря, який заснував свій хутір біля струмка Говтвянчик (права притока Ворскли) західніше від Полтави найвірогідніше у першій половині XVII ст. З часом хутір перетворився у село Пушкарівку.

Під час визвольних змагань українського народу під проводом Гетьмана Богдана Хмельницького Мартин Пушкар брав участь у боях з польською шляхтою у складі козацького війська. У 1648 році Богдан Хмельницький призначив його Полтавським полковником.

Після загибелі Пушкаря (*1 червня 1658 р.*), під час збройної боротьби з Гетьманом Іваном Виговським, хутір перейшов у власність його сина Кирика.

У першій чверті XVIII ст. село Пушкарівка було віддане «на ранг» полтавському полковнику Іванові Леонтійовичу Черняку.

За матеріалами гетьманської ревізії 1718 року в Пушкарівці проживало 28 кінних, 16 тяглових та 19 піших козаків; полтавський протопоп Іоанн Величковський мав 14 підданих душ, а місцевий поміщик Олександр Чуйкевич – 13 [7].

У 1721 році до Пушкарівки, на ґрунти подаровані полтавським полковником, з Полтави був переведений Покровський жіночий монастир

(пізніше Пушкарівський Покровський жіночий монастир), заснований у 1676 році черницями з Поділля, які з благословення архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Лазаря Барановича та “за позволением городовых полтавских и посполитых людей” придбали шмат землі в Полтаві на Мазурівці (місцевість біля нинішнього Першотравневого проспекту та вулиці Небесної сотні) [5, 7].

У 1762 році на кошти полтавського полковника Івана Черняка, який тоді володів селом, було збудовано Вознесенську церкву, після чого монастир перебрав назву Пушкарівський Вознесенський. В описі 1798 – 1800 років зазначено, що монастир був обнесений дерев'яною огорожею, мав дві церкви – кам'яну Вознесіння Господнього і дерев'яну великомученика Георгія, у ньому була одна ігуменя і 28 монахинь [15].

За народними переказами, з Пушкарівським монастирем пов'язана доля останнього і найпалкішого кохання Гетьмана І. Мазепи – Мотрі Кочубей. Тут, нібито, вона закінчила своє життя черницею [5]. Вірогідно Мотря похована на старому монастирському кладовищі, яке знаходилось між монастирем і дубовим лісом на північ від монастиря.

У 1786 році цариця Катерина II звеліла відібрати у всіх монастирів на користь держави їхні володіння разом із селянами. Деякий час монастир залишався на своєму утриманні. Невдовзі його було ліквідовано, а Вознесенська церква діяла до 1823 року, поки храм через ветхість не закрили. На зміну йому побудували новий [7].

У 1767 – 1769 роках Пушкарівка – сотенне село Другої полкової сотні, в якому налічувалось 24 двори та дворогосподарі [27].

У 1784 – 1796 роки казенне село Пушкарівка відносилось до Полтавського повіту Катеринославського намісництва [16].

У 1787 році в селі проживало 329 жителів чоловічої статі і 327 жіночої [28].

За даними опису 1798 – 1800 років село Пушкарівка знаходилось за 4,5 версти від м. Полтави [15].

У 1799 – 1801 роках Пушкарівка належала до Полтавського повіту, в селі налічувалось 323 жителі чоловічої статі, що сплачують податок [29].

За статистичними даними 1859 року Пушкарівка знаходилась на лівому боці Кременчуцького тракту та належала до першого стану. Село власницьке і козацьке при ставках і колодязях, діяла православна церква. В селі було 68 дворів, де проживало 249 душ чоловічої статі та 265 – жіночої [7].

На новій карті Ф. Ф. Шуберта 1869 року в Пушкарівці позначено 76 дворів [33].

Після поразки Української національно-визвольної революції 1917 – 1921 років, в кінці листопада 1919 року приполтавська територія була окупована червоною більшовицькою Росією.

Під час масового вбивства українського селянства у 1932 – 1933 та 1946 – 1947 років організованою окупаційною російською більшовицькою владою загинуло багато людей. Влада ретельно приховувала свій злочин. Кількість померлих від голоду в Пушкарівці не встановлена.

Під час Другої світової війни, у 1943 році, відступаючі німецькі війська палили українські села. З розповіді жительки с. Супрунівки Орловської (з *Підварчанів*) Г. С. (1926 р. н.), 23 вересня 1943 року вони намагались спалити і Пушкарівку, але пушкарівські хлопці відкрили вогонь з автомата в бік карателів і ті втекли залишивши село нешкодженим.

За радянських часів Пушкарівка належала до Мильчанської сільської ради, потім до Пушкарівської, Щербанівської, Супрунівської.

У 1980 році частину села Пушкарівка було знесено бульдозерами і затоплено з утворенням ставка та греблі, по якій проклали дорогу між мікрорайонами Полтави Алмазний, Сади 1, Половки. 21 вересня 1984 року село увійшло до складу міста Полтави.

1.10. Рябухи

Хутір Рябухи (*Рябухівка*) був заснований західніше від Полтави біля невеликого дубового лісу, що відділяв його від села Пушкарівки. Поселення одержало свою назву від зацного (*знатного*) козака Полтавської полкової сотні Полтавського полку Кузьми Рябухи (*очевидно засновника хутора*), який значиться в Реєстрі Війська Запорозького 1649 року, в часи Української гетьманської держави під проводом Богдана Хмельницького. Зацний козак Рябуха згадується і в 1664 – 1671 роках [26, 48].

З часів втрати незалежності після Переяславської ради 1654 року і до 1917 року хутір жив звичайним життям підросійської України: народжувались і помирали люди, утворювались родини, селяни обробляли свої поля та збирали урожай, козаки відбували військову службу, приймали участь у військових походах і баталіях Російської імперії та гинули за чужі інтереси.

Після поразки Української національно-визвольної революції 1917 – 1921 років, в кінці листопада 1919 року хутір був окупований червоною більшовицькою Росією. В роки колективізації сільських жителів загнано до колгоспу на рабську працю.

Під час масового вбивства українського селянства у 1932 – 1933 та 1946 – 1947 років, організованих окупаційною російською більшовицькою владою, люди голодували і гинули від голоду. Кількість померлих під час голодоморів в Рябухах не встановлена.

Багато жителів села загинуло і в роки Другої світової війни.

У період 1946 – 1960 років хутір Рябухи був знятий з обліку [16] і став частиною села Пушкарівки. У складі Пушкарівки хутір відносився до Пушкарівської сільської ради, потім до Щербанівської, Мильчанської, Супрунівської, а в 1984 році увійшов до складу міста Полтави.

1.11. Соснівка

Село Соснівка розташоване за 4 км східніше від Полтави по обох берегах річки Коломак. За часів Гетьманщини село називалось Іскрівка.

У реєстрі Полтавського полку 1649 року другим за списком після полковника Мартина Пушкаря значиться Іван Іскренко (козак Іскра) [48]. У 1649 році Іван Іскренко був сотником Полтавської міської сотні. Батьком Івана був Гетьман Яків Іскра-Остряниця – один з керівників антипольського повстання 1637 – 1638 років. Після поразки повстання Яків Іскра-Остряниця перейшов на територію Московської держави, в землі Слобідської України, які не підлягали владі Речі Посполитої, і заснував козацьке місто Чугуїв. Він загинув у 1641 році [49].

Після смерті батька Іван повернувся до Полтави і з дозволу польських властей оселився під містом. Біля річки Коломак він заснував слободу, яку назвали на його честь Іскрівкою [49]. Там він займався торгівлею. За пропозицією Полтавського полковника Мартина Пушкаря Іван Іскра був призначений сотником полтавської сотні [49, 50].

У липні 1649 року Іскра залишається замість Пушкаря наказним полковником, виконує дипломатичні доручення Богдана Хмельницького і стає відомою постаттю козацької держави. За легендою, козак Іван Іскра значковий товариш був закоханий у легендарну полтавську козачку Марусю Чурай і в день виконання її смертного вироку

з'явився в Полтаві з універсалом Гетьмана Богдана Хмельницького про її помилування.

Подальша доля Івана Іскри склалась трагічно. Він підтримав Мартина Пушкаря в боротьбі проти Івана Виговського і загинув у 1658 році в бою під Лохвицею [51].

У компуті (реєстрі) Полтавського полку 1718 року в слободі Іскрівка, володінні пана Кочубея, значаться 16 тяглих козаків і 5 піших начолі з отаманом Савкою Русиним, які належали до полкової сотні Якова Черняка [52].

За часів Рум'янцевського опису населення Полтавщини (1767 – 1769 *pp.*) в селі Іскрівка було 19 житлових дворів і піддвориків та 19 дворогосподарів. Населення займалось землеробством, вирощували жито, гречку, коноплі; скотарством, тримали волів, корів, овець, свиней і ткацтвом. Іскрівка знаходилась у чотирьох верстах від Полтави на лівому березі річки Коломак, навпроти гирла річки Свинківки* яка впадає в Коломак з правого боку, та належала до Полтавської міської сотні [53].

На думку жителя села п. Миколаєнка (у 2002 р. мав вік 80 років), село заснували Запорозькі козаки, які поселялись берегами Коломака після ліквідації Московією Запорозької Січі і займались рибальським та мисливським промислом. Попри те, що на час заборони Січі (1775 р.) Іскрівка вже існувала і значилась в “Описі”, можна припустити, що козаки з Січі таки селились на березі річки Коломак та в слободі Іскрівка.

За документами 1784 – 1796 років поміщицьке село Іскрівка згадується вже як Магдівка Полтавського повіту Катеринославського намісництва і перебуває у володінні поміщика прем'єр-майора Кочубея [16].

За документами 1799 – 1801 років у Магдівці проживало 11 жителів чоловічої статі, які сплачують податок. Крім того, в межах сучасної території села, значиться ще одне поселення без назви з приписом “при гирлі ріки Свинківка на правому березі Коломаку” в якому проживало 7 жителів чоловічої статі які сплачують податок. Ці поселення були приписані до Полтавського повіту [29].

На новій карті Ф. Ф. Шуберта 1869 року село позначено як Мандівка, там 11 дворів [33].

---

* Полтавщина: Енциклопедичний довідник (за ред. А.В.Кудрицького)., К.: «Українська Енциклопедія», 1992, С. – 857–858.

За документами 1910 року село Мандівка відноситься до Микільської волості Полтавського повіту [16].

На думку жителя Соснівки п. Миколаєнка, попередня назва села Магдівка походить від прізвища поміщика-німця Магди, який жив у селі перед початком Української національно-визвольної революції 1917 –1921 років, а потім безслідно зник. З його слів, перед Другою світовою війною село називалось Мандівка, а з приходом Червоної армії його перейменували на Соснівку.

За часів Радянської влади в різний час село підпорядковувалось Грабінівській та Ковалівській сільським радам.

Тепер Соснівка розташована на обох берегах річки Коломак біля впадінні річки Свинківка, у селі 25 дворогосподарств. За даними перепису 2001 року населення Соснівки становило 35 осіб.

Адміністративно село підпорядковане Ковалівському старостату та Полтавській територіальній громаді.

1.12. Старі Санжари

Село Старі Санжаари розташоване на правому березі річки Ворскла за 18 км південніше від Полтави.

Про давню історію цього сіверського поселення свідчать залишки слов'янського городища VIII – X ст. н. е., які збереглись поблизу Старих Санжар в урочищі Городок [31].

Осіле життя на території поселення, очевидно, на деякий час зникало, а поновлення колонізації, яке пов'язують з польським шляхтичем Казаковським (можливо Казановським) відбулось на початку XVII ст. [5].

Історичні джерела засвідчують, що слово Санжари тюркського походження і в перекладі означає урочище або брід [39]. У цьому місці була переправа (вірогідно брід) через Ворсклу і проходив Чумацький шлях [28].

Згідно з переказами, 1243 року на березі річки Ворскли на зимівлю влаштувалася орда татар саме там, де тепер розташовано селище.

Рисунок 1.25 – Герб Старих Санжар

Датою створення Старосанжарської козацької сотні вважається 1654 рік. Сотня згадується в присяжних книгах 1654 року (дослідники

О. Байда і В. Кривошея говорять про 1658 р.). Сотня існувала по 1764 рік (В. Кривошея називає дату 1767 р.). Територія Старо-Санжарської сотні була включена до складу Новоросійської губернії, а козаки підпорядковані Дніпровському пікінерському полку.

Старо-Санжарська сотня згадується в реєстрах Полтавського полку в 1718, 1721, 1733 – 1735 роках [43].

Перша літописна згадка про Старі Санжари, як сотенне містечко, датована 15.04.1659 року. Цією датою позначений лист Полтавського полковника Кирила Пушкаренка до російського царя Олексія Михайловича [5].

Рисунок 1.26 – Старі Санжари на початку 1800-х років

У 1799 – 1801 роках Старі Санжари належали до Полтавського повіту, тут налічувалось 3817 жителів чоловічої статі, які сплачують податок [29]. За описом 1798 – 1800 років в містечку щороку відбувалось три ярмарки: 2-го лютого (*ст. ст.*), у день Сходження Святого Духа і 26-го вересня, на які приїздили купці з Полтави, Кременчука та інших місць. Два дні на тиждень, по неділях і п'ятницях, в містечку проходили торги (*базари*) [15].

У 1859 році в містечку було 693 двори, 4636 жителів, сільське управління, протягом року відбувалось три ярмарки.

На новій карті Ф. Ф. Шуберта 1869 року у Старих Санжарах позначено 879 дворів [33].

У 1910 році в Старих Санжарах з двадцятьма хуторами було 1092 двори, 5797 жителів, п'ять церков (*Миколаївська (1857 р.)*, *Покровська (1868)*, *Преображенська (1887)*, *Троїцька (1862)*, *Успенська (1883)*), дві парафіяльні школи, земське училище (з 1846 р.).

Стараннями жителя містечка і громадського діяча, вихідця з реєстрового козацтва Стенька Якова Михайловича в Старих Санжарах з 1907 року існував Український народний хор, відзначались українські національні свята. Влітку 1914 року в містечку відкрили Народний дім. Була відкрита і вища початкова школа [22].

Після поразки Української національно-визвольної революції 1917 – 1921 років, в кінці листопада 1919 року приполтавська територія була окупована більшовицькою Росією.

У 1923 році Старі Санжари стають центром Мачуського району. На той час в містечку налічувалось 6711 жителів. У 1926 році в Старих Санжарах – 1215 дворів та 5599 жителів [5].

Під час масового вбивства українського селянства у 1932 – 1933 та 1946 – 1947 роках, організованого окупаційною російською більшовицькою владою, в Старих Санжарах померло багато людей. За даними Національної книги пам'яті жертв голодомору в Україні 1932 – 1933 років встановлено 136 загиблих жителів, але ця цифра, очевидно, занижена.

У Старих Санжарах народилися: український громадський і політичний діяч часів національної революції, журналіст Олександр Петрович Янко (1879 – 1938); український громадський і політичний діяч часів національної революції Яків Михайлович Стенька (1883 – 1920) [22]; учасниця антибільшовицького Руху опору (активний член ОУН та член УГВР) Мешко Катерина Яківна (1910 – 1976) та її старша сестра українська правозахисниця (активна учасниця Української Гельсінської групи та Гельсінської спілки) Оксана Яківна Мешко (1905 – 1991).

Після відновлення державності України у 1991 році в Старих Санжарах перебував центр сільської ради. З кінця 2020 року орган місцевого самоврядування села – Старо-Санжарський старостат та Ново-Санжарська територіальна громада.

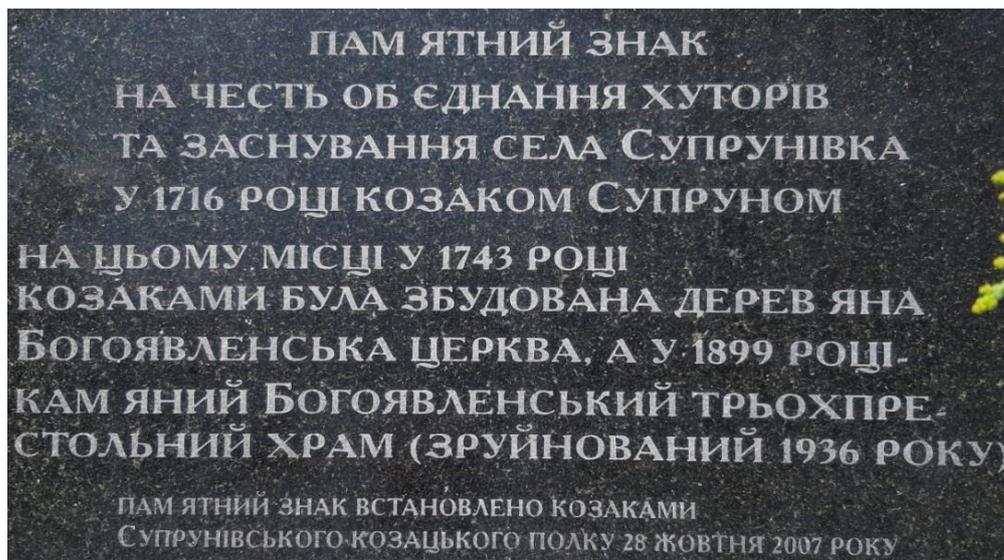
Тепер населення села становить 1283 осіб.

1.13. Супрунівка

На думку О. Лазаревського село Супрунівка засноване за часів польського коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського у першій

половині XVII ст. Спочатку це був невеликий козацький хутір, що лежить західніше від Полтави над Решетилівським шляхом у степовій частині правобережжя річки Ворскли. Фундатором села був старий Супрун, родом із сусіднього села Милець. У другій половині XVII ст. згадуються його сини Лаврін Супруненко, що був отаманом села Жуки та Остап Супруненко, зацний козак [26].

У 1716 році Супрунівка була віддана у власність Полтавському полковому писарю Г.Богаєвському Гетьманом Іваном Скоропадським.

Рисунок 1.27 – Напис з пам'ятного знака про заснування села Супрунівка

З 1721 року село входить до Другої сотні Полтавського полку. Поселення було переважно козацьким, в ньому налічувалось 20 кінних козаків, 19 тяглих, 21 піший. Населення займалось в основному землеробством, бжолярством, вирощуванням тютюну. Пізніше частина населення почала займатись відхожим промислом [5].

У 1767 – 1769 роках в Супрунівці налічувалось 66 дворів і стільки ж дворогосподарів [27].

У 1784 – 1796 роки казенне село Супрунівка у складі Полтавського повіту Катеринославського намісництва [16].

У 1787 році в казенному селі Супрунівці нараховувалось 593 жителі чоловічої статі і 582 жіночої [28].

З кінця XVIII ст. Супрунівка входить до Полтавського повіту (*повіту*), в селі волость, урядник. У 1799 – 1801 роках в Супрунівці налічувалось 632 жителі чоловічої статі, які сплачують податок [29].

У середині XIX століття на супрунівських землях почали закладати тютюнові плантації за проектом з вирощування заморських сор-

тів тютюну, запропонованим раніше царицею Катериною II. Відтоді селяни почали масово культивувати тютюн на своїх полях.

У 1859 році в Супрунівці 207 дворів, 1068 жителів, вітряний млин, діє Богоявленська дерев'яна церква (з 1743 р.).

На новій карті Ф. Ф. Шуберта 1869 року в селі позначено 174 двори [33].

У 1899 році побудовано нову трипрестольну церкву з Миколаївським і Парасковіївським приділами. При церкві діяла бібліотека, богодільня і три школи: Церковно-парафіяльна, Міністерська однокласна та Школа грамоти (*Народне однорічне училище з 1876 р.*). У районі приходу була Шостаківська Парасковіївська церква.

У 1846 році в Супрунівці відкрито церковно-приходську школу з терміном навчання 1 – 2 роки. До школи приймали дітей віком 10 років переважно із заможних родин. Оскільки у той час шкільного приміщення не було, діти навчалися в помешканні дяка. У 1856 році побудували будинок церковно-приходської школи на три класи з трирічним терміном навчання, де навчалися дівчата. У школі крім слов'янського письма, почали вивчати арифметику, географію і природознавство. Хлопці навчалися у приватному помешканні з однорічним навчанням, там вивчали лише закон божий [54].

У 1894 році в Супрунівці земство побудувало будинок школи.

У 1904 році школа була реорганізована в однокласну міністерську з чотирирічним терміном навчання. За школою був суворий політичний нагляд який здійснювався попечителем школи в особі представника сільської буржуазії Суховія Григорія Наумовича. Він мав право зараховувати та виключати дітей зі школи, а також звільняти з роботи вчителів. У школі навчалось 200 учнів із Супрунівської волості. Дітям сільської бідноти попасти в школу було важко. У 1906 році на кошти земства та сільського населення розпочали будівництво нової школи, яка запрацювала у 1909 році. У новому приміщенні школи відкрили двокласну міністерську школу з п'ятирічним терміном навчання. Проте ця школа, як і попередня, не задовольняла освітніх потреб населення волості [54].

У 1900 році в Супрунівці налічувалось 282 двори, 1597 жителів, діяла сільська козацька громада [5, 15]. Старшинами Супрунівської волості були: у 1900 році – селянин Петро Андрійович Тригуб, у 1904 році – козак Михайло Назарович Городчанин, у 1913 році – козак Степан Григорович Тулупій, у 1915 році – Павло Степанович Житник.

Після поразки Української національно-визвольної революції 1917 – 1921 років, в кінці листопада 1919 року приполтавська територія

була окупована більшовицькою Росією. Окупаційною владою в Супрунівці було створено ревком на чолі з Д. О. Харитоненком та земельний комітет, який займався перерозподілом землі.

У 1920 році в селі відкрили семирічну школу.

З 07.03.1923 року по 30.09.1925 року Супрунівка була центром Супрунівського району Полтавського округу, куди входило 10 сільських рад колишніх Супрунівської, Абазівської і Тахтаулівської волостей Полтавського повіту з населенням 43456 чоловік і площею 417 квадратних верст. У 1925 році районний центр із Супрунівки перенесено до Полтави [5, 16].

У 1926 році Супрунівка центр сільської ради Полтавського району, Полтавського округу. В селі налічувалось 367 господарств, 1697 жителів [5, 16].

У 1926 році в селі створено садово-городницьке товариство, а в 1928 році організовано сільськогосподарську артіль «Нове село», потім артілі «Нове життя» і «Новий побут».

2 вересня 1930 року Супрунівку підпорядковано Полтавській міській раді.

Ще у 1919 році в селі відкрито семирічну трудову школу для дітей від 7 до 13 років. У школі навчалося 245 учнів, пізніше 350 (навчались у дві зміни), а в 1930 році 400 учнів. У 1935 році Супрунівську школу реорганізовано в середню, у 1936 році в школі працював 8-й клас, у 1938 році відбувся перший випуск 30-ти учнів 10-го класу. У 1941 році в школі навчалося 700 учнів. Біля школи ріс яблуневий сад [54].

Рисунок 1.28 – Пам’ятник на місці поховання жертв голодомору 1932 – 1933 років в селі Супрунівці

Під час масового вбивства українського селянства у 1932 – 1933 та 1946 – 1947 років, організованого окупаційною російською більшовицькою владою, в Супрунівці померло багато людей. Про це нагадує пам’ятник, побудований на старому кладовищі що на околиці Супрунівки, біля дороги до села Івашки, там хоронили померлих від голоду у 1932 – 1933 роках (рис. 1.28).

В роки Другої світової війни, у вересні 1941 року в село ввійшли німецькі війська. Німецькі солдати оселилися в школі, на її подвір'ї були прив'язані коні, розставлені вози з військовим спорядженням і продуктами. Будівлі школи використовувались для військових потреб (казарма, робітничий гуртожиток, конюшня, копильня). Солдати розводили вогнища у приміщенні школи, внаслідок чого згоріла одна з чотирьох шкільних будівель.

У 1942 році німецька влада відновила навчання 1-х – 4-х класів, вивчали закон божий, математику, географію, українську мову і літературу, німецьку мову. Директором школи був П. Д. Шарлай [54].

Під час німецької окупації (з 18.09.1941 року по 23.09.1943 року) із Супрунівки та сіл підпорядкованих Супрунівській сільській раді на примусові роботи до Німеччини вивезено 123 і закатовано 9 людей.

Мешканець села Супрунівки Орловський Микола Сергійович (1922 р. н.) розповів, що 13 травня 1942 року його разом з іншою молоддю (500 юнаків і 500 дівчат) насильно вивезли з Полтави на примусові роботи до Німеччини. Він потрапив до Австрії в місто Linz-Donaу (*Лінц на Дунаї*), де перебував з 05.06.1942 року по 05.05.1945 року в статусі OST-Arbeiter (східний робітник) і працював на заводі “Stickstoffwerke ostmark Aktiengesellschaft” (прядильні заводи остмарк, акціонерне товариство). Робітники заводу жили в одноповерхових бараках. Після визволення американськими військами йому пропонували залишитись в американській зоні та переїхати до США. Микола сумував за батьківською домівкою, за родиною тому відмовився від пропозиції і перейшов в радянську зону окупації.

23 вересня 1943 року карателі відступаючих німецьких військ спалили в Супрунівці більшість осель.

У післявоєнний час в Супрунівці працює середня школа, лікарня, бібліотека, будинок культури. Три сільськогосподарські артїлі з Супрунівки та навколишніх сіл було об'єднано в колгосп «Перемога», з центральною садибою в Супрунівці. Першим головою колгоспу був Антон Белей. Колгосп займався зерновим, садівничим і м'ясним виробництвом. У господарстві було чотири млини, олійниця, пилорама.

У 1970-х роках в Супрунівці забудовується поселення нафтовиків з населенням понад 2 000 чоловік.

Після відновлення державності України у 1991 році в Супрунівці центр сільської ради якій підпорядковані села Говтвянчик, Мильці, Івашки, Шостаки. З кінця 2020 року в селі орган місцевого самоврядування – Супрунівський старостат, село адміністративно під поряд-

ковується Полтавській територіальній громаді. В селі працює сільськогосподарське підприємство ТОВ агрофірма «Джерело».

За даними перепису 2001 року населення села Супрунівка становило 3974 осіб.

1.14. Шостаки

Село Шостаки лежить за 3 км західніше від Полтави у степовій частині правобережжя річки Ворскли. Про час заснування та походження назви села відомостей не збереглося. Можна припустити, що село заснував чоловік, який називався Шостак. Ім'я Шостак в Україні у XVI ст. давали шостій дитині за черговістю народження. Батькове ім'я могло перейти до сина вже як прізвисько чи прізвище. Прізвисько Шостак також може мати походження із середовища запорожців, адже на Січі існував звичай давати козакам прізвиська. За іншим припущенням, назва села може якимось чином бути пов'язана з українізованою польською назвою “шостак” (szostak) польської, литовської і пруської срібної монети XVI – XVII ст. вартістю в 6 грошів, карбованої з 1528 року, особливо за часів Сигізмунда III 1623 – 1627 років.

Під час Рум'янцевського опису населення на Полтавщині (1767 – 1769 рр.) село вже існувало. Тоді в Шостаках налічувалось 14 дворів та дворогосподарів [27].

Корінний житель села Шостаки Підварчан А. С. (1937 р. н.) розповів, що за переказами старожилів, за козацьких часів в селі стояли обозні козаки.

У 1776 році в Шостаках була Парасковіївська церква, в якій службу проводив один священик.

У 1787 році в селі мешкало 145 жителів чоловічої статі і 142 жіночої [28].

У 1784 – 1796 роки казенне село Шостаки у складі Полтавського повіту Катеринославського намісництва [16].

У 1799 – 1801 роках в Шостаках було 163 жителі чоловічої статі, які сплачують податок, село належало до Полтавського повіту [29].

На новій карті Ф. Ф. Шуберта 1869 року в селі позначено 35 дворів [33].

У 1899 році в джерелах знову згадується про діючу в селі дерев'яну Парасковіївську церкву [5, 15].

У ХІХ ст. через село Шостаки проклали залізницю, яка з'єднала Харків і Полтаву з Києвом і одночасно розділила село на дві частини північну і південну, залізниця почала діяти у 1901 році.

Житель Шостаків Підварчан А. С. розповів, що за переказами старожилів, церква знаходилась з південного боку від залізниці, приблизно навпроти греблі колишнього ставка поміщика Трипольського. Біля церкви був давній цвинтар, який не зберігся. Тепер на місці колишньої церкви і кладовища приватні городи. Нині діюче кладовище, якому близько 150 років знаходиться за квартал західніше від колишньої шостківської Парасковіївської церкви.

З розповідей старожилів, на пагорбі шостківської балки, в північній частині села, розміщувався маєток поміщика Трипольського. Там був будинок, дві клуні, приміщення для тварин, великий вхідний льох, а біля садиби (під залізницею) – мальовничий ставок, гребля якого слугувала переходом з північної частини Шостаків, через глибоку балку, до залізниці і далі на південну частину села та до церкви.

Після розпаду Російської царської імперії у 1917 році та поразки Української національно-визвольної революції, в кінці листопада 1919 року Полтава та навколишні села були окуповані більшовицькою Росією. Десь у ті часи поміщик Трипольський з родиною зник і його подальша доля невідома.

З розповідей жителя Шостаків Підварчана А. С., родина поміщика Трипольського дітей не мала, але в селі залишився позашлюбний син поміщика Маркіян, який був психічно хворий. За радянських часів доля Маркіяна склалась трагічно. Якимось він гуляв на весіллі в сусідніх Гожулах і дуже захмелів. Під дією алкоголю, він в Гожулах а потім в Шостаках зарізав кількох людей. Але в Шостаках Маркіяна наздогнала розплата, його вбили місцеві чоловіки та поховали в рові біля шостківського кладовища.

Приблизно в лютому 1930 року в Шостаках було створено колгосп «Новий побут». Головою колгоспу став Діденко Василь Петрович. Колгоспний двір і господарство розміщувались в колишніх господарських приміщеннях садиби поміщика Трипольського (клуні, сарай, вхідний погріб).

Штучні голодомори 1932 – 1933 і 1946 – 1947 років, організовані російським окупаційним режимом, забрали життя багатьох жителів села. Як свідчить тодішня жителька Шостаків Орловська (з Підварчанів) Ганна Семенівна (1926 р. н.), родина її батьків важко пережила голод 1932 – 1933 років. Щоб вижити харчувались насінням різних польових трав, м'ясом пацюків, котів, собак тощо. В селі був випадок,

коли мати зарізала дочку-немовля, щоб прогодувати інших своїх дітей її м'ясом. За канібалізм жінка потрапила до в'язниці.

Під час штучного голодомору 1946 – 1947 років в селі також гинули люди. З розповідей сельчан, житель Шостаків Довгаль Мусій Олександрович (1870 р. н.) тоді голодував і був дуже виснажений від голоду. У серпні 1947 року родич попросив його змолоти зерно з нового врожаю, оскільки Мусій мав жорна. Коли змололи зерно, Мусій з'їв щойно спеченого хліба і йому стало зле, того ж дня він у муках помер.

Під час Другої світової війни з 1941 по 1943 рік в селі були розквартировані німецькі солдати з комендатури, яка знаходилась в сусідній Супрунівці. Старостою села німецька влада призначила колишнього голову колгоспу Діденка Василя Петровича.

З розповідей Орловської Г. С., у їхню хату поселили німецьких військових. Солдати поводитись мирно, але зимою, під час великих морозів, у сінях хати влаштували туалет.

З 1942 року німці почали насильно вивозити молодь із села на примусові роботи до Німеччини. Не всі з вивезених, так званих «остарбайтерів» (OST-Arbeiter), після війни повернулися назад в село. Наприклад, з розповідей Підварчана А. С., житель Шостаків Підварчан Михайло Федорович, якого вивезли до Німеччини у 1942 році, до села не повернувся, він пропав безвісти.

У 1943 році відступаючі німецькі війська спалили село Шостаки.

З розповіді очевидця тих подій мешканця Шостаків Підварчана А.С., 23 вересня 1943 року зранку німецькі карателі почали палити сусіднє село Гожули, а близько до обідньої пори запалали і Шостаки. Ще зранку жителі північної частини села повиносили із своїх осель і поховали найцінніші речі і зібралися поблизу старого кладовища з південного боку від залізниці. Звідти вони спостерігали за своїм кутком села і бачили як кілька озброєних карателів (3 чи 4) їздили селом на автомобілі і факелами палили їхні оселі вкриті соломою.

Під час війни на фронтах загинуло сорок жителів села Шостаки чоловічої статі, які воювали в Червоній армії.

Після війни село поступово відбудувалося. Після 1953 року Шостаківський колгосп, який тоді очолював Верхола Іван Гордійович, об'єднали з Супрунівським під загальною назвою колгосп «Перемога», а шостківське господарство перетворилось на бригаду.

У 1960-их роках господарські будівлі садиби поміщика Трипольського ще використовувались супрунівським колгоспом «Перемога». Тоді в нижній частині шостківської балки був поміщицький ставок в

якому водилась риба і купались та відпочивали місцеві жителі. Навколо ставка росли великі верби, гарна була місцевість, красива. Але з часом ставок замулився, заріс осокою і зник.

Після відновлення державності України у 1991 році село адміністративно підпорядковується Супрунівській сільській раді, а з кінця 2020 року – Супрунівському старостату та Полтавській територіальній громаді. За даними перепису 2001 року населення села становило 347 осіб.

КОМЕНТАРІ

¹*Петрів день* – свято Петра і Павла, яке за новим Григоріанським календарем припадає на 29 червня (за застарим Юліанським – на 12 липня).

²*Панянський яр* – одержав назву від річки Панянки, що протікала там. На думку дослідника В. Посухова, первісна назва річки угро-фінська “Пан ань” – “ручай з піщаним берегом”, або “піщанка”; в перекладі з хантійської *пан* – “пісок, пісчаний берег”, *-ань* – “маленька”. Очевидно пізніше Сіверяни змінили незрозумілу назву річки на Панянку; за переказом річка протікала по землі, що належала місцевій поміщиці, тому й одержала назву Панянка (Посухов В. *Що повідали назви полтавських річок.* – Полтава: 1999 – С. 16–32).

³*Селітра* – селітра відкладається у порушеній землі насипів, курганів, на стінах ям від діяльності бактерій, які адсорбують з повітря азот. Її добування, починаючи з 16 ст., було одним з найважливіших промислів на Лівобережжі, зокрема на Полтавщині. Селітру виварювали у великих казанах, вмонтованих у цегляні печі. Розривалися переважно більші і давніші могили.

⁴*Магдебурське право* – середньовічне міське право, походить від привілеїв 1188 р., отриманих німецьким м. Магдебург, за яким міста частково звільнялися від управління та суду великих земельних власників і створювали органи місцевого самоврядування. Закріплювало права міських станів – купців, міщан, ремісників; встановлювало порядок виборів і функції органів міського самоврядування, суду, купецьких об’єднань, цехів; регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування; визначало покарання за різні види злочинів тощо.

⁵*Маруся Чурай* – Марія Георгіївна Чурай (Чураївна) лєнендарна українська народна співачка і поетеса, яка народилась у козацькій родині в Полтаві і там жила у 1625 – 1653 рр. Її батько Гордій Чурай брав участь у повстанні Павла Павлюка. Разом з Гетьманом Павлом Павлюком та іншою козацькою старшиною у грудні 1637 р. він пот-

рапив до рук польського коронного гетьмана Миколая Потоцького, що особисто керував придушенням козацьких повстань в Україні. Полонених привезли до Варшави і після катувань, за рішенням зимового Сейму, в лютому 1638 р. їм відрубали голови та наштрикнули на палі.

⁶ *Кобищани* – поселення одержало назву від річки Кобижча, що протікала там, пізніша назва Очеретянка. Назва гідроніму належить до балто-слов'янської мови (формант *-ча* – балто-слов'янський спадок) (Посухов В. *Що повідали назви полтавських річок.* – Полтава: 1999 – С. 32–43), засновані у 17 ст., у 1859 р. – 344 двори, 1739 жителів.

⁷ *Очеретянка* – поселення одержало назву від р. Очеретянка, що там протікала, у 1926 р. – 28 дворів, 198 жителів.

⁸ *Ромни* – Ромен; назва походить від давньої назви рослини (Губернарчук С. *Як гул столить, як шум віків – Рідна мова.* – К. Бліцінформ: 2002. – С. 42).

⁹ *Кулики* – знаходились у східній околиці Кобищанів сучасної Полтави, на початку 19 ст. тут мав хутір С. Кулик – батько українського поета В. С. Кулика (1830 – 1870), у 1859 р. – 81 двір, 360 жителів.

¹⁰ *Кривохатки* – виникло у 20 ст., з 1960 р. перейменоване на селище Вороніна на честь першого секретаря комітету бідноти Вороніна П. Ф.

¹¹ *Павленки* – село відоме з 17 ст., належало полтавським козацьким старшинам Павленкам, звідки й отримало своє ім'я. Споконвіку село поділялося на дві частини – ближню і дальню. Ближні Павленки ввійшли до меж Полтави у першій половині ХІХ століття, а Дальні залишалися окремим селом аж до 1929 року. У Ближніх Павленках у 1859 р. було 316 дворів, 2569 жителів, у Далеких Павленках – 45 дворів, 300 жителів. У 1708 році в селі збудували красиву Покровську церкву, при якій запрацювала бібліотека, а пізніше і церковнопарафіяльна школа. У 1864 році на новому місці в районі Павленківської площі звели новий, мурований, храм з дерев'яною дзвіницею, а 1903 року на Павленках з'явилася ще краща церква у псевдоруському стилі.

¹² *Німецька колонія* – Німецька слобода; заснована в листопаді 1808 р., з приїздом до Полтави 6 німецьких родин з метою будівництва суконної фабрики, та пізнішим прилученням до них ще 48 родин колоністів. Для їх поселення було відведено передмістя де знаходились лани Кочубея, Донця, Іваненка, а нині пролягають вулиці Сковороди, Балакіна, Крупської, Лютого. Тоді за наказом малоросійського генерал-губернатора О. Куракіна міська дума придбала ці землі і на них проклали дві вулиці Колонійську (*Сковороди*) і Фабри-

кантську (*Балакіна*). Спочатку в колонії проживало 249 вихідців з Богемії, Саксонії і Ельзасу. У 1859 р. в колонії проживало 670 душ чоловічої статі і 428 – жіночої. Слобода проіснувала до 1867 р., коли царським урядом була скасована ця адміністративна автономія.

¹³*Яківці* – село засноване наприкінці 17 ст., пізніше було власністю полтавського полковника П. С. Герцика, у 1859 р. – 328 жителів.

¹⁴*Антонівка* – відома з 17 ст., знаходилась на території Київського району сучасної Полтави, у 1926 р. – 106 дворів, 610 жителів.

¹⁵*Береківка* – відома з 19 ст., знаходилась в районі вулиці Баяна сучасної Полтави, у 1926 р. – 26 дворів, 179 жителів.

¹⁶*Герівка* – відома з 19 ст., знаходилась південніше від сучасного залізничного вокзалу Полтава Південна, в районі залізничного переїзду, у 1926 р. – 48 дворів, 451 житель.

¹⁷*Дублянщина* – належала поміщикам батьку і сину О. А. та Ф. О. Дублянським, звідси й одержала назву. Раніше була власністю представників козацької старшини Заньковецьких.

¹⁸*Ілляшевичі* – Ельяшевичі, Ілляшівка; знаходились у Київському районі сучасної Полтави, у 19 ст. – на поч. 20 ст. тут мали маєток небагаті поміщики – Ельяшевичі, у 1926 р. – 155 дворів, 386 жителів.

¹⁹*Мала Рудка* – Рудка; знаходилась у Шевченківському районі сучасної Полтави, у 1926 р. – 136 дворів, 852 жителі.

²⁰*Міняйлівка* – знаходилась в Київському районі сучасної Полтави, у 1926 р. – 106 дворів, 607 жителів.

²¹*Новобудова* – Новобудови, Новобудівля; територія сучасних вулиць Ватутіна, С. Петлюри, Халтуріна, Зигіна.

²²*Острівець* – знаходився на острівку за Ворсклою, де були залізничні майстерні, у 1926 р. – 143 двори, 1277 жителів.

²³*Шпортівка* – знаходилась на місці мікрорайону Левада сучасної Полтави, у 1926 р. – 32 двори, 188 жителів.

²⁴*Браїлки* – відомі з 17 ст., у 1660 – 1670 рр. тут був хутір полтавського городского отамана, полкового осавула Івана Браїла (Браїлка), у 1859 р. – 5 дворів, 30 жителів, у 1926 р. – 18 дворів, 79 жителів.

²⁵*Підсусідки* – збірна назва різних категорій зубожілих селян в Україні 16 – 18 ст., які не мали власного господарства і жили в чужих дворах, “у сусідах”. Взаємовідносини між підсусідками та їхніми господарями ґрунтувалися на усних договірних умовах. За користування житлом підсусідки відробляли в господарствах своїх хазяїв. Залежно від того, в чій дворах вони жили, підсусідки були панські, старшинські, монастирські, козацькі тощо. Підсусідками переважно ставала сільська біднота, кріпаки-втікачі, розорені та збіднілі селяни внаслідок

стихійного лиха чи грабіжницьких нападів татар. Існували групи підсусідків, які мали свої двори, але були позбавлені орної землі або були неспроможні її обробляти. Інколи підсусідками ставали заможні козаки і міщани, які намагались уникнути сплати державних податків та відбуття військової служби. У 1734 році підсусідків прирівняли до інших податних категорій населення. Після юридичного оформлення кріпосного права (царський указ від 03.05.1783 р.) у Лівобережній і Слобідській Україні більшість підсусідків було закріпачено.

²⁶*Карти триверстовки* – початком створення карт триверстовок, а точніше сама ідея про створення відноситься до першої половини 18 століття і пов'язана з ім'ям видатного військового топографа, вченого-геодезиста Федора Федоровича Шуберта, уродженця Санкт-Петербурга. Після колосальної, в кілька десятиліть роботи з топографічного дослідження вперше у 1846 році вийшли перші листи триверстовки. Триверстовки є чорно-білими картами в масштабі в 1 см – 3 версти, що в перекладі на зрозумілу мову відповідає 1260 метрів в 1см. На карті нанесені хутори, маєтки, окремі будинки, церкви, заїжджі двори, млини і безліч інших об'єктів. За свою історію існування карта триверстовка пережила кілька змін і перевидань. Навіть після революції були випущені кілька нових листів карт. Відмінності могли бути досить істотні, наприклад нанесення залізниці зі станціями, зміна рельєфу місцевості, нанесення кількості дворів тощо.

²⁷*РККА* – російська абревіатура “Рабоче-крестьянская красная армия”, українською: Робітничо-Селянська Червона Армія – *РСЧА*.

²⁸*Ойкóнім* – вид топоніма, власна назва – назва будь-якого населеного пункту, від міста до окремого будинку, використовується для іменування населених пунктів – міст, селищ, сіл тощо.

ДЖЕРЕЛА

1. Супруненко О. Б. На землі Полтавській / О. Б. Супруненко. – Полтава: Археологія, 1998. – 155 с.
2. Посухов В. Що повідали назви полтавських річок / В. Посухов. – Полтава: 1999. – С. 8 – 15.
3. Шилов Ю.А. Начала цивилизации / Ю.А. Шилов // Праистория Руси VII тыс. до н. э. – I тыс. н. э. / Шилов Ю.А. – Екатеринбург: Деловая книга – М.: Раритет, 1999. – С. 251 – 258.
4. Літопис Руський за Іпатським списком. – Київ: Дніпро, 1990. – С. 306 – 312.
5. Полтавщина. Енциклопедичний довідник.. – Київ: Українська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1992. – 1024 с.

6. Полтаві 800 років 1174 – 1974. Збірник документів і матеріалів. – Київ: Наукова думка, 1974. – 420 с.
7. Наливайко І. М. Через літа, через віки / І. М. Наливайко. – Полтава, 1997. – 55 с.
8. Зуєв В. Ф. Полтавщина в “Путешественных записках” 1781 року / В. Ф. Зуєв. – Полтава: Археологія, 1999. – 48 с.
9. Мокляк В. Полтавський полк / В. Мокляк. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – 112 с.
10. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. – Київ: Наукова думка, 1995. – 589 с.
11. Эльвира Загурская. Легенды о Марусе Чурай [Електронний ресурс] / Эльвира Загурская // День № 221. – 2006. – Режим доступу до ресурсу: <https://day.kyiv.ua/ru/article/kultura/legendy-o-maruse-churay>.
12. Олександр Рудяченко. Маруся Чурай: скласти хоч пізній вінець [Електронний ресурс] / Олександр Рудяченко. – 2018 – Режим доступу до ресурсу: https://zn.ua/ukr/personalities/marusya-churay-sklasti-hoch-pizniy-vines-285274_.html.
13. Петер Енглунд. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії / Петер Енглунд. – Харків: Фоліо – Стокгольм: Шведський інститут, 2009. – 348.
14. Полтава. Історичний нарис. – Полтава: Полтавський літератор, 1999. – 280 с.
15. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798 – 1800 років// Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – Київ: Наукова думка, 1997. – С. 24 – 126 – Режим доступу до ресурсу: <http://resource.history.org.ua/item/0008980>.
16. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648 – 2012 рр.) : довідник з історії адміністративно-територіального поділу. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 400 с.
17. Людовик-Филипп де Сегюр. Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II (1785–1789) / Людовик-Филипп де Сегюр [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.litmir.me/br/?b=549037&p=1>.
18. Наливайко І. Перший правитель полтавського краю/ І. Наливайко. // газ. Коло. – 2005. – № 11. – С. 11.
19. Вайнгорт Л. С. Записки провінціального архітектора / Л. С. Вайнгорт. – Полтава: 2001. – 96 с.
20. Соловей Д. Розгром Полтави / Д. Соловей. – Полтава: Криниця, 1994. – 192 с.
21. Несвітський О. О. Полтава у дні революції та в період смути 1917 – 1922 рр. / О. О. Несвітський. – Полтава: 1995. – 280 с.
22. Ревегук В. Полтавці – поборники державної незалежності України / В. Ревегук. – Полтава, Полтавський літератор: 2015. – 348 с.
23. Ревегук В. Полтавщина в добу Української революції 1917 – 1920 рр. / В. Ревегук. – Полтава: 2002. – 188 с.

24. Ревегук В. Полтавщина під німецькою окупацією (1941 – 1943). / В. Ревегук. – Полтава: 2015. – 388 с.
25. Марченко М. М., Марченко А. А. Історія в документах. Центральна частина України 1941 – 1943 / М. М. Марченко, А. А. Марченко. – Миргород. – 2005. – 198 с.
26. Віра Жук. Козацька колонізація околиць Полтави / Віра Жук. // газ. Полтавська Думка. – 2002. – № 33.
27. Козаки Полтавського полка по матеріалам Румянцевської описи – Полтава: Статистическое бюро Полтавського губернского земства, 1914. – Ч. II.
28. Православна церква на півдні України (1775 – 1781) // Джерела з історії Південної України. – Том 4. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 2004. – С. 433 – 494 – Режим доступу до ресурсу: <http://resource.history.org.ua/item/0009208>.
29. Список наявних у Малоросійській губернії селищ із зазначенням в яких вони містяться повітах і скільки в кожному душ чоловічої статі, що сплачують податок 1799 – 1801 рр. // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – Київ: Наукова думка, 1997. – С. 128 – 184 – Режим доступу до ресурсу: <http://resource.history.org.ua/item/0008980>
30. Наливайко І. М. Гожули / І. М. Наливайко // газ. Вечірня Полтава. – 2003. – № 46. – С. 5.
31. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – Київ, 1967. – 1028 с.
32. Григорій Гринь. Вічна планета Диканька [Електронний ресурс] / Григорій Гринь // газ. Голос України. – 28 грудня 2002 – Режим доступу до ресурсу: <http://www.golos.com.ua/article/247793>.
33. Старинные карты [Електронний ресурс] // Первый мегапортал карт в Украине – Режим доступу до ресурсу: <http://freemap.com.ua/karty-ukrainy>.
34. Список дворів Мачуської селянської ради по селам та хуторам // Полтавський обласний державний архів. – Фонд 18. – Опис 1. – Справа 4. – Арк. 48 – 49.
35. Список Мачуського волосного виконавчого комітету населених пунктів сел і хуторів Мачуської волости з указівкою кількості дворів в кожному пункті. Мачуська селянська рада // Полтавський обласний державний архів. – Фонд 18. – Опис 1. – Справа 4. – Арк. 122.
36. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 –1933 років в Україні. Полтавська область. – Полтава: Оріяна, 2008. – С. 1115.
37. Грановский А. Полтавская Епархия в прошлом и настоящем / А. Грановский. – Полтава, 1901. – Вып. I.
38. Петренко С. М. Голод 1932–1933 рр. на Полтавщині очима сучасників / С. М. Петренко // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". – 2003. – № 493 : Держава та армія. – С. 301–306 – Режим доступу до ресурсу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/9404>.
39. Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение / Л. В. Падалка. – Полтава, 1914.

40. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини / В. В. Кривошея. – Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 262.
41. Полтавская губернія. Списокъ населенныхъ мѣсть по свѣдѣніямъ 1859 года – Санкт Петербургъ: Изданъ Центральнымъ статистическимъ комитетомъ Министерства Внутреннихъ Дѣлъ, 1862. – томъ XXXIII. – 263 с.
42. Базилевич И. А. Опытъ подворно-статистическаго исследования Супруновской волости / И. А. Базилевич. – Полтава, 1881.
43. Компуту та ревізії Полтавського полку. Список іменний Полтавського полку 1735 р. // Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.). – Полтава: АСМІ, 2018. – Т. VII. – 216 с.
44. Археологія та стародавня історія Городищенського району [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.zamky.com.ua/cherkaska-oblast/arheologiya-ta-starodavnya-istoriya-gorodyshhenskogo-rajonu/>.
45. Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии 1864 г. / Л. И. Похилевич // Орловец. История [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://buket.com.ua/cherkasskaja/orlovec/>.
46. Історія закладу [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.orlovecschool.ck.ua/%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D1%83/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F-%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B8/>.
47. Село Орловець Городищенського району Черкаської області [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
48. Реєстр Війська Запорозького 1649 року – Київ: Наукова думка, 1995. – 589 с.
49. Віктор Закалюжний. Козаки Полтавщини. Біографо-історичні нариси про козаків Полтавщини XVII – XX століть / Віктор Закалюжний. – Полтава: Оріяна, 2009. – 174 с.
50. Білоусько О.А. Нова історія Полтавщини. Друга половина XVI – друга половина XVIII століття / О.А. Білоусько, В.О. Мокляк. – Полтава: Оріяна, 2006. – 264 с.
51. Степаненко М. Коло Марусі Чурай / М. Степаненко // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 1 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/43263/05-Stepanenko.pdf?sequence=1>.
52. Компут 1718 р. // Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.) / – Полтава: АСМІ, 2007. – Т. 1. – С. 65 – 388.
53. Козаки Полтавского полка по материалам Румянцевской описи. – Полтава: Статистическое бюро Полтавского губернского земства, 1912. . – Ч. I.
54. Сайт Супрунівського НВК Полтавської міської ради [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://suprunivka-nvk.pl.sch.in.ua>.

Тамара Пішванова

*членкиня Донецького відділення НТШ, редактор
Запорізької обласної універсальної наукової бібліотеки*

О, ГОГОЛЬ, НАШ БЕЗСМЕРТНИЙ ГОГОЛЬ¹!

**«О, Гоголь, наш безсмертний Гоголь!
Якою б радістю зраділа благородна душа твоя, побачивши
навколо себе таких геніальних учнів своїх»
Т.Г. Шевченко, «Щоденник», 5 вересня 1857 р.**

Рік 2019 став знаменним для вітчизняної культури – виповнилося 210 років від дня народження славетного Миколи Васильовича Гоголя, про якого вже його сучасники говорили, що такі люди народжуються не роками, а століттями. Рік 2022 – особливий: відзначається 170 років від дня смерті видатного письменника, класика літератури.

Якщо величний талант письменника вражає, засліплює, захоплює, то відносно мови його творів точиться гостра суперечка.

Українська спільнота сприймає мову творів великого письменника вкрай неоднозначно, особливо в західній діаспорі. З одного боку, робляться закиди, що письменник пішов на службу до москалів і своїм творчим генієм збагатив їхню вбогу до того часу драматургію, дав новий напрям московській літературі, а тим самим збіднив свою рідну, українську, й духовно вбив самого себе, ...бо зрадив свій народ, а тому до української літератури він належить тільки умовно...

З іншого боку, вважається, що писав Гоголь російською мовою не тому, що українська мова на той час здавалася лише «обласним наречієм» (В.Белінський), що при її засобах не можна було показати нікого, крім «простолюдина» українського села, а тому, що хотів образ України та її культуру зробити доступними росіянам, подібно як це сталося вже з українською піснею та музикою, «що до того була зхованою від освіченої спільноти і збереглася лише в народі» (М. Гоголь). Гоголь думав вивести у світ через російську мову та літературу

---

¹ Зі вступу до краєзнавчого дослідження: *Т.Г. Пішванова, «Гоголь на донецькій сцені: до 170-річчя з дня смерті письменника (1852-2022)».*

себе і свою «романтичну» Україну, і тому, «пристрасно люблячи Україну, почав писати російською, а не українською».

Тому й не дивно, що російський літературний критик та публіцист Василь Розанов кричав на усіх перехрестях: «Гоголь не наш!», а український драматург, представник Розстріляного Відродження Микола Куліш, один із знищених московським режимом українських геніїв, волав навпаки: «Гоголь наш!». Якимось добре сказав український літературний критик, есеїст, поет, мислитель, філософ Євген Свєрстюк, що якби Микола Васильович жив у середині ХХ століття, він обов'язково був би ув'язнений КГБ – як український буржуазний націоналіст [1].

Доба Гоголя – це доба романтизму в культурі, і ця доба пробудила неабиякий інтерес до «народності», національності, до історії, народної культури в найрізноманітніших її проявах. Перед Гоголем були Василь Наріжний, Орест Сомов, Олексій Петровський, які працювали на «малоросійському» матеріалі. Проте саме Миколі Гоголю судилося відкрити загальний поетичний тон України, стати «бардом козацької старовини» (П. Куліш).

Перед Гоголем-літератором не стояло питання руба про мовний вибір. Від самих ніжинських часів він писав російською, хоча й українська мовна стихія була для нього цілком органічною. Український дослідник В. Панченко вважає, що писав Гоголь російською ...з українським акцентом. Ю. Барабаш пов'язує мовну реальність письменника зі стилем бароко, вважаючи її частиною системи, названої ним «гоголівським бароко». Гоголь став творцем оригінального ідіолекту російської мови. Мова письменника, нарівні зі сміхом, передає найвиразніші риси самотності людини, відзначеної печаттю свого народу.

Як російський письменник, Гоголь відчував свою *іншість*, а Україна в творчій свідомості займала центральне і щасливе місце. Росія ж показана з її аморальною, звироднілою від зловживань бездуховною армією чиновників, які розкошують від безкарності та втішаються покірністю зачумленого люду.

Енергія Гоголя спрямувала українськими повістями увагу на історичні й духовні основи національної екзистенції, була активізована ідеєю створити роман «про всю Русь», тобто сповістити світ про власне місіонерське покликання відкрити моральні та духовні рани на тілі усієї країни і показати дорогу до храму очищення та набуття віри.

Гоголь зі своєю людською сутністю, душею та творчістю прийшов до головної для себе істини – «працювати не для себе, а для Бога». Масштаб таланту Гоголя, вкоріненого у глибинах українського

світу, виходив за межі національного, у сферу універсального й загальнолюдського. «Гоголь був українцем, якому нагадували, що він оре чужу ниву...А він завжди знав, що оре ниву Господню» (Є. Сверстюк).

Незважаючи на неоднозначне ставлення до мови творчості М. Гоголя, відзначимо, що сама творчість неоціненна, вічна, сучасна для усіх епох. Ім'я Миколи Гоголя – це ім'я, що має велику цінність для українського мистецтва. Письменник, чиї твори підкорили серця мільйонів читачів кількох століть, постать, що залишила яскравий слід в історії літератури, цінується далеко за межами України.

Без сумніву, що саме до Гоголя приходять вчитися найважчому художньому сполученню іронії з трагічним, жартівливій мові з живописним та пристрасним словом веселої гуморески з глибинними пошуками життєвого смислу. «Духом схимник зажурений, а пером Аристофан» – влучно сказав про нього дотепний та проникливий В'яземський. Таким він залишається й досі, показуючи своїм читачам складний та привабливий образ «неповторного живописця життєвих форм» [2].

Величезний вплив М. Гоголя на російську та українську літературу поза всякого сумніву. Так, Г. Квітка-Основ'яненко свої реалістично-сентиментальні та гумористичні повісті пише на зразок гоголівських творів. Т. Шевченко відзначав, що завжди читав Гоголя з насолодою, а порівнюючи творчість письменника з найпопулярнішим на той час французьким письменником Еженом Сю, зауважував: «Поки читаємо – подобається, і пам'ятаємо, а прочитав – і забув. Ефект, і більше нічого! Не такий наш Гоголь – істинний знавець серця людського!»

Іван Франко про Миколу Гоголя

Згадуючи ім'я Гоголя, не можна не звернутися до висловлювань про нього І.Франка.

В історії української культури творчість Івана Франка складає цілу епоху. Важко знайти галузь, у якій би він не сказав своє вагоме слово. Серед різноманітної і багатогранної діяльності митця особливе місце належить дослідженню і розробці наукових засад розвитку українського національного театру. Іван Франко є основоположником українського наукового театрознавства. Як історик театру, Франко у своїх працях визначив найголовніші віхи в репертуарній політиці української сцени. Відзначаючи особливості репертуару нового українського театру, він наголошував, що І.Котляревський і В.Гоголь у перших своїх драматичних творах відразу виявили характерні прикмети

української драми: взяли для неї “живцем фігури з місцевого народно-го життя”, а глибоке знання письменниками рідного народу і щира любов до нього “додають їхнім творам такої живості, правди і теплоти, що вони й досі не перестають держатися на сцені”. І запорукою майбутнього успішного розвитку національного театру може бути лише український репертуар. «Хлібом насущним театру справді народного, справді спосібного до зросту і розвитку повинні бути свої штуки, де б виводились такі люди, яких ми бачимо, такі інтереси і колізії драматичні, яких ми самі є свідками, які відбиваються на нашій власній шкурі», “театр повинен обіймати всю суспільність, зображувати всі верстви населення” [3].

Неодноразово поет і письменник вказував на велику заслугу Гоголя перед українською літературою, його роль, місце і значення для українського літературного процесу. В 1882 році І. Франко видає переклад поеми «Мертві душі» українською мовою, а в своїх статтях приділяє велику увагу висвітленню гуманізму Гоголя та суспільного значення його творчості. В гоголівській спадщині Франка приваблює властива письменникові велика майстерність у створенні типів [4].

Творчість Гоголя і український театр.

На театральній сцені йшли не тільки драматичні твори М. Гоголя, але й прозові, в переробці таких видатних майстрів сцени, як М. Старицький і М. Кропивницький.

Михайло Старицький (1840–1904) – талановитий поет, прозаїк, драматург, перекладач і визначний культурно-громадський діяч – сучасник і приятель Лесі Українки, Івана Франка, Миколи Лисенка. Керуючи театром, М. Старицький почав переробляти малосценічні п'єси різних авторів та інсценізувати прозові твори українських та іноземних письменників. Таких п'єс у його спадщини одинадцять. М. Старицький інсценізував і прозові твори – «Різдвяна ніч» на основі повісті «Ніч перед Різдвом», музику до якої написав М. Лисенко; «Тарас Бульба» (1881), «Сорочинський ярмарок» (1883), «Утоплена» (1885) – всі вони створені на основі повістей М. Гоголя. Відгукуючись на літературну творчість М. Старицького, І. Франко підкреслював: «Різдвяна ніч» М. Старицького має досить високу літературну вартість, музика, яку до цього лібрето додав М. Лисенко, принаймні у своїй вокальній частині, наскрізь народна, українська. Прості мотиви коляд, танкових і гумористичних пісень, і навіть чудові мелодійні козацькі пісні, як перлини, вплетені в драматургічний речитатив» [5].

З ім'ям М. Кропивницького (1840–1910) тісно пов'язані виникнення і розвиток українського професійного театру. Він був визначним драматургом, актором і режисером. Того, що встиг зробити за своє життя М. Кропивницький як драматург, актор, режисер, антрепренер і композитор, цілком досить, щоб ім'я його назавжди збереглося в пам'яті українського народу, щоб в історії світового мистецтва воно стояло поряд з іменами найвидатніших діячів. За роки театральної праці М. Кропивницький створив на сцені сотні високомистецьких образів. Сучасників вражала незвичайна сила і різносторонність його обдарування. Він виконував ролі Петра і Макогоненка, Назара і Хоми Кичатого, Городничого і Тараса Бульби, Отелло і Стецька. М. Кропивницький був мистцем великого сценічного темпераменту, майстром тонких психологічних характеристик героїв, поборником сценічної правди. Як драматург, М. Кропивницький, крім свої оригінальних творів, у 80–90-х роках ХІХ ст. створив інсценізацію поеми Т. Шевченка «Титарівна» під назвою «Глум і помста», творів М. Гоголя «Вій», «Пропаща грамота», І. Котляревського «Вергілієві Енеїда», О. Стороженка «Вуси», Гушалевича «Підгоряне». Щодо мови драматургічних творів М. Кропивницького, як своїх, так і перероблених, то Іван Франко відзначав: «Такої чистої мови, блискучої всіма блисками поезії і гумору народного, нам не у багатьох наших письменників лучиться подибати. Широким струменем пливе та мова в драмах Кропивницького, – автор, очевидно, сам знає свій «дар слова» і любить переливами його чудових фарб і блисків. Пісні, жарти, приказки і вигадки, мов перли-самоцвіти, сиплються безкінечною множиною; деякі сцени автор, здається, тільки для них і понаписував». [6].

Поетичність гоголівських образів, зображення життя українського народу приваблювали російських і українських композиторів-класиків до творчості Гоголя. Для багатьох з них безсмертні твори письменника стали джерелом натхнення і слугували основою для створення різних музичних творів. Так, основоположник російської музики М. Глінка, збираючись писати програмну симфонію, зупинився на сюжеті «Тараса Бульби». Твір композитор не закінчив. Але сюжет повісті, яку В. Белінський назвав «дивовижною епопеєю, написаною пензлем сміливим та широким», для музики не пропав. Український композитор, піаніст, диригент, видатний музичний педагог, збирач пісенного фольклору, засновник національної музичної школи і громадський діяч – Микола Віталійович Лисенко (1842–1912) неодноразово у своїй творчості звертався до безсмертних творів видатного письмен-

ника. Так, він використав повість «Тарас Бульба» як літературне першоджерело для своєї опери тієї ж назви. Композитор написав також ще дві опери на сюжети М. Гоголя: «Різдвяна ніч» та «Утоплена» («Майська ніч»). Чудове знання народного побуту, народних пісень дозволили композитору втілити в музиці образи гоголівських героїв. Арії й пісні з опер Лисенка на сюжети Гоголя користуються великою популярністю.

Дві опери на гоголівські сюжети – «Майська ніч» та «Ніч перед Різдвом» – створив російський композитор М. Римський-Корсаков. Особливо вдалою стала опера «Майська ніч», яка була написана у 1878 році. Сам композитор відзначав, що з дитинства обожнював «Вечори на хуторі поблизу Диканьки», а «Майська ніч» подобалася більш за всіх повістей цього циклу.

Твори Гоголя слугували основою для творчості і композитора М. Мусоргського, який написав опери «Одруження» та «Сорочинський ярмарок». Особливого значення набув саме «Сорочинський ярмарок» – як перша в Росії комічна опера. Російський композитор ретельно поставився до створення цієї опери. Своє завдання він вбачав у відтворенні чарівних гоголівських образів на оперній сцені засобами музики. Композитор намагався проникнути у внутрішній зміст тексту Гоголя. Йому вдалося перевести комедійність гоголівського тексту на мову музики, завдяки чому були створені живі, правдиві, цікаві образи Черевика, Хіврі, Поповича та інших. Прагнення привнести в оперу український колорит, відтворити українську природу примусило Мусоргського серйозно зайнятися вивченням української народної пісні. Працюючи над оперою, він зібрав та обробив більше двадцяти українських народних пісень, деякі з них увійшли до опери. Сам Гоголь у своєму житті відводив пісням значне місце: «Україна дзвенить піснями», «Моя радість, життя моє, пісні! Як я вас люблю! Що усі холодні літописи... перед цими дзвінками, живими літописами!».

У 1874 році відбувся конкурс, оголошений дирекцією Російського музичного товариства на найкращу оперу за повістю М. Гоголя «Ніч перед Різдвом». На конкурс було надано сім опер (Чайковського, Афанасьєва, Соловйова, Шуровського та інших). Опера П. Чайковського «Коваль Вакула», або «Черевички» була визнана найкращою, і композитор відразу отримав першу і другу премії.

Твори Гоголя вплинули і на творчість композитора Даргомижського. Відомо, що образи сатиричних романсів «Хробак», «Титулярний радник» нав'язні образами Акакія Акакієвича та чиновниками-підлабузниками з «Ревізору».

Велика роль Гоголя і в живопису. Сам Гоголь з раннього дитинства любив малювати, ця звичка зберіглася у нього на все життя. Вже на третій рік свого перебування в школі він малював пастеллю картини, які відсилав додому, і зі справжнім задоволенням говорив про свої успіхи у живопису. У ніжинський період Гоголь писав декорації для гімназичних вистав, чим дуже пишався. У петербурзький період Микола Васильович відвідував рисувальні класи Академії мистецтв, майстерні художників, академічні виставки і художні лотереї Товариства заохочення художників, відвідував вже як підготовлений глядач і знавець образотворчого мистецтва. Та обставина, що творчість Гоголя першої половини 30-х років XIX ст. жила образами живопису, стала предметом дослідження С. Пономарьова, В. Шенрока, Є. Некрасової, О.А. Лазаревського, О. Кисельова, М.Г. Машковцева та інш.

Але, в свою чергу, яскраві, типові образи гоголівських повістей, комедій та поеми «Мертві душі», незвичайна сила їхньої художньої виразності – плодоче джерело для видатних художників, які створили численні талановиті роботи на теми та сюжети творів письменника. Це малюнки та ілюстрації Агіна, Боклевського, Петра Соколова, Репіна, Кустодієва та інших. Картини Федотова, нав'язані гоголівськими образами, назавжди увійшли в історію російського мистецтва. У XX столітті творчість Гоголя надихнула художників А. Герасимова, Кукриниксів, Кибрика та інших на створення ілюстрацій та цілих сюїт до окремих творів Гоголя.

Отже, гоголівські сюжети, гоголівські образи серйозно вплинули на розвиток не тільки світової літератури, але й на розвиток світової класичної музики та живопису. Твори великого письменника надихали і ще будуть довго надихати не одне покоління митців різних галузей. Недарма Т. Шевченко в листі до В. Репіної писав: «Перед Гоголем маємо благоговіти як перед людиною, обдарованою найглибшим розумом та найніжнішою любов'ю до людей!» [7].

Особливого значення набуває творчість Гоголя в історії театру. Театр – важлива сфера художньої діяльності – у своєму практичному і теоретичному досвіді набув вагомих рис самовизначеності. Поетика драматургічної основи, аналіз майстерності і таланту у творчій праці акторів, режисерів стали невід'ємною частиною всього театрального життя. Автор «Ревізора» проклав нові шляхи театрального мистецтва. Він оголосив нові естетичні принципи театрального мистецтва – принципи реалізму у створенні драматургічного твору, акторського

виконання. Тема про тривалий і благодатний вплив театру Гоголя на низку поколінь акторів може стати предметом спеціального дослідження.

Звернення до історіографії проблеми показало численну літературу з аналізу драматургії М. Гоголя, декілька меншу – з історії сценічних постановок п'єс письменника.

Так, до 100-річчя з дня виходу першої вистави «Ревізор» у 1936 році виходять три книги на цю тему: «Ревізор» на Александринской сцене» [8], «О «Ревизоре»: 1836–1936 [9], в якій зібрані статті А. Брянцева, Л. Макарьєва, А. Предтеченського, В. Гіппіуса, В. Десницького, С. Данилова про постановку, епоху, головні дати сценічної історії за сто років та про реалізм п'єси «Ревізор», і фотоальбом «Ревізор»: 1836–1936» [10], в якому були вміщені дві світлини з постановки «Ревізора» на сцені Сталінського (з 1961 року – Донецького) державного драматичного театру.

У 1952 році, до сторічного ювілею з дня смерті письменника, виходить книга «Гоголь і театр», упорядником якої став М.Б. Загорський [11]. Книга має окремих розділ – «Гоголь на сцені радянського драматичного театру». В цьому розділі з'ясовуються тлумачення комедій Гоголя у 1906–1912 роках як постановки, в яких головним змістом стають водевільні моменти. Розглядаються постановки в перші революційні роки у Малому театрі та МХАТ (Москва), в театрах Петрограда, потім Ленінграда, критикується постановка «Ревізора» Вс. Мейєрхольда (1926 р.), розглядаються деякі сценічні версії національних театрів (Білорусії, Казахстану, Киргизії, Таджикистану тощо).

Стисла історія сценічного втілення «Ревізору» та інших творів розкривається у книзі «Николай Васильевич Гоголь в изобразительном искусстве и театре» (1953) [12].

До 200-річчя з дня народження великого письменника вийшла книга Р. Штеренгарца про тайну чарівності М. Гоголя у літературі, театрі та живопису [13].

Твори Гоголя на донецькій сцені

Розробка теми «Гоголь на донецькій сцені» відноситься до ряду історичного краєзнавства з проблем регіональної культури.

Соціологічні дані демонструють вагому роль регіональної приналежності, її ціннісно-світоглядних особливостей в системі загальнонаціональної ідентичності українських громадян. Знову підтвердилося, що жителям України притаманна локальна ідентичність,

прив'язаність до конкретного місця проживання. З малою Батьківщиною насамперед ідентифікували себе 44 % громадян, з Україною в цілому – 31 %, з регіоном проживання – 15 %. [14]

Тому історичне краєзнавство Донеччини із своєю сукупністю методів дослідження утворює не тільки могутній науковий рух із популяризації знань про край, регіон, але виступає й громадським рухом, основним завданням якого є практичні дії зі збереження історико-культурної спадщини донецького краю, відродження духовності, історичної пам'яті.

Науковий компонент краєзнавства присутній у дослідженнях Барабан Л.І. про українську драматургію і театр на Донеччині 20-х років ХХ ст.. [15], Кравцової Н.С. про становлення професійного театру Донбасу в тих же роках [16], Новиченко О.В. про театральне життя Донбасу 20–30-х років ХХ ст.. [17], Є.В. Стяжкіної про театральне мистецтво Донбасу 60–90-х років ХХ століття [18]. Матеріально-технічному та кадровому забезпеченню театрів Донбасу в хрущовську епоху присвячена праця Ю.Р. Стуканової [19].

Останнім часом з'являються праці, присвячені історії окремих театрів Донеччини в різні періоди розвитку Донбасу. Так, дослідниця Т.І. Папуча вивчала історію Артемівського українського музично-драматичного театру [20]. А. Шевченко за матеріалами місцевої преси дослідив становлення українського драматичного театру в Горлівці [21]. Кілька статей про Слов'янський драматичний театр імені В. Маяковського оприлюднила Т. Богомаз [22]. Культурним проблемам маріупольських греків та Маріупольському державному театру 20–30-х років присвячена праця К. Гончарука [23]. Історію Донецького національного академічного українського музично-драматичного театру опрацьовував О. Кулик [24] та до 80-річного ювілею театру з'явилася низка газетних статей художнього керівника М. Бровуна та працівників музейного фонду театру, зокрема автора цієї книги [25]. Зазначимо, що залишилися ще не дослідженими історія інших театрів Донеччини, зокрема, російського драматичного театру імені О. Пушкіна та деяких інших, які активно опрацьовували класичну драматургію, в тому числі й драматургію Гоголя.

Отже, історичне краєзнавство стимулює регіональні дослідження, сприяє відродженню інтересу до місцевої, «малої історії», нагадує про власні культурні традиції, дозволяє підтримувати безперервність етнічної еволюції, спадкоємність культурного досвіду.

І хоча гоголівська класична драматургічна спадщина приваблює глибиною життєвих спостережень, величезною узагальнюючою силою образів, яскравістю і влучністю у змалюванні характерів, соковитістю, образністю мовою. Звернення до краєзнавчої літератури показало, що донецькі театрознавці основну увагу приділили дослідженню сценічної історії в театрах Донбасу творів Т. Шевченка [26] та п'єс Л. Толстого [27], залишивши поза увагою сценічне надбання Гоголіани на Донеччині. Тому автор запропонованої праці поставила за мету зібрати, узагальнити, осмислити факти з сценічної історії гоголівських вистав на донецькій землі. Намагання філософськи підійти до проблеми “художньої досконалості театральних форм” в часі є найбільш обґрунтованим кроком подолання суперечностей зовнішньої оцінки, дозволяє визначити найбільш істотні її критерії.

Досягнення поставленої мети визначається вирішенням конкретних дослідницьких завдань: дослідити сценічну історію драматургії Гоголя на Донеччині («Ревізор», «Одруження»), інсценізацію прозових творів («Сорочинський ярмарок», «Майська ніч», «Вій», «Різдвяна ніч», «Тарас Бульба»), професійне зростання та відточування майстерності акторів Донеччини на класичних творах, зокрема, гоголівській спадщині; розкрити основні тенденції еволюції сценічного втілення Гоголіани у найбільш виявлених художніх формах і з'ясувати причини, що вплинули на їх поліваріантність; провести аналіз вистав в контексті епохи.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють кінець ХІХ – початок ХХІ ст.: від першої згадки про виставу «Ревізор» на сцені Маріуполя (1887) до всеукраїнських фестивалів «До нас їде «Ревізор» та «В гостях у Гоголя» (до 200-річчя з дня народження письменника), в яких брали участь театри Донеччини. Такий широкий хронологічний діапазон зумовлений наступними причинами: 1) недостатньою кількістю архівного матеріалу з проблем культури Донеччини довоєнного періоду – він загинув у вирію Другої світової війни, 2) погана збереженість або повна відсутність, в деяких випадках, матеріалів регіонального періодичного друку 20–30-х років ХХ ст. ; 3) майже повна відсутність інформаційного матеріалу з історії робітничо-колгоспних театрів Донеччини, з яких деякі напередодні Великої Вітчизняної війни набули статусу професійних та стаціонарних театрів (Горлівський драматичний театр).

Оскільки історичне краєзнавство перетворилося на синтетичну науку, відповідно й джерельна база значно розширилася, так як є бі-

льший, вільніший, ніж раніше, доступ до традиційних та нових джерел інформації та фахова спроможність спеціалістів адекватно їх опрацювати та ввести у науковий обіг. Основною джерельною базою в нашому дослідженні виступають:

1) документальні матеріали Державного архіву Донецької області (ДАДО): Сталінського обласного відділу у справах мистецтв, Сталінського державного українського музично-драматичного театру імені Артема, накази Комітету у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР, українського музично-драматичного театру м. Юзівки (1941–1942 рр.), архівні матеріали Єнакіївського міського виконавчого комітету;

2) статті та рецензії на вистави регіональної періодичної преси різних історичних періодів: газети «Социалистический Донбасс» (з 1917 р.) , «Комсомолец Донбасса» (з 1920 р.) , «Радянська Донеччина» (з 1944 р.) та сучасних періодичних видань;

3) спогади деяких режисерів, акторів, місцевих мешканців про театри та вистави, оприлюднені у книжках та газетних статтях.

Вихід друком монографії *Т.Г. Пішванова, «Гоголь на донецькій сцені: до 170-річчя з дня смерті письменника (1852-2022)»* планується у 2022 році.

Примітки

1. Зілгалов В. Страшна помста Миколи Гоголя (до 200-річчя народження) (фрагмент з книги) // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1563192.html?page=1#relatedInfoContainer>

2. Гроссман Л. Н.В. Гоголь. К 120-летию со дня его рождения // Красная панорама. – 1929. – № 16. – С. 9.

3. Касян Л. Іван Франко – критик, історик та теоретик українського національного театру / Людмила Касян // <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=535>

4. Софронова В. Гоголь і українська література // Радянська Донеччина. – 1952. 4 березня.

5. Франко І. Я. Про театр і драматургію: Вибрані статті, рецензії та висловлювання / Упоряд. М.В. Нечиталюк. — К., 1957. — 237 с. Франко І. Про театр і драматургію / Іван Франко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957.– 450 с. – С.203.

6. Франко І. Я. Про театр і драматургію: Вибрані статті, рецензії та висловлювання / Упоряд. М.В. Нечиталюк. — К., 1957. — 237 с. Франко І. Про театр і драматургію / Іван Франко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957.– 450 с. – С.146.

7. Мацапура Н. Гоголь и Шевченко / Н. Мацапура // Социалистический Донбасс. – 1952. – 4 марта.
8. «Ревизор» на Александринской сцене: 1836–1936 / Отв. ред.. Н.С. Левин; вступ. ст. С.С. Данилова. – Ленинград: Издание госуд. академич. театра драмы, 1936. – 42 с.: ил.
9. О «Ревизоре»: 1836–1936. – М.: Гос. театр юных зрителей, 1936. – 176 с.
10. «Ревизор»: 1836–1936. История театра в иллюстрациях и сценических документах / Под. ред.. П.Н. Шиффера. – М.: Гос. издат. изобразит. иск-в, 1936. – 150 с.: ил.
11. Гоголь и театр. / Сост. и авт. комментар. М.Б. Загорский. Под общ. ред. Н.Л. Степанова. – М.: Искусство, 1952. – 568 с.
12. Николай Васильевич Гоголь в изобразительном искусстве и театре / Сост., консульт. и подбор материалов чл.-корр. АН СССР А.А. Сидоров, проф.. В.А. Филиппов, А.Ф. Корости, И.П. Абрамский. – М.: Гос. издат изобразит. иск-ва, 1953. – 359 с.: ил.
13. Штеренгарц Р. Тайна обаяния Н.В. Гоголя в литературе, театре и изобразительном искусстве. – М.: Прогресс-Традиция, 2008. – 144 с.
14. Чупрій Л. Историчне краєзнавство як засіб формування історичної пам'яті українського народу // <http://www.niss.gov.ua/Monitor/mart2009/2.htm>
15. Барабан Л.І. Українська драматургія і театр на Донеччині 20-х років: аспекти побутування і розвитку // Здійснення ленінської національної політики на Донбасі: Тез. доп. і повідомлень респ. наук. конф. (Донецьк, 21–24 лютого 1990 р.) . – Донецьк, 1990. – С. 95–96.
16. Кравцова Н.С. Становлення професійного театру Донбасу в 20-ті рр.. ХХ ст. // Іст. та політ. дослідж. – 2002. – № 1. – С.104–113.
17. Новиченко О.В. Театральна життя Донбасу 20—30-х років ХХ століття / О.В. Новиченко // Літопис Донбасу / Упр. культури Донец. облдерж. адміністрації. – № 15. – 2007. – (Додат. до археологічного альманаху). – С. 85–99.
18. Стяжкина Е.В. Театральное искусство Донбасса (1960–1990) // Новые страницы в истории Донбасса: Ст. / Сост. З.Г. Лихолобова; редкол. З.Г. Лихолобова (пред.) и др.. – Донецк: ДонНУ, 1995. – Кн.. 4 – С 160–173.
19. Стуканова Ю.Р. Матеріально-технічне та кадрове забезпечення театрів Донбасу в 1953–1964 роках / Ю.Р. Стуканова // Нові сторінки історії Донбасу / Донецьк: ДонНУ, 2007. – Кн..13/14. – С. 179–193.
20. Папуча Т.І. Артемівський український музично-драматичний театр: ХХ ст.. / Т.І. Папуча // Літопис Донбасу / Управління культури Донец. облдержадміністрації. – № 15. – 2007. – С. 58–67.
21. Шевченко А. Український драматичний театр в Горлівці: Сторінки історії . 1940–1941 рр. / А. Шевченко // Сей час. – 2007. – 24 мая. – № 21. – С. 3.

22. Богомаз Т. Славянський драматический театр им. Маяковського в сер. 50-х годов уехал в Чистяково: Из истории театра / Т. Богомаз // ТВ плюс. – 2006. – 6 июля. – № 46. – С. 5.
23. Гончарук К. Культурні проблеми маріупольських греків та Маріупольський державний театр у 20–30-х рр.. / К. Гончарук // Всесвіт. – 2002. – № 7–8. – С. 140–148 .
24. Кулик О.О. Донецький обласний український музично-драматичний театр імені Артема / О.О. Кулик . – К.: Мистецтво, 1987. –134 с.
25. Пішванова Т.Г. Сторінки історії театру: Олександр Загаров / Тамара Пішванова // Донеччина. – 2008. – 29 січня. – № 7;
Бровун М. Сторінки історії театру: Василь Василько / Марко Бровун, Тамара Пішванова // Донеччина. – 2008. – 12 лютого – № 10;
Бровун М. Сторінки історії театру: Данило Лазуренко / Марко Бровун, Тамара Пішванова // Донеччина. – 2008. – 19 лютого. – № 12;
Бровун М. Сторінки історії театру: Микола Смирнов / Марко Бровун, Тамара Пішванова // Донеччина. – 2008. – 1 квітня. – № 23;
Бровун М. Сторінки історії театру: творчі пошуки 60–80-х років / Марко Бровун, Тамара Пішванова // Донеччина. – 2008. – 18 червня.
26. Костинська Г., Клочья А. Т.Г. Шевченко в театрах Донбасу / Г.Костинська, А. Клочья / Донец. міжобл. від-ня укр.. театр. т-ва. – Донецьк: Б.в., 1964. – 21 с.
27. Иванов А. Пьесы Л.Н. Толстого в театрах Донбасса: [1903–1946 гг.] // Соц. Донбасс. – 1978. – 30 июля.

ФІЛОСОФІЯ

УДК: 1:371.122

УДК 392:502.175 (477) (043.3)

Зоя Пасько,

кандидат філософських наук, доцент

Центр гуманітарної освіти НАН України, м. Київ

БАГАТОАСПЕКТНІСТЬ БУТТЯ КУЛЬТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Змістом статті є аналіз сутності духовної традиції, її статична і динамічна структури. Феномен культурної європейської традиції досліджується через суперечність її внутрішніх елементів, протиріччя теоретичного та суспільно-історичного вимірів культури. Проблема розглядається у зв'язку з ціннісними вимірами європейської культурної парадигми, аналізом методологічних засад та головних етапів її розвитку. Вказується на суперечності і проблеми, що пов'язані з адаптацією України до європейського соціокультурного досвіду.

Коли мова заходить про механізми взаємодії культур, перш за все слід мати на увазі, на яке розуміння її сутності ми звертаємо свою увагу. Культуру можна розглядати в її статиці, як певний зміст і реалізацію окремої духовної традиції, що втілюється у сукупності надбань, результатів культурної діяльності, їх вартування, зумовленості їх певних форм тощо. З іншого боку, культура живе, змінюється і розвивається, має певну динаміку культурного досвіду, і з цього боку її структура є динамічною і в цьому сенсі опис її надбань викриває свою обмеженість. Динамічна структура культури вимагає пояснень свого постання, своєї форми, стилю, світоглядності. Ці два підходи до пізнання культури (частіше за все їх називають змістовним і діяльнісним), що панували у філософії культури, знайшли, перш за все, безпосереднє відображення у буттєвості філософської традиції.

На довгому шляху філософії та філософії культури соціум і культура розумілись як надіндивідуальне, система, що знаходиться поза межами контролю окремої людини. Справжнім суб'єктом культури сприймалися чи-то ідея добра ,як у Платона, чи-то ідея Бога, як у Томи Аквінського, або, наприклад, ідея Історії, як у Гегеля. Попри різноманітність трактування ідеї суб'єкта історії і культури їх поєднува-

ло спільне розуміння справжнього суб'єкта історії і культури – як надіндивідуального. Конкретне осмислення шляхів пояснення такої ситуації стало одним з основним змістів філософських суперечок, що визначало певні теми, що стали для філософії пануючими і традиційними. Такою була для філософії проблема співвідношення одиничного і загального, з якої починається не тільки шлях філософської традиції, але й, більш конкретно, шлях осмислення культурної динаміки соціуму.

У суперечках про діалектику одиничного і загального у культурі, що завжди були не тільки пов'язані з соціальними реаліями, але й мали суспільно-політичне підґрунтя, ним налаштовувались, вирішувалися залежно від плину суспільно-політичної практики. Гносеологічне питання про істину завдяки цьому постає не тільки як гносеологічна чи логічна проблема, але й як практичне питання (досить згадати про в гегелівське тлумаченні об'єктивної істини, її розуміння співвідношення розумного і дійсного).

Традицію розглядати проблему одиничного і загального невірно розглядати лише з Середньовіччя. Ще софісти різко виступили проти панівного тоді розуміння природи полісних законів і звичаїв, розуміння суто реалістичного. У масовій свідомості давньої Греції панувала міфологема про божественну природу полісних порядків (її втілення ми знаходимо у Гомера і Гесіода). Таке розуміння є характерним і для філософського світогляду цієї доби. Софісти ж, не заперечуючи наявності об'єктивних законів природи (фюсис), як на основні регулятори полісного життя вказали на морально-правові настанови (номос), котрі мають переважно суб'єктивну сутність.

Згідно з таким розумінням, людина є істота морально-політична, а не природна, її діяльність підпорядкована не фюсису, а номосу. Політика, мораль, право – все це сфера дії номосу, сфера суб'єктивної людської активності, де годі виявити якийсь об'єктивне підґрунтя.

Існування такої точки зору було історично зумовлене розвитком афінської демократії, що сприяло швидким змінам і руйнуванню традицій і норм полісного життя. Іншим чинником становлення софістичної парадигми була Пелопонеська війна. З точки зору наших реалій останнє твердження не викликає заперечень. У масовій свідомості складається уявлення про культурну окремішність як грекам стала близькою і зрозумілою думка про те, що не існує єдиного божого чи природного закону буття людства, натомість кожний народ мислить, відчуває і будує своє життя згідно з своїми власними традиціями і законами.

Баталії відносно природи полісних законів справедливості і добра, започатковані софістами, з самого початку були дискусією навколо конкретної практичної проблеми – культури власного соціуму, саме культура ставала арбітром в цьому спорі.

Номіналістична позиція софістів була вказувала на те, в культурі взаємодіють елементи, несумісні за своєю природою і призначенням. На їх думку, позитивне право не має об'єктивної обов'язковості, воно, що призводить до морального релятивізму, Тому гуманістичний сенс своєї морально-правової просвітительської діяльності софісти вбачали в тому, щоб залучити людей до громадянських чеснот. Однак сама демократія, в такому тлумаченні, втрачає об'єктивне обґрунтування і в зіставленні з тиранією має тільки суб'єктивні переваги й може бути нав'язана зовні, так само як і тиранія.

Проблема співвідношення одиничного і загального як прояву буттєвості культури у греків знайшла своє історично-практичне втілення в конфлікті аристократичної і демократичної політичних систем. Тріумф античної демократії був головним і найвагомим аргументом на користь номіналістичної концепції софістів. В свою чергу, софістична філософія була першою в історії спробою загальнотеоретичного обґрунтування демократії.

Але надалі криза демократії призводить до кризи номіналістичної етико-правової дефініції культури у софістів. Сповнений трагедій політичний і соціальний шлях стародавньої Греції у наступні періоди засвідчили про практичну неістинність тези про первинність людини щодо держави та її законів. Виявилось, що уявлення про те, що “людина є мірою усіх речей”, однаково мірою може бути використана як теоретичне виправдання і демократії, і охлократії, і тиранії. Афінський поліс подарував світовій культурі взірець демократичної публічної влади. А от щодо механізму політичного урегулювання конфліктів між різними суспільними групами та індивідами, механізму не статичності, а життєстійкості культури, без якого не може зберегти себе вільне суспільство, віднайти не вдалося. А без цього механізму демократія вироджувалась в охлократію, набуваючи тоталітарних форм. Практично культура афінської демократії виявилася вразливою, від чого соціум застерігала саме суб'єктивно-номіналістична філософія софістів.

На практиці історія повернула соціум до аристократичного і авторитарного політичного устрою, а філософію до реалістичної формули, що виявляє сутність такого устрою. Сократ висуває тезу про об'єктивність і первинність добра та справедливості взагалі щодо

окремого індивіда та його вчинків, то вже Платон ідею панування культури загального над індивідуальним демонструє у вигляді послідовної філософської системи.

Хоча полеміку про природу культури у вигляді суперечки про універсальності філософія продовжила й далі, прагнучи істині, котру для філософії є найвища цінність. Культурне повсякдення до рафінованих міркувань було мало дотичним, для нього твердила первинними і зрозумілими реаліями були Бог, Держава, Церква. Ідея примата індивідуального у культурі могла виникати, але до масової свідомості вона була далекою, незрозумілою, навіть неприйнятною. Поміркований реалізм Аристотеля і Томи Аквінського виступає як найвищий авторитет доби Середньовіччя.

Все змінюється у Новий час, коли постають нові економічні відносини, коли в межах старих феодальних структур формується громадянське суспільство - сфера приватних економічних відносин і підприємницької діяльності. Ця сфера протиставляє себе тоталітарній державі, поступово відокремлюючись від неї і перетворюючи її в державу авторитарну. Згідно змістовному підходу, зазначеному вище, духовна традиція, що панує в культурі, є сукупністю соціальних рис, у яких знаходить свій вираз самоідентифікація особистості з суспільством та його культурою. Діяльнісний підхід дозволяє визначити динамічну структуру культури, що включає особистість (суб'єкта культури), її об'єкт (духовну культуру) та відносини між суб'єктом і об'єктом. Цей процес протиставлення культурного індивіда авторитарній державі класично був здійснений в Англії, а свого теоретичного осмислення отримує в ідеології лібералізму, що спричиняє справжній переворот у суспільній думці, бо дозволяє спочатку зазирнути у вікно до іншої культури, побачити відмінність, відмінність може бути пояснення тільки через загальне, а отже, така теоретична ситуація відкриває ідею взаємодії культур. Ця ідея не одне десятиріччя буде не дуже живим паростком у європейській філософії, де більш яскраво буде квітнути уявлення на національну самобутність, але свобода мислення і демократія, що взаємно підтримували одне одного, перша – у світі думки, друга – у світі практики, дозволили втриматися ідеї взаємодії культур.

Лібералізм не слід плутати з демократією. Протилежністю демократія є авторитаризм, тобто режим особистої влади, влади меншості, тоді як лібералізм є протилежним тоталітаризмові – режиму повного контролю держави над усіма сферами людської життєдіяльності.

Суспільна практика Нового часу починається не з демократії, а саме з лібералізації, з і становлення особливої сфери життєдіяльності людей, вільної від контролю держави. Такий стан речей об'єктивно вимагав нової соціальної філософії. Її вихідним пунктом стає нове тлумачення поняття природного права, в якому за основу культури береться автономний індивід. Він розглядається як первинна реальність відносно суспільства і держави. З цього випливало, що права індивіда вище прав колективу: індивідуальність і відокремленість людини первинні і безумовні, натомість зв'язок і спорідненість - вторинні і умовні. При такому стані речей очевидно, що моральні норми і юридичні закони можуть значно відхилятися від статусу об'єктивної істини і абсолютного добра. Культура об'єктивно є різноманітною, а її форми не зводяться до якогось спільного чи пануючого начало, є одиничними і неповторними. Яким чином за таких уявлень можливою стає взаємодія культур, як людство має віднайти спосіб співіснування культурних різноманітностей, неспівпадаючих культур?

Вихід з цієї проблеми знаходить лібералізм, і знаходить він його на шляху віднайдень нової аксіоматичної парадигми, пропонуючи в якості метафізичних підвалин нової соціальної системи свободу і власність. Для засновників лібералізму боротьба за свободу – це боротьба за приватну власність, боротьба за засади приватної власності – це боротьба за свободу. Саме свобода є основою і корелятом приватної власності – таким постає кредо соціальної філософії лібералізму.

Логічним завершенням доктрини лібералізму стала концепція суспільного договору. Саме він перетворює людину на суб'єкта культури, а суспільство – на спільноту, здатну до взаєморозуміння і взаємодії. Отож питання про істинність цієї концепції виявилось значущим не стільки для науки, скільки для соціальної практики, що потребувала нового світогляду, концепція якого була б протилежна середньовічному реалізму. Все це завдало колосального удару по довготривалому пануванню культурних концептів античності та середньовіччя. Здавалося, що навіки непорушна тріада “Бог-Держава-Індивід” впала. Культурна інверсія свідомості визнавала тепер реальний статус буття тільки за індивідом.

Наприкінці XVIII сторіччя ліберально-номіналістична парадигма свободи і приватної власності поступово стає феноменом масової свідомості, її імперативом та політичним ідеалом. До культурної спадщини людства, що стає маркером для оцінки духовної чи політичної ситуації для європейської культури взагалі, стає «Декларації прав людини і громадянина» (1789 рік) , відома як “Magna Charta” лібералі-

му. Приватна власність і легітимний закон стають фундаментальними передумовами громадянського суспільства в Європі.

Чому новочасне суспільство так доволі легко відмовилось від одних ментальних стереотипів на користь інших? Чому поширився і набув визнання індивідуалістичний принцип обґрунтування моралі і права, який зараз нам видається далеко не бездоганим. Якщо закон не зумовлений об'єктивно-реальними причинами - природними чи божими, то що може свідчити на його користь і об'єктивність, чи не є він черговою оманною? Істинність ліберального концептуалізму визнавалася тому, що на його ідеях, котрі дійсно були сприйняті масами, формувався ринок, а з ним суспільство пізнало заможність, технічний, науковий, моральний та духовний прогрес. Зробило можливим діалог культур.

Однак виявилось, що ліберальна практика не позбавлена протиріч. Приватна власність, економічна свобода та конкуренція ніби долають тотальну залежність індивіда від держави, позбавляють державу і владу. Така держава вже не є універсумом і законом громадянського життя індивідів. Навпаки, воля суспільних індивідів мусить бути законом буття держави. Ця чудова політична формула доби класичного лібералізму, не втрачає вона своїх прихильників і зараз. На їх думку, що така політична форма більш чи менш вдало реалізована у деяких країнах, тому є природною для європейської культури, і повинна бути взятою за взірець, коли йде мова про те, якою має бути українська держава. Суперечливість і драматизм українських проблем останнього десятиліття в Україні визначається ситуацією вибору шляху майбутнього розвитку, який протягом тривалого часу залишається невизначеним. Попри те, що суперечності пов'язані з переходом від однієї суспільної моделі до іншої, в теоретико-філософських дискусіях обговорюються вже давно, суспільство і влада не можуть досягти громадянського консенсусу з питань напрямку розвитку українського суспільства. Залишаючись осторонь онтологічного питання щодо детермінації суспільного розвитку локальними національними традиціями, а також уникаючи суперечок стосовно позитиву та негативу окремих суспільних систем та моделей, варто звернути увагу на те, що візія майбутнього України має спиратися на філософський дискурс здатний відбити теоретичні та історичні виміри європейської традиції свободи в контексті демократичних процесів національного державотворення. Концептуальне дослідження теоретичних вимірів соціально-філософської спадщини мусить поєднуватись з осмисленням європейського дискурсу в різних соціокультурних контекстах. Європейська теорети-

чна рефлексія з цієї проблематики свідчить, що саме звернення до широких діахронічних контекстів допоможе з'ясувати, яка саме суспільна модель є найбільш адекватною для України та сприятливою для розвитку суспільної свідомості та європейської ідентичності.

Лібералізм породив такий політичний механізм як представницька демократія, правова держава, і який продемонстрував свою успішність, дозволив суспільствам протягом тривалого часу вирішувати багато економічних і соціальних проблем, дуже уважно ставлячись до прав і свобод особистості. Шлях його становлення не був позбавлений помилок, навряд ми в ньому побачимо свідоме і послідовне втілення соціальної концепції, що постала як парадигма Нового часу, але безумовно шлях цей позначений цією концепцією. Ідея контракту між державою і індивідом, де право індивіда є первинним, покладеним у основу держави і влади, легітимізує можливість контролю громадянського суспільства над державою. Право індивіда – це нематеріальний кодекс, що передається через покоління, що підтримується й зберігається через відповідність влади і держави тим суворим вимогам, що ві передбачає. Так постають певні імперативи культури (образ мислення, дії, звичаї, ідеї и погляди), що не підлягають сумніву. Демократична традиція у культурі, за своєю сутністю є послідовним переходом від одного стану культури до іншого, такий перехід найкращих досягнень минулого, минулої духовної культури до майбутнього через сучасність.

Культура реалізує себе через працю поколінь. Незважаючи на наявну у науковій літературі різноманітність позицій щодо формування і взаємодії різних культурних традицій, їх різних вартісних і світоглядних, вони мають спільну мету – передати духовну культуру суспільства наступним поколінням. Ця визначна місія культури – збереження і успадкування духовної традиції є тим могутнім потенціалом, реалізація якого здатна стати суттєвим фактором в унеможливленні глобальної гуманітарної катастрофи. Але духовна традиція, що як певне нематеріальне ядро, що лежить всередині цивілізації, що є вища цінність, тому що містить у собі пояснення смислу життя як для суспільства, так і для окремої людини. І якщо всередині певної культури вища цінність, що містить у собі такі уявлення, як смертність людини, життя після смерті, смисл смерті, здатна примирити розум і фізичну смертність людини, то міжкультурні їх відмінності цілком здатні поставити соціум перед проблемою чи навіть конфліктом. З одного боку, духовні традиції є умовою, без якої неможливим є існування цивілізації, оскільки остання, непов'язана з нематеріальними планами буття,

принципово нежиттєздатна. А з іншого, вона може роз'єднувати культури через контрверсійність її вартісних смислів. Рене Генон зазначав, що народи неусвідомлено зберігають залишки давніх традицій з своєї темної праісторії, давнину яких неможливо визначити, виконують свого роду функцію підсвідомої колективної пам'яті, яка прийшла незрозуміло звідки [2, 7–10].

Діалог культур неможливо осмислити без того, щоб не вдатися до розуміння духа и духовності, що, власне, є для культури її ключовими категоріями. На емпіричному рівні свідомості під духом розуміють, як правило, сутність, розум, сенс. На раціонально-теоретичному рівні – волю, первинне начало, мислення, свідомість, визначальну поведінку, внутрішню моральну силу, справжній смисл чи зміст чогось. В філософії категорія «дух» розуміється як єдність і концентрованість функцій свідомості, що міститься в окремій індивідуальності, як засіб соціальної орієнтації, як активна діюча сила людини, як вища здатність особистісного самовизначення людини, що робить її джерелом визначення смислів розумного перетворення дійсності, що уможлиблює їй доповнення до природних основ буття індивідів і соціуму світом культурних, моральних і релігійних цінностей, і це буде директивним принципом для усіх духовних здатностей. Отже, розуміння духовності тісно пов'язане з типом культурної традиції, оскільки різні культури породжують своє унікальне розуміння духовності.

Розмірковуючи над долею європейської культурної цілісності, не слід забувати, що тут інтелектуальна активність постійно перепліталася з суперечливою соціальною практикою. Усвідомлюючи, що всі драматичні перипетії світової історичної ходи були так чи інакше пов'язані з певним розумінням місця людини в світі, способу людського буття, граничних межових підвалин цього буття, найбільш гостро цей взаємозв'язок виявився в ХІХ-ХХ століттях, коли серйозно постало питання не тільки про кризовий стан європейських суспільств, але й про гуманітарну, антропологічну кризу, загальну нестачу гуманності в самому стрижні європейської традиції — відсутності толерантності у стосунках між людьми.

Загальна антропологічна криза, що доповнювалась кризою аксіологічною та інституційною, виникла з реального протистояння дискурсів свободи і несвободи в європейській історії. Очевидно, що життя людей історично розвивалося не стільки за їх власними законами, стихійно чи під знаком провидіння, але скоріше було залежним від об'єктивних законів історії, впливових державно-політичних та суспі-

льних чинників, що узгоджувалися або не узгоджувалися з розумовою активністю індивідів.

Відповідно, кожен крок у суспільному розвитку, перехід від однієї історичної доби європейської розвитку до іншої давав нові акценти взаємовідносин людини з різноманітними державними інституціями, визначав нові чинники у соціальному поступі, висвітлював усе нові грані людської суб'єктивності та суспільства в цілому. Етапними кроками на цьому шляху, як вказувалося вище, були відкриття в античні часи суперечностей сфери політичного та духовного, публічного та приватного, пробудження інтересу до індивідуальної людської душі та розкриття її найпотаємніших глибин, розмежування сакрального та профанного, притаманне для християнства. Доба Відродження виявила яскраву палітру людських можливостей; в добу Модерна відбулося становлення та ствердження “модульної людини” або самосвідомого суб'єкта суспільної життєдіяльності та культури. Очевидно, що без такого плідного історичного досвіду шукань і здобутків, надій і втрат важко уявити сучасну європейську традицію, що стверджувала як людяно-гуманітарні так і антиномічні цій традиції ідеали несвободи та насильства.

Інтелектуальна активність розгорталася на тлі суперечливої соціально-історичної практики, культура не уникала проблеми постійної боротьби ідеалів добра, краси, справедливості, толерантності, свободи з протилежними суперечливими тенденціями, які стали найбільш очевидними починаючи з часів Просвітництва. Високі ідеали цієї епохи – ідеали свободи, рівності, братерства, поваги до науки, віри в науковий та технічний прогрес, постійне вдосконалення людського соціокультурного середовища, ствердження моральних імперативів часто приходили в протиріччя з конкретним соціально-історичним дійством. Просвітницькі ідеї були втілені через кривавий досвід революцій, постійні війни та конфлікти (від громадянських до світових), що явно суперечили ідеям Канта стосовно “вічного миру”. Врешті-решт йдеться про катастрофічне зниження не лише норм та принципів моралі, але й самоцінності людського життя. Зрештою ми можемо говорити про домінантні тенденції масового суспільства, маніпулювання людською свідомістю пануючих в ХХ столітті, в багатьох країнах Європи, тоталітарних та авторитарних режимів. Наука і техніка, бюрократичний апарат, що були актуалізовані самою ходою європейської традиції, перетворилися в ХХ столітті і залишаються в ХХІ в автономний засіб соціального розвитку, попри своє призначення сцієнтистські устремління додали непевності у майбутньому, породили високі ризики й не-

безпеки. Вчені заговорили про фундаментальну суперечність між соціальною організацією та соціальною інтеграцією суспільства, про небезпеку того, що ця тенденція призведе до певного звуження ідеалів свободи, демократії, громадянського суспільства в Європі, утвердженні небезпечного вектору розвитку.

Свобода як домінанта європейської культурної традиції, як світоглядна парадигма постійно вступає в протиріччя з антитезою. Що ж є теоретичною основою європейських метафізичних пошуків, чому діалог культур часто-густо постає як протистояння свободи і несвободи, толерантності та насильства, солідарності та конфлікту, бюрократизації та комунікації? Які методологічні підходи в Європейській традиції визначили чинники, що впливали і впливають на її розвиток?

Гостроактуальне для нас звернення до європейського досвіду – бажання будувати життя країни і суспільства за зразками розвинутих європейських демократій зробило вельми актуальним процес звернення до європейської соціальної філософії. Така цікавість вже не може лишатися тільки в межах професійного інтересу, вона набуває суспільного поширення. А в часи Постмодерна, світоглядної невизначеності, що ховається за нібито плюралізмом і мультикультуралізмом, класичні зразки європейської філософії – від Гоббса і Руссо до Апеля і Габермаса, – є одними з важливих світоглядних джерел. Звернення до них дає змогу не тільки проаналізувати виміри європейської традиції, але й усвідомити, якими були регулятивні ідеї суспільних трансформацій, що покладені в основу бажаних моделей культурного розвитку.

Ця філософсько-світоглядна традиція привела до створення розвинутих типів західних демократичних суспільств, історична практика яких буде доволі неоднозначною в її оцінці. Через долучення до світового досвіду філософського осмислення історії соціуму сучасна українська спільнота отримує концептуальні засоби для ґрунтовного осмислення широкого комплексу проблем європейської традиції, її перспектив, можливостей і небезпек. Для нас постають як особливо актуальні правові, майнові, етичні питання, такі як питання комунікативної етики, взаємовідношення права, політики і моралі, етики відповідальності, громадянського суспільства. Для нас, як свого часу для Європи, це не питання виключно теорії, це питання актуального буття, та ще й доволі болючі. Тож актуальність звернення до культурного досвіду Європи є беззаперечним.

Свого часу комунікативна філософія зіграла важливу роль в осмисленні базових параметрів європейської традиції. Саме комунікативна філософія визначила моральний імператив, що є базовий для

європейської традиції. Проблема моралі була піднесена до рівня історичне завдання всього європейського суспільства, яке протягом свого існування мало створити усталені форми інституціональної підтримки норм та цінностей. Їх наявність у суспільні і активна діяльність, їх культурна місія втілюється відповідні умови для морального вдосконалення, що мають постійно поліпшуватися [3, 11].

Практичної цінності набула інша методологічна проблема – взаємовідношення теоретичного та історичного. Тут практична комунікативна філософія історично поєднувалась з філософією історії. У процесі соціальних трансформацій європейського суспільства ідеї універсалістської етики відповідальності знайшли своє віддзеркалення та були втілені у демократичних європейських інституціях. Звичайно, теоретичну ідею на реальному історичному шляху часто приходили в суперечність з реальною практикою суспільного життя в європейських суспільствах, коли остання проявляла себе як антидемократична.

У якості базової моделі свого розвитку європейська культура затверджує ідеали свободи та солідарності. Раціональна модель суспільної відповідальності знайшла своє втілення на різних етапах європейського розвитку, і саме на неї звертає свою увагу комунікативна теорія. Ця європейська традиція знаходить осмислення через проблему громадянського суспільства та громадськості. Так, у Ю.Габермаса ідея громадськості – базова ідея, за допомогою публічного обговорення європейська демократія утверджує ідеали свободи та солідарності. Але ця ідея, тобто ідея, що інституція громадськості, яка є надбанням європейської цивілізації, руйнується разом з переходом до пізнього капіталізму. У реальній історії сфера публічності все більше підпорядковується владним структурам, які втрачають свою прозорість, але, базуючись на псевдорациональних аргументах, вже не критикуються з боку громадянського суспільства. Громадянське суспільство поступово втрачає ціннісні орієнтації цивілізованого суспільства, свій гуманістичний потенціал і стає інструментом впливу владних структур. Внаслідок цього особливої гостроти набуває проблема взаємовідносин держави і громадянського суспільства, легітимації сучасного європейського суспільства.

Якою мірою можна говорити про європейську культурну традицію як про універсальну категорію або загальний несуперечливий спосіб буття? Все вищезгадане допомагає досягнути суперечливість європейського досвіду. А як щодо віднайдення абсолютно об'єктивного досвіду, найуніверсальнішого погляду на суспільство, навколишній світ, людину, як втілити максимально наукове розуміння європейської

традиції? Таку мету бачить перед собою феноменологія – один з найвпливовіших напрямків філософії ХХ століття. Слід уникати будь-яких наявних досі знань стосовно предмета судження, всі емоційно-психологічні переживання станів заважають нашій об'єктивності, тому їх слід редукувати до максимально раціональної основи.

Аналіз кризового стану європейської культури ХІХ – ХХ століть дозволив втілити ці максими феноменології. Європейській культурі не достає універсальної раціональності, що й призвело до жахливих подій Першої світової війни, втраті гуманістичного потенціалу людства. Сумніви у ефективності парадигми класичної раціональності виникають у представників екзистенціалізму. Вони звинувачують європейську традицію у відсутності місця для людини, конкретної особистості, у зневазі до внутрішнього життя людини, що є складним, суперечливим та інтенсивним. Людина всупереч свого бажання постає як гвинтик у побудовах Абсолютного Духу, домінуючого світового розуму, так чи інакше, виклики, що поставила перед європейською культурою історія, криза підвалин культурного та суспільного співіснування людей вимагали нагальної серйозної критичної рефлексії.

У цьому контексті феноменологічна та герменевтична традиція ХХ століття мають інтерпретуватися як вагомі пошуки людського взаєморозуміння та обмеження виміру суспільної несвободи. Подолання суперечностей свободи і несвободи, віднайдення модусу порозуміння та толерантності, зрозуміти іншу культуру, іншу особу, громадянина, зрозуміти автора чужої дії, ідеї чи тексту – на такому шляху можна сподіватися певною мірою подолати конфлікт різних суспільних та культурних інтерпретацій минулого та сучасного. Ідея толерантності органічно сприяє ідеалам свободи та громадянського суспільства, знаходить вираз у герменевтичній філософії як нормативному чиннику.

Свого часу європейська традиція вводить всередину своєї культури історичну ідею суспільної угоди, толерантності, певних суспільних ідеалів, що мисляться як спільно притаманні християнському світові. Ці визначені чинники доби просвітництва сприймаються нами значимими, визначальними вимірами новочасної суспільної парадигми. Необмежена віра в суспільний поступ ідеалів свободи була головним наративом цього проекту, раціональності і логоцентризму філософських проектів відповідала ясність і прозорість суспільних відносин. Цій системі відповідала віра у самосвідомого, цілковито автономного економічно, політично і духовно громадянина – суб'єкта громадянського суспільства, віра у можливість постання суспільне буття у раціонально довершеній формі.

Такою була суспільна модель, яка, з позицій нинішніх реалій виглядає абсолютно утопічною, але ця модель історично довела і свої переваги і свої вади. Вона засвідчила про намір втілити ідеали свободи, демократії, правової держави, громадянського суспільства. Ми не можемо їй пробачити, що сподівання на поширене усвідомлення ідеалів свободи як віднаходження спільної змістовної основи не справдилися. Проект модерну себе не виправдав (П. Козловскі), разом з деякими позитивними рисами європейській традиції притаманні значні вади (Ж.-Ф. Ліотар). Глибинні тенденції панування розуму, закладені в раціоналістичній філософії, у співвідношенні з реальною історичною практикою призвели до тоталітарних тенденцій - придушення особи, громадянина, громадянського суспільства. У європейській традиції домінує єдина форма раціональності, пригнічуються всі інші форми культури як незрілі і неповноцінні [1, 126-127]. Ті чи інші форми суспільного життя трактуються як легітимні та нелегітимні. Саме ці тенденції постмодерністи починають критично переосмислювати. За Ліотаром, « немає і не може бути універсальної мови, як не може існувати єдина універсальна раціональність суспільного життя, універсальна європейська традиція» [Цит. за: 4, 81]. На його думку, культури - лише різноманітні мовні ігри, значення має контекстуальність, взаємопроникнення різних форм суспільного життя, традиції символізується, постає в метафоричних вимірах. Сутнісним виміром свободи і несвободи в європейському соціокультурному просторі є здатність особи та суспільства змінювати форми своєї ідентичності.

Безумовно, постмодернізм зробив більш різноманітним і ширшим поле філософської рефлексії щодо європейської традиції, викрив зворотний бік певних просвітницьких тенденції щодо “просвітлення людства”, які призвели до жахливих історичних наслідків. Єдине, що поєднує представників філософії постмодерну – сумнів у класичних гранднаративах. Але концептуальної єдності у їх підходах до дражливих питань сучасності годі шукати.

Що ж, **насамкінець** зазначимо, зараз у час суперечливих трансформацій постмодерну, так само, як протягом всієї європейської історії, існує певна неузгодженість між теоретичними ідеями та соціальною практикою. Особливо гостро ця проблема стоїть в Україні. Для того щоб зрозуміти українське сьогодення, необхідно осмислити український досвід в контексті європейських пошуків. Визначення головних рис української традиції в минулому та сучасному допоможе, наскільки це можливо, спрогнозувати майбутні тенденції.

Література

1. Вельш В. Постмодерн. Генеалогия и значение одного спорного понятия.// Путь. – 1992. – №1.
2. Генон Р. Символы священной науки. – М. : Беловодье, 2002. – 53 с.
3. Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія . – К. : Лібра, 1999. – 448с.
4. Lewin H. What was Postmodern. – Weinheim., 1988. – P. 81.

УДК 316.77–043.86:32.

Віталій Білецький,
кандидат філософських наук, доцент

КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА. АРХІТЕКТОНІКА МІФОЛОГІЧНОГО НАРАТИВУ

У статті автор аналізує алгоритм конструювання соціально-політичним міфом ідеального образу політика.

Для досягнення цієї мети автор застосовує міждисциплінарний підхід, послуговуючись соціально-філософською й дотичною до неї психоаналітичною методологією, а також рядом надбань культурології. Це дозволило розглянути рефлексію масовою свідомістю політичної персони саме як динаміку засвоєння архетипізованого образу культурного героя у колективному підсвідомому.

Послуговуючись творами класиків була віднайдена архітектоніка обов'язкових компонентів такої соціально-політичної міфотворчості. Визначене семантичне дискурсивне навантаження окремих міфологем, їх послідовність та логіка гармонійної трансляції.

Простежуються стадії розгортання цього образу у масовій свідомості та їх дискурсивне наповнення.

Після викладу загального матеріалу, автор з-поміж висновків, зокрема наголошує, що після демонстрації засобами масової інформації такого струнко вибудованого міфу, будь-яка конкретна людина, ідентифікована масами як культурний герой, отримує потужну електоральну підтримку. Саме у такий спосіб здійснюється маніпуляторний інструментальний вплив на масову свідомість – міфологічна наративізація призводить до нівеляції критичного розуму, логіко-аналітичних здібностей. Натомість маса стає одержимою фанатичною політичною вірою.

Варто зазначити, що парадигма статті не консультувати чи, пак, інструктувати бажаючих досягти успіху у політичній діяльності. Текст призначений для того, щоб читач зміг оперативно виявляти маніпулятивний вплив на нього і при бажанні чинити цьому впливові свідомий опір.

Ключові слова: політичний міф, міфологічний наратив, дискурс, культурний герой, архетип, міфологема, колективне підсвідоме, людина маси.

Постановка проблеми. Трендом сучасних політичних реалій почасти є карколомно швидке піднесення на політичну верхівку дилетантів, які не мають ні відповідних теоретичних знань, ні тривалого досвіду, ні хисту в управлінні державою. Ця тенденція очевидно підтверджується фактами стрімких політичних кар'єр чільних державних персон в Україні, Росії, донедавна, у США та в інших країнах світу, скажімо, у Перу.

Апріорі зрозуміло, що обіймання керівних посад неспеціалістами і новачками автоматично спричиняє низки проблем або навіть катастроф у економічному, внутрішньо-і зовнішньополітичному житті, негативно позначається на матеріальному стані громадян, на правовій регуляції їх стосунків, закономірно спричиняє дисфункцію соціальних інститутів, корупцію, інфляцію, занепад громадської моралі тощо.

Чому, ігноруючи елементарну логіку причинно-наслідкових зв'язків, значна частина електорату, як, наприклад, показали вибори Президента в Україні, все ж-таки тяжіє до підтримки слабкоспроможних на державне керівництво початківців, котрі здобувають на виборах рішучі перемоги?

Можливо у випадках стрімкого злету політичних дилетантів і перемоги їх над фахівцями з великим досвідом у політиці й державному управлінні, ми маємо справу з *прихованим* технологічним впливом на маси суспільств?

Попередні наші роботи з дослідження маніпуляцій масовою свідомістю роблять це питання риторичним. Бо, як виявилось, почасти, *modus'ом operandi* у впливові на електорат є саме *прихований вплив на його ментальний простір* [1 - 4].

Відтак у недалекому минулому нами і колегами було виявлено, що трансляція масивів штучно створених і специфічно оформлених у ЗМІ політичних міфологем з поетапно розгорнутими дискурсами карколомно підвищує популярність *будь-якої* персони, створює ореол її богообраності, месіанських якостей etc [5, 6]. У такий спосіб маніпу-

лятивна обробка радикально змінює сутність *вільних* виборів, бо критичний, розумово зрілий електорат перетворюється на *безвільного* споживача, засвоювача і поширювача міфологічного рекламного продукту.

Було досліджено і підтверджено практикою, що політичній персоні достатньо ледь не механічно відтворювати певні образи, дискурси, словоформи, символи, а телевізійним та електронним засобам масової інформації – протранслювати міфологеми виборцям. При трансляції потрібно дотримуватися досліджених раніше принципів «геббельсівської пропаганди» - багатократного повтору, фабрикування брехні, створення дискурсивної інферналізації суперників, використання невербальних засобів, неологізмів («новомови»), максимальної чуттєвості трансльованих образів [3, 6]. І тоді у масовій свідомості успішно засвоїться міфологічний наратив про сакралізовану постать політичного «месії», інтерналізуються дискурси про його демонічних опонентів, ошуканий народ, який треба врятувати тощо.

Простіше кажучи, критичний розум людей нівелюється і стає спроможним висловлювати лише наведений афект, маса стає одержимою фанатичною політичною вірою, яку сама ж поширює, заражаючи безпідставними мареннями широкі верстви суспільства. Це подібно до схематики дії вірусу, а втрата раціонального, критично-розумового імунітету до політичної міфотворчості сама по собі є значимою проблемою, бо, як відомо, організм, не здатний чинити опору, гине.

Метою даної статті є детальне препарування та висвітлення архітектоніки й смислових контекстів при політичного міфологічного наративу *для донесення до читача картини штучного впливу на нього*. Це сприятиме прозрінню електорату стосовно штучного інструментального впливу, який може спрямовуватися на нього, а також спроможності якомога більшої кількості людей відстежувати ознаки цього впливу і чинити цьому впливові спротив.

Відповідно, до задач дослідження відноситься:

- пошук філософських і парафілософських літературних джерел, автори яких аналізують міфологічну складову колективного підсвідомого;
- компаративний аналіз теоретичних підходів щодо виділення складових архітектоніки міфу про культурного героя та їх контекстно-дискурсивного наповнення;
- адаптування віднайдених етапів розгортання міфічного наративу у контексті політичної агітації;

- виділення знакових індикаторів, які сигналізуватимуть про факт трансляції в маси міфологічного наративу і, відповідно, маніпуляцію її свідомістю.

У роботі буде розглянуто поетапне розгортання у агітаційному продукті й, відповідно, у свідомості мас, найбільш ефективного, з нашої точки зору, соціального міфологічного наративу про персону ідеального політика, лідера, сакралізованого політичного Героя.

Методологія статті включає принципи міжнаукового гуманітарного підходу, фактажності, неупередженості, детермінізму, сходження від загального до конкретного. Крім цього робота здійснювалася аналітико-синтетичним, дескриптивним, компаративним, формально-логічним дефінітивним методами. Філософська термінологічна база, якою ми послуговуватимосся, загалом, постмодерністська. Терміни, які описують етапи політичного міфу та номени його персонажів, запозичувалися з праць антропологів, культурологів, етнографів й соціологів, що пояснює специфіку та оригінальну артикуляцію цих понять.

Виклад основного матеріалу.

Найбільш плідними класиками, твори яких є корисними для сучасної рефлексії проблеми, належать до психоаналітичної традиції філософії ХХ сторіччя, культурології, етнографії, фольклористики, політології та соціології. Серед них слід, насамперед, назвати Еріха Фромма, Карла Густава Юнга, Джозефа Кемпбелла, Клода Леві-Стросса, Володимира Проппа, Мірчу Еліаде, Хосе Ортегу-і-Гассета, С.Кара-Мурзу [7 - 17].

Найбільш плідний матеріал для даної роботи нам надають такі відомі автори, як Дж. Кемпбелл та В.Я. Пропп, які успішно довели до кінця детальну систематизацію міфотворчості народів, виклавши своє бачення комплексної архітектоніки *універсального кроскультурного міфу про Героя*, закарбованого у архетипах підсвідомості *будь-якої* людини.

Аналізуючи внутрішній світ людини, вони доводили, що саме колективна підсвідомість, структурована архетипами, визначає уподобання – у тому числі, політичні. Відтак в людині міститься критерійний базис для оцінювання себе та інших персон – мономіф, який, по суті є самодостатнім підсвідомим наративом.

Раніше нами і колегами було помічено, що при агітаційній обробці електорату, політичні технологи прагнуть розгорнути *ряд окремих міфологізованих дискурсів* про максимально привабливий образ кандидата на певний державний пост, підкреслюючи реальні чи вигадані

риси, що апелюють до архетипів підсвідомості [3, 6]. І ці прогресують у своїх вміннях. Вони *прагнуть узгодити міфологеми у єдиний соціальний міф*, що сакралізує політичного кандидата. Рано чи пізно вони зроблять це кваліфіковано і так буде створено ідеальний інструмент для впливу на масову свідомість.

Автор зацікавлений у якомога більшій чесності політичних персонажів, виступає проти будь-якої їх сакралізації й за викриття політичних маніпулятивних технологій.

Відтак нижче будуть наведені структурні компоненти міфічного нарративу – «зброї» маніпуляторів, виявлені на основі аналітичної роботи з гуманітарними джерелами.

Для зручності сприйняття матеріалу буде показано *поетапний сценарій* розгортання, нарративізації перед електоратом мономіфу про ідеального політичного персонажа з демонстрацією модифікації взаємопов'язаних дискурсів, з зазначенням доцільних образів, символів та ідей. Весь цей контент буде транслюватися засобами найпопулярніших ЗМІ – телевізійних та електронних й буде введений у тло медійних продуктів. Імовірно, для нарративізації будуть створені агітаційні художні чи публіцистичні фільми, серіали, окремі відеоролики, виникати політично упереджені програми, вестися відповідні блоги тощо.

Етап перший. *Поява майбутнього політичного героя.* Перетворення звичайної людини на політичного Героя знаходиться на *стадії початку*. Поки що Героя немає, є його *зародок*. У рекламному продукті проводиться дискурс, що цей персонаж є пересічною людиною, яка займається звичними для її соціальної групи справами і турботами. Сценаристи можуть вводити *символи неможливості* (бідності) родини, проблемного рутинного життя, *одноманітності існування*, можливо натякати, що таке життя, з якого людина неодмінно повинна вирватися, є *несправжнім, сном, оманюю*.

Виходячи з міркувань класиків, для поступової сакралізації буде корисно показати картину *загадкового* (незвичайного) *народження* цієї персони або бодай натякнути на неї [11, 13 – 16]. З точки зору сучасного агітаційного продукту, майбутній Герой може бути показаний як сирота або як знайдений у ранньому віці, до цього перебуваючи *невідомо де*, або бути наділений певними *вродженими ознаками покликання* тощо.

Крім цього людині маси буде показано, що майбутній лідер виїшов з ідентичного для неї середовища. Він, так би мовити, – свій, подібний, «майже я». Зазначимо, що за такої логіки, зовнішність майбутнього Героя на цій стадії *не буде надто виразною*. Навпаки міфо-

творці прагнутимуть уособити у ньому якомога більше атрибутів широких верств суспільства.

Етап другий. Пробудження. Відчуття поклику. Тут агітаційний наратив буде демонструвати дискурс *раптової втрати (або ризику втрати) чогось важливого*, без чого попереднє, відносно спокійне існування стане некомфортним або неможливим. Це може стосуватися предметів (особистих речей), близьких людей, або їх здоров'я, або роботи тощо.

Вплив на масу посилиться, якщо ця подія буде супроводжуватися зустріччю з *Провісником* майбутньої подорожі. Хтось або щось повинно *наштовхнути* майбутнього Героя на необхідність виходу, втечі від попереднього життя, мандрів, подорожі. Тут може бути розгорнутий широкий вибір образів *вчителя, старших людей, бурхливої раптової зміни погоди, поведінки тварин й відповідний музичний супровід*. Цікаво, що Дж. Кемпбелл вважав загальною для Провісника *відразливу зовнішність або старість* чи навіть *зооморфність* яка означає його *хтонічну* природу.

Дослідники також зазначають, що як Провісників, так і ситуацій Поклику *може бути декілька – серія*, чим майже напевно скористаються кінематографісти, поступово формуючи відповідний афект у масі, крок за кроком розгортаючи відповідний візуальний ряд зустрічей. Зазначимо тут, що трансляція міфу у формі серіалу вже апробована в Україні на останніх президентських виборах.

Масова некритична свідомість трепетно рефлексує, спостерігаючи на екрані архетипні образи могутніх *хтонічних сил*, які спілкуються з Героєм, провіщують йому зміни, пригоди, подорож та майбутні метаморфози для здобуття надприродних властивостей або (і) артефактів.

Отже, Провісники наполегливо штовхатимуть майбутнього політичного Героя до тимчасового виходу зі звичного соціуму. Режисерам тут буде важливо показати або натякнути, що місце майбутніх мандрів є *надзвичайно загадковим, сповненим сил, енергії, таємниць*. Цей простір незрозумілого може бути показаний масі за допомогою образів *моря, печери, гірської країни, підводного світу, острова* тощо. Характерними є також *надзвичайна віддаленість* місця майбутньої подорожі *й ігнорування часу* на мандрівку, бо первісна свідомість, яка активується у маси, інтемпоральна й не оперує конкретними одиницями часу.

Етап третій. Заперечення поклику. Дослідники архітектоніки міфу про становлення Героя зазначають, що поклик до мандрів, втечі

зі звичного суспільства *ним іноді може бути проігнорований*. Тоді для Героя настає стан стагнації, занепаду духовних сил. Це може втілюватися у символах смерті, хвороби, сну, ціпеніння, замерзання, дежа вю, повторюваності, марудності, рутинності буття тощо.

З точки зору аналітиків, ці три етапи символізують *зародковий стан* Героя, перебування його у лоні, народження та інфантильний стан. Наступні ж стадії продемонструють *власне становлення зрілої автономної гармонійної сильної особистості*.

Етап четвертий. *Повторна зустріч з Покровителями.* Стан апатії і депресії Героя триває доти, доки загрозливі обставини життя і безмежно-могутні Покровителі все ж-таки змусять його відправитися у мандри. Як і на другому етапі, ці персони є уособленням предків або хтонічних сил, але тут їх персоніфікації *тяжітимуть до жіночої подоби* і (або) до зооморфізму. Дослідники пояснюють це тим, що тотемізм і матриархат історично передували патріархальному укладові.

Автор статті ж висловлює альтернативну думку. Подоба помічників буде фемінізованою, оскільки патронаж виходу з лона й припинення зародкового стану пов'язаний з жіночою підтримкою. На неї семантично може нашаруватися опіка предків і (або) тотема.

Відтак, імовірно, транслятори дискурсів будуть намагатися використувувати додатково ознаки старості сукупно з могутністю, духовною енергією. Можливим є також сюжет, коли Героєві допоможуть померлі, але авторитетні родичі, які з'явилися під час сну або видіння.

Покровителі, *остаточно пробуджуючи* майбутнього лідера, дають йому корисні поради стосовно подальших випробовувань, дарують помічні амулети, інструменти, магичні формули, молитви тощо. Все це доволі просто адаптувати для сучасного глядача засобами кінематографії.

Етап п'ятий. *Здолання першого порогу.* Відтак активізований протагоніст починає свою мандрівку і майже одразу зустрічається з перешкодою – особою, яка не пускає до загадкової країни. *Страж порогу* пильнує, щоб до таємничої території не потрапили профани. Але Герой таким не є – його стан підготовленості обумовлений набутими знанням, слухняністю настановам предків, вірністю традиціям, володінням родовими знаннями та корисними артефактами. Головний персонаж апробує ці подарунки Покровителів, вступивши зі Стражем у двобій, вистоює перед спокусами і перемагає.

Масам у медійному продукті неодмінно буде показано виключне безстрашся, відвага Героя, його опірність перед хитрощами та винахідливістю. Понад те, він мусить перемогти *не фізичною силою, а за-*

вдяки самоконтролю, виключним розумовим та моральним якостям. Фізична перемога, власне, є вторинною.

Етап шостий. *Входження до таємничого простору.* Аналітики вважають, що Героєві потрібно *переродитися* – зі звичайної людини перетворитися на велетня духу. Тобто йому знову *треба увійти до лона і вийти з нього*, щоб стати *трансформованим* – *вже справжнім Героєм, Лідером, легітимним Правителем*. Тому сюжетна лінія міфу занурює його у печеру, море, до черева кита, до печі, чорного палацу, таємничого і темного світу.

Відтак, агітаційний відеофільм передбачувано відправить актора на початку мандрів до довгого коридору, шахти, печери, метро, підводного човна, лабіринту, тунелю тощо. Буде показаний контраст між нашим, звичним світом та «світом чудес», до якого входить Герой. Після виходу з іншого боку – на чарівній стороні, – він вже перестає бути просто людиною. Можливо, дивуючи самого себе, він починає застосовувати надприродні властивості. Але героєві ще треба їх закріпити, пройшовши випробовування.

Етап сьомий. *Ініціалізація.* Наразі наратив познайомить масу з опонентом – антигероєм, образ якого апелюватиме сукупно до відповідних архетипів Злодія, Трікстера та Хаосу. Для більшої видовищності у його зовнішності й атрибутиці будуть натяки на вогонь, темряву, кров, смерть, тлін тощо – все це буде продемонстровано за допомогою відповідних візуально-звукових технік, ефектів, стилістики одягу тощо.

Зміст цього дискурсу – продемонструвати масі успішне проходження фізичних та духовних випробовувань Героя. Задачі, які перед ним ставляться є ледь нездійсненними, але останній успішно їх долає, демонструючи спроможність надприродним чином встановлювати *свій порядок*, за визначенням, порядок Добра, Світла, Правди, Справедливості.

Після перемоги, опонент або добровільно визнає пріоритет Героя і обдаровує його, або трофеї дістаються після смерті антигероя, або Герой отримує їх хитрощами. Про таку винагороду буде сказано нижче.

Етап восьмий. *Поєднання з богинею.* Фіналом випробувань та ініціалізації дослідники називають поєднання Героя з Довершеною Жінкою, яка до моменту зустрічі з ним, перебуває у локальному місці Чарівного світу. Це місце буде проасоційоване з золотом, кришталем, білим кольором, джерелом, криницею, баштою тощо. Вона перебуває або у стані сну, або (і) у соціальній ізоляції. Перемога Героя її визво-

ляє, оживлює, пробуджує, активізує. При цьому саме *знаходження* Жінки буде зрежисоване як *окрема пригода, квест*, протягом якої Герой кмітливо відбере її з-поміж інших жінок – подібних, але у чомусь фальшивих.

На думку дослідників, Довершена Жінка уособлює образи матері, сестри та дружини. Особливо важливими є перша і остання роль. Вона повинна виступати як самодостатня Мати, яка потенційно здатна породити власний Космос й героєві потрібно прикласти багато зусиль, щоб така незалежна та горда персона стала його Дружиною.

Шлюб має серйозне смислове навантаження й символізує інтегрування, поєднання у одне ціле протилежних первенів – пізнаваного та того, що пізнає, активізаційного та субстратного, сили та спрямовуючого суб'єкта. «Містичний шлюб з царственною Богинею Миру символізує повне владарювання Героя над життям, бо жінка є життям, а герой є господар, який пізнав її.» – пише Джозеф Кемпбелл [11, с.100].

Якщо ж політична персона, яка претендує на чільний державний пост – жінка, то міфотворці вибудовуватимуть відповідно модифікований продукт. Наприклад, на змальованому етапі, вона повинна поєднатися з Довершеним Чоловіком, який знаходиться на самоті, доки Героїня його не визволить.

Отже, у колективне підсвідоме електорату впроваджується дискурс про *ідеально гармонізовану* особистість Героя. Він постає перед масою у якості еталонної людини, такого собі потенційно всемогутнього творця Універсуму.

Крім цього, електорат повинен засвоїти інший, не менш важливий контекст – ця політична персона *заслужила, здобула на любов*.

Інакше кажучи, політичні іміджмейкери, творці рекламних продуктів намагатимуться сформуванати віру у те, що саме цей політичний гравець *є заздалегідь любимий* впорядковувач хаосу, месія, джерело благ, налагоджувач соціального порядку й справедливості. Ця неаргументована й безпідставна *віра є ще одним знаковим індикатором* того, що на масу було здійснено маніпуляторний вплив.

Йдемо у нашій розвідці далі, бо міф повинен повернути Володаря(ку), Отця (Матір) народу тощо назад, до людей з *певним даром для останніх*. До того ж повернення повинно бути *очікуваним* ледь не фрустраційно.

Етап дев'ятий. Отримання винагороди. Герой пройшов випробовування і вичерпав смисл перебування у Загадковому Просторі. Міф активізує увагу глядача на цінному трофеї, знахідці чи дарі, яким

Герой заволодів чесним двобоєм або хитрощами. У легендах світу цей скарб асоціюються з вогнем, живою водою, еліксіром, панацеєю, молодильними яблуками, чарівною зброєю тощо. Вважаємо, що у відеопродукті відбудеться апеляція до подібних символів, бо колективна підсвідомість маси чуйно зрезонує на цей артефакт з причини притаманності їй первісного фетишизму.

Зрозуміло, що тут буде проводитися дискурс *непересічного значення, виключної цінності* цього дару для людей і *нагальної потреби в ньому*.

Етап десятий. Чарівна втеча. Нарешті Герой з власної ініціативи або за спонукання дружини починає повернення до звичайного, профанного світу. Мета такого повернення по суті месіанська – племені, спільноті чи державі потрібно принести Дар – зцілення, оновлення, добробут, правду, лад та справедливість.

Сценарій зворотного шляху може бути простим. Якщо переможені охоронці талісманів уповноважили Героя на повернення додому, то він безперешкодно туди потрапляє.

Але більш цікавим для маси і тому імовірнішим є пригодницький сюжет *гонитви* за парою. Стражі порогу та антагоністи можуть бути проти повернення й протагоніст таємно від них здійснює втечу. Під час гонитви він залишає позаду себе й перед переслідувачами ряд перепон – числом, ймовірно, три. Він залишатиме на шляху приватні речей - власні чи нареченої. Переслідувачі будуть цими предметами заплутані, затримані, змарнують час та зусилля, що призведе їх до фіаско, а Герой опиниться поза межами їх досяжності. Для органічності впливу на підсвідоме, перепони повинні асоціюватися з водою, горами та лісовими хащами. Скоріше за все, при трансляції цієї міфологеми будуть застосовані вироби з каменю, тканини, скла або аксесуари на кшталт гребінця.

Режисери тут можуть додатково зімпровізувати, бо мономіф, який глобально існує у колективній підсвідомості, містить сюжети зооморфних перетворень Героя, які утруднюють його переслідування. Зрозуміло, що у сучасному відеофільмі він не буде перетворюватися на зайця, вовка, комара, ведмедя, рибу, орла тощо. Глядачеві може бути запропоновано різні види транспортних засобів під час гонитви або різне убрання Героя з зображеннями цих істот, різні його зачіски etc. Важливо, щоб метаморфози, бодай побічно, містили зооморфні ознаки.

Етап одинадцятий. Повернення до світу людей. Фінал. Сама ідея пропагандистського матеріалу, який апелює до колективного не-

свідомого, передбачає *очікування* повернення до звичайних людей Героя з його чарівним даром. Тоді у державі запанує лад, добробут та справедливе правління.

Міфологічний наратив не повідомляє у який спосіб будуть унормовані соціальні стосунки і як саме Герой спонукатиме економіку з хаосу. Натомість ретельно створюється дискурс, що оптимізація суспільства відбудеться сама по собі - завдяки *самій присутності* протагоніста.

Для віри в це масі буде продемонстровані духовні якості преображеного Героя – актор зімітує у фільмі інтелект, мудрість, людяність тощо. Здійсниться також натяк й на його магічні здібності або володіння відповідними потужними амулетами (фетишами).

Зворотній шлях трансформованого Героя та його пари полягатиме знову ж через *печеру, море, гори, по небу*. Цей етап трансляції міфологічного наративу буде, імовірно, затягнутим, бо у глядача *треба сформувати афект очікуваності* приходу цього спасителя людства.

Імовірніше за все втілення названих символів у кінематографі буде через залучення антуражу метрополітену, летовища, тунелю, довгих і малоосвітлених коридорів тощо, з яких Герой *виходить на світло до довгоочікуючих людей*.

Відтепер, з позиції колективного несвідомого, він не лише об'єднує у собі два первені – чоловічий і жіночий, але й є мешканцем двох світів – профанного і сакрального, уособлюючи їх у собі. Тобто соціально-політичний міф створює могутню синкретично цілісну і надзвичайно гармонійну істоту, яку довго чекали, яку підсвідомо хочеться любити, наслідувати її, визнавати її пріоритет.

На щастя, саме цей, заключний етап надзвичайно складно втілити, бо Герой з *причини постійних трансформацій* повинен в кінці шляху мати ледь не радикально інший вигляд, ніж на початку фільму. Він, наприклад, повинен отримати шрами, тілесні вади, ознаки перенесених мук, випробовувань, зрілості, що межує зі старістю. Це просто показати у фільмі, але реальній персоні актора, або реальному молодому політикові важко буде зімітувати ці ознаки у справжньому житті.

А без цього наратив засвоєним не буде – міф та підсвідомість маси вимагає перетворень. Якщо герой не зазнає метаморфоз, колективна рефлексія буде невдовзі ідентифікувати його як фальшивого героя – шахрая, чаклуна тощо.

Висновки.

1. Підсумовуючи викладене вище, вважаємо що, саме компаративний аналіз опіній і багато в чому подібних висновків класиків психоаналізу, культурології, фольклористики та соціології є способом віднайдення артітектоніки політичного міфу, який може бути розгорнутий перед масовою свідомістю електорату.

2. Шляхом компарації та творчого опрацювання їх позицій у даній роботі виокремлено одинадцять взаємопов'язаних міфологемних дискурсів, завдяки яким може відбутися наративізація у колективному несвідомому політичного міфу про конкретного кандидата на чільну державну посаду.

3. Щодо знакових індикаторів, які означатимуть факт трансляції в маси міфологічного наративу і, відповідно, маніпуляцію її свідомістю, то ними є:

- по-перше, *створення відповідного відеопродукту* – багатосерійного фільму (художнього чи серії взаємопов'язаних публіцистичних передач), у якому будуть простежуватися відповідні епізоди, демонструватися наведені образи, символи і проводитися наведені вище дискурси.

- по-друге, реальна персона, яка претендує на політичний пост, розраховуючи на успіх маніпулятивного впливу відеопродукту, відносно слабо буде безпосередньо контактувати з виборцями. До того до завершення фільму про нього, кандидат *буде уникати виходити на публіку*, бо наративізація його героїко-сакрального образу ще не завершилася.

- по-третє, передача *соціально-політичного міфу через електронні чи традиційні ЗМІ*. Тут, до речі, дуже чітко може виокремитися *qui prodest* – персона чи груповий суб'єкт-зискоотримувач. Простіше кажучи, кандидат-новачок, який героїзується, є ставлеником, маріонетковим об'єктом власників ЗМІ, через які траслюється міфологічний наратив. Якщо ж ЗМІ позиціонуються як незалежні, то вони, імовірно насправді такими не є.

- по-четверте, рекламна ефективність соціального міфу і підтримка електоратом такого-собі політичного неофіта прямо залежить від ступеня деінтелектуалізації суспільства. Чим меншим є ступінь критичного сприйняття, тим більш звичним є афективно-наївне реагування на основі політичної віри. Відтак, не дивно, що це сталося в Україні, де критично-розумова, логіко-мисленнева та теоретико-гуманітарна складова освіти практично викорінена. Простіше кажучи, якщо у державі проводиться внутрішня політика спрощення освіти, там є висока імовірність приходу до влади політичних авантюристів.

- по-п'яте, міф буде транслюватися не лише через ЗМІ. Міфологеми, тобто фальсифіковані інформаційні пакети будуть проводитися через інші канали – міститися у маркетинговій продукції, листівках, чутках. Цими засобами масі також будуть згодовуватися окремі міфічні дискурси, далекі від правди. Особливо легко це робити тоді, коли правда людину маси не цікавить, бо спроможність і бажання щось аналізувати, відшукувати, фільтрувати інформацію редуковане.

Відтак пильній людині рекомендовано динамічно відслідковувати ці індикаторні позиції в реальності, верифікувати інформацію на істинність, активно чинити спротив маніпулятивному впливові за допомогою логіко-критичних можливостей власної свідомості.

Стосовно правничих систем, то у них доцільно *заборонити* трансляцію подібних міфологічних агітаційних дискурсів, особливо якщо головний їх герой асоціюється з конкретним політичним актором. А якщо таке вже має місце, то кандидат повинен бути знятий з політичних перегонів. Будь-яка маніпуляція свідомістю, прихований вплив на електорат є злочинною дією, бо звужує свободу волі людини.

4. Зауважимо, що протягом дослідження праць аналітиків колективного несвідомого, було віднайдено інформацію, яка прямо не стосується задач, але яку не можна ігнорувати.

Особи, що займаються чи займатимуться політичним інжинірингом у формі наведеної соціальної міфотворчості, з причини відсутності філософсько-гуманітарної освіченості, не враховують негативні наслідки своєї роботи для кандидата. Вони роблять для нього так звану «ведмежу послугу» – чинять більше шкоди, ніж користі.

Приведення до влади новачка шляхом маніпулятивної сакралізації, героїзації його вигаданої постаті означає момент досягнення ним максимально можливої популярності. Вміло вибудований міф *не на довго* легітимізує для маси цю персону. Ейфорійне сприйняття його як бездоганного Лідера, який чарівно принесе всім і кожному якісь актуальні блага протримається нетривало. *Невдовзі його неформальний авторитет буде тільки спадати*.

Цей наш висновок походить з природи міфу, закарбованого у підсвідомості. *Він не знає продовження*. У культурних традиціях народів його немає. Жоден з класиків, твори яких аналізувалися, *не висловлює думки про можливість континуального чи циклічно повторюваного міфу* про одну й ту саму персону.

Простіше кажучи, для конкретно взятого політика настає «казці кінець». Трансляція агітаційних продуктів завершилася, настає реаль-

не життя, яке вимагає активної професійної діяльності від політичного невігласа.

Деякий час протримавши власну популярність на хвилі інерційної підтримки маси, новачок:

- буде вимушений швидко показувати компетентність у всіх сферах політичної майстерності (що малоімовірно);

- складе свої повноваження з причини падіння популярності і підтримки, бо штучно наведений наратив буде контрастувати з очевидним непрофесіоналізмом. Це призведе масу до агресивного розчарування, стигматизації колишнього Героя вже як пройдисвіта;

- не йтиме з посади, а здійснить спробу зімітувати професіоналізм, тобто закріпитися у владі нечесним шляхом, – можливо, агресивним і силовим. Сукупно з занепадом економіки, рівня життя etc. це спричинить наслідки, які залежать від традицій і ментальності конкретного народу.

Література:

1. Віталій Білецький. Агресорний технологічний вплив на масову свідомість на тлі східноукраїнського конфлікту. Підготовка ґрунту і перші міфи. // Схід. – 2016.– № 3 (143). – С. 93 - 100.
2. Віталій Білецький. Агресорний технологічний вплив на масову свідомість на тлі східноукраїнського конфлікту. Міфологія мілітарної фази. // Схід. – 2016.– № 4 (144). – С. 92 - 100.
3. Віталій Білецький. Маніпулятивні практики на тлі гібридної війни. (Монографія). - Київ: ФОП Халіков Р.Х. – 2018. – 166 с.
4. Biletskyi Vitaliy. Political agitation and state of mental maturity of the domestic society // Схід. – 2019.– № 3 (161). – С. 53 - 156.
5. Додонов Р.О. Конфлікт на Сході України у дзеркалі соціально-філософської рефлексії: монографія / Р.О. Додонов. – Вінниця, 2016. – 200 с.
6. Гібридна війна: in verbo et in praxi : монографія / Донецький національний університет імені Василя Стуса / під. заг. ред. проф. Р.О. Додонova. – Вінниця : ТОВ «Нілан- ЛТД», 2017. – 412 с.
7. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя / Э. Фромм. – Москва : АСТ, 2006. – 517 с.
8. К. Г. Юнг. Человек и его символы – Санкт-Петербург: Б. С. К., 1996. – С.451
9. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов. Пер. с англ. - К.: Государственная библиотека Украины для юношества, 1996.-384 с.
10. Юнг К. Г. Психологические типы /Пер. с нем. Софии Лорне / Под общей ред. Зеленского В. – Санкт Петербург: Ювента; - Москва: Прогресс-Универс, 1995. – 718 с.
11. Кэмпбелл Дж. Тысячеликий герой / Джозеф Кэмпбелл. – М.: Ваклер, Рефлбук, АСТ, 1997. – 384.

12. Леви-Стросс К. Тотемизм сегодня. Неприрученная мысль. – М.: Академический проект. 2008. – 486 с.
13. В. Пропп. Морфология волшебной сказки. – М.: Лабиринт, 2001. – 114 с.
14. В. Пропп. Исторические корни волшебной сказки. – Москва: Лабиринт, 2009. – 274 с.
15. Мирча Элиаде. Избранные сочинения. Миф о вечном возвращении – Москва: Ладомир. 2000. – 414 с.
16. Мирча Элиаде. Аспекты мифа. – М.: Академический проект. 2010. – 256 с.
17. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием / Сергей Кара-Мурза. – Москва : Эксмо, 2005. – 832 с.

УДК 140,8: 276 (477)

Костянтин РОДИГІН,

кандидат філософських наук,

Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця

Михайло РОДИГІН,

кандидат хімічних наук, Інститут фізико-органічної хімії та вуглехімії ім. Л.М. Литвиненка НАН України, м. Київ

АЛХІМІЧНА ДОКТРИНА У ВИКЛАДІ ТЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОЄВРО- ПЕЙСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТЕНДЕНЦІЙ

Науково-педагогічна спадщина Теофана Прокоповича містить докладну інформацію щодо базисних ідей алхімічної доктрини. Стосовно досяжності мети алхімії автор не має сумнівів, оскільки вважає трансмутацію закономірним наслідком природних процесів. Пантеїстичні тенденції алхімічного світогляду відбито в тезі про одухотвореність світу, що має наслідком усвідомлення загальної єдності Універсуму та решти апріорних уявлень герметичного мистецтва включно з концептом філософського каменя. Наявність в інтегральному курсі філософії положень алхімічної доктрини свідчить, що в Україні станом на кінець XVII – початок XVIII ст. відбувається її дегерметизація, а феномен поступово набуває нового соціального статусу.

Ключові слова: *Теофан Прокопович, алхімія, натурфілософія, історія природознавства, традиція, єдність, золото, трансмутація, філософський камінь.*

Тематичний аналіз підбірки літератури у фондах книгозбірні Теофана Прокоповича (1677–1736 рр.) свідчить про зацікавленість українського вченого феноменом алхімії [37, с. 546-549]. Проте наявність у бібліотеці відповідних джерел не є запорукою поінформованості власника щодо їх сутності та змісту, тим більше позитивного ставлення до проблематики та дотримання усталеної системи поглядів. Якщо Прокопович дійсно розумівся на алхімічній тематиці, то ця обставина мала б залишити відгук у його творчості та мати певні історичні свідчення-підтвердження. Найвірогіднішими видаються пошуки проявів означених компетенцій у змісті інтегрального «Курсу філософії», що охоплював широку сферу тогочасного знання, зокрема, логіку, фізику, метафізику, етику, математику, астрономію, та читався Прокоповичем у Києво-Могилянській академії протягом 1708–1709 рр. [20, с. 525]. Трактат «Натурфілософія, або фізика» репрезентує його знання, погляди та переконання у сфері природознавства [17, с. 400; 29, с. 177]. Отже, погляди о. Теофана щодо алхімії та прояви ставлення до цього соціокультурного феномена видається доцільним досліджувати перш за все на основі цього твору.

Таким чином, **метою даної роботи** є пошук проявів і відлунь алхімічних поглядів у творчій спадщині Теофана Прокоповича та їх аналіз стосовно окремих² положень алхімічної доктрини в контексті європейської традиції та тогочасних соціокультурних тенденцій.

Енциклопедична та природничонаукова спрямованість курсів і підготовка відповідних науково-педагогічних матеріалів за типологією «Натуральна філософія чи (або) фізика...» є характерною рисою тогочасної Київської академії. Гідними представниками цього напрямку окрім Теофана Прокоповича були Стефан Яворський, Іриней Поповський, Христофор Чарнуцький, Йоасаф Кроковський тощо [34, с. 267, 290-292]. Існує думка, що в основу трактату «Натурфілософія, або фізика» покладено студентський конспект лекцій Теофана Прокоповича та виданий після належної авторської доробки [20, с. 524]. «Коли мені, наставники ... і ви, слухачі найшляхетніші ... казали, щоб я ... взявся читати ту частину філософії, створення [курсу] якої власне розглядається, я .... вирішив, що не варто відмовлятися від пропозиції» [22, с. 116].

Вочевидь подібна практика тоді дійсно мала місце. Наприклад, існує припущення, що твір визначного філософа цієї наукової школи

---

² Внаслідок значного об'єму, різноманіття інформації та складності її викладу, весь комплекс доктринальних ідей не може бути висвітленим в одній статті, тому мету роботи обмежено розглядом окремих базових положень алхімії.

Іларіона Ярошевицького «Про геній святої Катерини» (1703–1704 рр.) теж становить компіляцію студентських робіт [34, с. 292-293]. Зважаючи на ці обставини та вкорінену алхімічну традицію приписування авторства визнаним авторитетам (див.: [41, с. 45]; [27, с. 82, 138]), видається принциповим перш за все переконатися, що трактат «Натурфілософія, або фізика» є автентичним і дійсно відбиває погляди Прокоповича на алхімію та суміжні соціокультурні феномени.

Трактат «Натурфілософія ...» о. Теофана, вочевидь, не є контрафактним. На користь цього свідчить наявність аналогічних міркувань в іншому творі вченого – трактаті «Логіка». Там Прокопович висловлює думку, що «фізика також буде практичною наукою, бо хтось, вивчаючи її, може поставити ... мету, ... навчитись, ... застосовуючи алхімію, добувати золото ... золото може добуватись старанням алхіміків, але його виготовлення залежить від знання природи металів. ... таке знання у фізичній науці не заслуговує на назву практичного» [21, с. 42-43]. Абстрагуючись від розлогих та складних роздумів філософа щодо рубрикації наук на «практичні» та «споглядальні», з цього пасажу можна зробити кілька висновків та припущень, принципово важливих у контексті цього дослідження.

По-перше, за думкою Прокоповича, фізика – це наука. Ця теза потребує детального розгляду та ретельного аналізу. Слід враховувати, що о. Теофан у науковій діяльності, природно, керувався традиційними принципами перипатетизму. За часів Стагірита реальні науково-інформаційні та практико-операційні здобутки людства поза сумнівами були вагомими за сутністю, але не надто значними за обсягами. Сфера ж інтересів вченого, навпаки чи завдяки цьому, була надзвичайно широкою, що відбито навіть у назвах творів: від «Етики» та «Поетики» до «Фізики» та «Метеорологіки». Проте, ці назви в жодному разі не слід ототожнювати з відомими нині галузями знання (спільні риси безумовно також наявні), оскільки тоді вони не були диференційованими та формалізованими у конкретні науки. Отже, всі твори Аристотеля, незалежно від назви та спрямованості, є філософськими в найширшому розумінні [27, с. 53].

З певною корекцією на специфіку епохи, це стосується й поглядів о. Теофана. Його «Натурфілософія, або фізика» має спільні риси і з натурфілософією Аристотеля, і з механістичною фізикою Ньютона, і водночас не є їм тотожною, але цілком адекватною духу свого часу, коли природничонаукова та містичні складові органічно співіснували в науковому та суспільному сприйнятті [13, с. 190]. Ця риса зближує погляди Прокоповича з алхімічною традицією, що прослідковується

від елліністичної доби – трактату Болоса з Мендеса (псевдо-Демокрита) «Фізика та містика». Видається важливим, що «Фізика та містика» – це лише один з варіантів перекладу; в іншому прочитанні назва твору звучить як «Природне та таємничене», що влучно означає сутність феномена алхімії [27, с. 82] і перебуває в гармонії з «фізичними» поглядами українського філософа.

По-друге, алхімія мислиться автором як складова фізики, тобто теж є наукою, принаймні методом («застосовуючи алхімію» [21, с. 43]), до якого може вдаватися наука-фізика.

По-третє, виготовлення золота аксіологічно декларується як мета алхімії, і реальність цього автором не ставиться під сумнів.

Четверте, трансмутація або виготовлення золота методами алхімії є наслідком природного перетворення металів.

Як повідомляв алхімік Василій Валентин у трактаті «Про гірничу справу», «незабаром із заліза може утворитися мідь, як це природно й відбувається в Угорщині ... В Угорщині повсякмісне маємо золотисте срібло, тобто те, що містить у собі золото ... та якщо нічого не завадить, то у свій час срібло цілком стане золотом. ... мідь з Мансфельда ... набагато краща для роботи, ... оскільки містить небагато вад, щоб незабаром перетворитися на срібло» [6, с. 288, 290].

Нарешті, умовою реалізації алхімічної мрії є знання природи металів, що за твердженням вченого належить до сфери інтересів фізичної науки. Зважаючи на міркування алхіміків, зокрема «Книгу прачок» Ніколя Фламелья, видається, що назва Прокоповичевого трактату «Натурфілософія ...» ідеально відбиває його зміст. «Алхімія є частиною натуральної філософії, найнеобхіднішою складовою якого є мистецтво, рівного якому нема. ... мені не лишається нічого іншого, як пояснити ... шлях, яким слід йти ... щоб слідувати ... практиці, сутність якої міститься в таємниці Природи, у ... ключі та завершенні фізичної науки» [31, с. 155, 157].

Реальність цілей алхімії в «Натурфілософії...» не заперечується, але міркування автора спрямовані в іншу важливу площину буття феномена – співіснування мистецтва та природи: «окремі філософи, яких ... назвали алхіміками, заявляли, що за допомогою свого мистецтва ... створять справжнє золото. ... не слід заперечувати, що мистецтво може мати силу природи» [22, с. 154]. Цю думку автор підтверджує і розвиває далі: «ангели природним пізнанням³ передбачають, якої матерії

---

³ Даний пасаж певно є відлунням алхімічної легенди, що таємні знання природи металів та їх перетворень було передано людству ангелами [52, с. 2664; 48, с. 24]. За сутністю цей сюжет нагадує фабулу міфу про Прометея.

та якого співвідношення якостей потребує створення справжнього золота. Отже, коли [алхіміки] все правильно складуть і вчасно змішують, то утвориться справжнє золото. Коли ти скажеш, що це можливо, але його не можна добитись за допомогою мистецтва людей, то я заперечу: що ж, питаю, переконує [нас] у тому, що знання такого мистецтва перевершує сили людського розуму?» [22, с. 157].

В наведених фрагментах Прокопович не лише засвідчує особисту прихильність до алхімічної ідеї, але надає можливість читачу оцінити власне ставлення як до самого феномена, так і його носіїв.

По-перше, з міркувань о. Теофана випливає, що перетворення матерії на золото онтологічно є можливим.

По-друге, автор не обмежує «перетворення матерії» на золото трансмутацією металів, тобто суб'єктно уявляє процес ширше, ніж зазвичай розуміли алхіміки.

По-третє, методологічно він уникає дефініції «штучне золото», характерного для пізніших міркувань стосовно завдань алхімії. Навпаки, Прокопович наполягає на «справжності» золота, здобутого алхіміком завдяки використанню сил природи, а цю «справжність» ставить в залежність від традиційних уявлень щодо якостей в дусі квалітативізму Аристотеля та їх математично визначеного співвідношення в межах бойлівського ранньомодерного природознавства (див.: [25]).

Тут Прокопович долучається до розгляду давньої проблеми «справжності» алхімічного золота, чим опосередковано засвідчує власну причетність до традиції. Стосовно алхімії такі уявлення є засадничими, і їх трансформації та зміни буття феномена відбувалися, вочевидь, синхронізовано. Разес напевно не плував штучні продукти своїх «операцій біля горна» з природним золотом, але водночас не вважав їх «несправжніми» [11, с. 86-87]. За часів розвиненого Середньовіччя ці погляди набувають контраверсійності, притаманної пізнішим історичним етапам розвитку алхімії. Трактат «*Libellus de Alchimia*» наводить водночас всі можливі точки зору на «алхімічне» золото – краще за природне, гірше, таке ж саме⁴. Такий контраверсійний плюралізм суджень видається характерною рисою алхімічної гносеології, де взає-

---

⁴ «Я ... переконався ..., що трансмутація в Сонце та Місяць є можливою, до того ж алхімічні Сонце та ... Місяць у випробуваннях ... виявляються кращими за природні ...» [38, с. 2-3]. «Всі метали можуть перетворитися на Золото та Срібло, що нічим не відрізняються від природних. Хоча ... алхімічне золото навряд чи в змозі вилікувати людське серце або, припустимо, лепру. Гірше того, виразки хворих на лепру розростаються, чого ніколи не буває від золота природного» [38, с. 19]

мовиключні «істини» можуть безконфліктно співіснувати, перебуваючи в різних площинах осмислення та усвідомлення [23, с. 87].

По-четверте, у наведених вище міркуваннях Прокоповича [22, с. 154, 157] привертає увагу гносеологічний оптимізм автора: мистецтво може мати силу природи й воно не перевершує можливості людського розуму, тобто є досяжним.

По-п'яте, алхіміків автор номінує філософами⁵, що займаються мистецтвом алхімії. Останнє ж має виразну практико-операційну складову. Ця обставина виводить алхімічне мистецтво з царини філософських абстракцій та акцентує його сутнісну дотичність до феномена фізики (природознавства) в межах понятійного апарату аристотелізму, що є цілком природним, адже характеристичною ознакою фізичної думки є каузальний аналіз поведінки матеріальних тіл. Згідно з наявною позицією, генезу фізичної думки слід відстежувати від поширення каузальної концепції на мікро- й макрокосмоси та їх взаємодію [13, с. 14], що логічно наводить на наступну тезу о. Теофана.

Отже, шосте, останнє – слід звернути увагу, що Прокопович наголошує на необхідності не лише «все правильно скласти», а й «вчасно змішати», що, певно, має астрологічне підґрунтя. Принаймні за часів Гетьманщини подібні міркування в Україні були не дивиною. Свідченням цього є популярна тоді «Книга Альберта Великого с астрології, звездогодання, даби все что в его книгах говорено совершенно делалось», де йдеться про те, яка планета в який день та годину за які справи відповідає. Дослідники наводять інформацію, що згідно до цих уявлень, в неділю першою годиною дня володіє Сонце, другою – Венера, третьою – Меркурій, четвертою – Місяць, п'ятою – Сатурн, шостою – Юпітер, сьомою – Марс, восьмою – знову Сонце, далі – по колу до дванадцятої години, що перебуває під впливом Сатурна. Вночі ж, першою годиною володіє наступна за Сатурном планета – Юпітер і далі – знову по колу. У понеділок першою годиною дня володіє Місяць, другою – Сатурн тощо. Враховуючи ці поради, слід було обрати найсприятливіші дні та години для тієї чи іншої справи [8, с. 206].

Таким чином, назва «Натурфілософія, або фізика» видається найбільш адекватною для трактату, зміст якого поширюється на алхі-

---

⁵ Варто зазначити, що станом на кінець XVII ст. в Європі поняття «філософ» (власне, «алхімік») набуло специфічного статусу з вкрай негативними конотаціями. Таке ставлення мало під собою серйозне підґрунтя, варто згадати хоча б скандальний кримінальний «процес Лавуазена» – штатного радника короля Людовіка XIV. Численні «філософи» – на загал було заарештовано триста шістьдесят сім осіб – виявилися отруйниками, фальшувальниками, чаклунами, сатаністами та іншими злочинними пройдисвітами, тісно пов'язаними з окультними колами та вищим аристократичним світом Франції [51, с. 174-176].

мічну тематику. Важливим видається факт внутрішніх неузгодженостей у авторських формулюваннях (черговий приклад контраверсійного плюралізму алхімічного мислення), де алхімія визначається то як «наука» [21, с. 42-43], то як «мистецтво» [22, с. 154, 157]. Ця обставина доєднує міркування українського філософа до проблеми тисячолітньої алхімічної суперечності, що зумовлена релятивно-змістовними і темпоральними особливостями сприйняття онтологічної, аксіологічної та гносеологічної сутності феномена. Питання розуміння феноменів науки та мистецтва⁶ досі лишається невизначеним та полемічним на найширшому смисловому полі. «... наука має справу з незмінним, тому ... вміло розглядає речі, а предмети мистецтва є змінними. Отже, мистецтво не є творчою наукою, бо коли художник – чи ремісник для доведення показує контури чи пропорції якоїсь будівлі, він робитиме це не силою свого мистецтва, але з допомогою іншої науки, наприклад, математики, якій підпорядковані майже всі творчі науки» [21, с. 39].

Враховуючи специфіку епохи, можна припустити, що саме через математику мистецтво та науки наближаються до магії (див.: [10]). Прокопович розглядає це питання в історичній ретроспективі і стверджує, що ще до Зенона Елейського «було багато євреїв, і єгиптян, які досягли великих успіхів у математичних науках» [21, с. 56-57]. Таке історичне ставлення до математики як провідної дисципліни в системі наук про природу має серйозне філософське обґрунтування. Прокопович наголошує: «ця частина, тобто фізика, ... філософію доповнює й до її складу включається ... природними тілами займається й їхні розмаїті властивості досліджує. ... [фізика] допомагає осягненню ... знань, які з нею мають той самий об'єкт – природу, хоча й в різний спосіб її відтворюють» [22, с. 117]. Дійсно, фізика та хімія, як і решта окремих спеціалізованих наук – є науками про буття, тобто певними варіантами онтології, без яких така втрачає сенс. Однак, математика та логіка, порівняно з фізикою та хімією, є принциповішими, оскільки феноменологічно дозволяють виокремлення із загальнонаукового масиву, тоді як природничі дисципліни, позбавлені логіки та матапарату, втрачають суб'єктність та перетворюються на невизначену сукупність окремих фактів [15, с. 217-218].

---

⁶ Наука – одна з форм суспільної свідомості, що дає об'єктивне відображення світу; система знань про закономірності розвитку природи [19, с. 318]. Мистецтво – творче відображення дійсності, образотворчість [19, с. 190]. Тобто феномени науки та мистецтва належать до різних форм суспільного сприйняття реалій.

Один зі «стовпів алхімії» доби розвиненого Середньовіччя, Роджер Бекон (Doctor Mirabilis) визначав алхімію як «науку (scientia), що працює над тілами ... та має на меті шляхом природних дій перетворювати їх на вищі та дорогоцінніші видозміни» [39, с. 409]. Це визначення у засадничих моментах збігається з формулюванням, наданим Прокоповичем: вдосконалення тіл до стану дорогоцінних у природній спосіб. Привертає увагу, що складові деталізованого визначення алхімії, сформульованого також братом Роджером, – «наука про походження речей з елементів ..., про камені звичайні й дорогоцінні...; про золото та інші метали; про сульфури, солі й атраменти ... та про нескінченно багато інших речей, що не згадано в книгах Аристотеля» (цит. за: [47, с. 98]), – майже ідеально збігаються із загальним змістом твору о. Теофана, що в свою чергу є подібним до багатьох інших алхімічних трактатів.

Розділи трактату Т. Прокоповича «Натурфілософія, або фізика»	Історичні та смислові аналогі в алхімічних трактатах
Частина II, книга 3. Про елементи. Книга 4, розділ 4. Про хімічні елементи та їх властивості.	Певно, немає алхімічного твору, де цьому питанню не приділялась увага.
Частина III, книга 3. Про досконалі змішані тіла – метали, камені та інші. Розділ 1. Про корисні копалини взагалі. Прокопович дотримується притаманних алхімії анімістичних поглядів на виникнення копалин: «...вважають, що діючою причиною копалин і ... металів є самі метали, як, ... дерева породжуються ... деревами, тварини – тваринами, тобто здатністю сімені, яке є їх творцем. ... який же в живих істотах може бути важливіший ... рух і ... ознака життя, ніж здатність народжуватися?» [22, с. 483]. Розділ 2. Про смолу і сірку.	Альберт Великий, <i>Libellus de Alchimia</i> . Розділ 14. Що таке сірка, які її властивості ... [38, с. 22-23]. Розвідки аналогічного спрямування представлено в більшості творів алхімії, наприклад, розділ «Далі буде Сульфур» або «Про просту Сірку» трактату «Про великий камінь пращурів» Василя Валентина [5, с. 103, 112-113].)
Розділ 3. Про землі і солі. За рівнем деталізації записи Прокоповича іноді нагадують тексти класики препаративної алхімії, зокрема, «Кни-	<i>Libellus de Alchimia</i> . Розділ 12. Про різновиди речовин та про їх назви [38, с. 20-21]. Розділ 15. Що таке аурипігмент

<p>га таємниці таємниць» Разеса. Наприклад, в «Натурфілософії...»: «Сюди ... відноситься п'ятий вид солі, названий купоросом від лужного купоросу, по-грецьки – халкант, по-латині – атраментум, тому що з нього роблять чорнило. Він споріднений з сіркою. ... містить багато сірки, є природний і штучний, але перший від другого відрізняється за субстанцією так само, як виплавлена сіль від викопної. У істориків розглядаються різні його види, але нам досить і цього» [22, с. 490].)</p>	<p>та яке в нього походження [38, с. 24]. Розділ 16. Що таке Арсен [38, с. 25]. Розділ 17. Подвійна природа нашатирю [38, с. 25-26].</p> <p>Разес, «Книга таємниці таємниць»: «Візьми в рівних частинах солодкої солі, гіркої солі, кам'яної солі, білої солі, індійської солі, поташу і солі сечі. Додай до них, за вагою всіх солей, добре кристалізованого нашатирю...» [11, с. 121].</p>
<p>Розділ 4. Про метали, переважно про їхню матерію ... Розділ 5. Про місце, де виникають метали, а також про види і властивості металів</p>	<p>Libellus de Alchimia. Розділ 2. Як з'явилися метали [38, с. 7-9]. Розділ 13. Що таке меркурій та його походження [38, с. 21-22]. Розділ «Про Меркурій» трактату «Про великий камінь пращурів» Василя Валентина [5, с. 105-107].</p>
<p>Розділ 6. Про камені й геми. Тут зустрічається інформація як природничого («камені діляться на специфічно названі гемами і перлами, хоча перли виключаються з роду каменів» [22, с. 496]), так і легендарного характеру («Однорога копалина – це камінь, який виглядом ... нагадує ріг, і тому вважають, що це ріг єдинорога. Він знаходиться в землі, тому що ... тварини цього виду ... знищені потопом» [22, с. 496]).</p>	<p>Це тема численної спеціалізованої літератури середньовічних лапідаріїв (напр., [50]). Авторству Альберта Великого належить трактат «De Mineralibus ...» (див.: [46]), або «Про мінерали та метали у п'яти книгах», де першу книгу «De materia lapidum» присвячено природі звичайних мінеральних утворень, а другу – «De lapidibus pretiosis» п – благородним каменям в напівреалістичному, напівфантазійному викладі їх властивостей.</p>

Таким чином, певні частини трактату о. Теофана «Натурфілософія, або фізика» за змістом та спрямованістю принципово можна згрупувати в окремий трактат із традиційною назвою «De alchemiae» (Про алхімію), типовими концептом та форматом європейської алхімічної літератури доби розвиненого Середньовіччя.

Інший зі «стовпів алхімії», сучасник монаха Роджера Бекона, теж особа духовного сану, – єпископ Альберт Великий (Doctor Universalis) розглядає питання дефініцій в іншому ракурсі, актуалізуючи логічні паралелі онтології «Природа – Мистецтво». «Алхімія – це мистецтво ... За допомогою цього мистецтва вражені пошестю метали, що містяться в мінералах, відроджуються, а недосконале стає досконалим» [38, с. 7]. Розгляду співіснування природи та мистецтва Прокоповичем присвячено чималу увагу. Зокрема, бачення онтологічного аспекту питання представлено в розділі 7 «Про природу і мистецтво» першої частини першої книги «Натурфілософії...», де прослідковуються впевнені аналогії з алхімічним твором XIII ст. «Роман про Троянду»⁷ [7]. «... чи природа подібна до мистецтва. ... слід розглянути ... в чому природа збігається з мистецтвом і в чому вони відмінні ... [природа й мистецтво] збігаються, бо як природний чинник створює наслідок подібний до себе щодо форми, так і мистецтво створює наслідки, подібні до своїх ідей чи прикладів, які наперед заплановані в голові митця» [22, с. 150-151].

В трактаті «Логіка» релятивізм природи та мистецтва розглянуто автором у гносеологічному ракурсі: «штучна діалектика надає кращі і більш зручні знаряддя пізнання, ніж ... природна .., оскільки мистецтво є надійніший провідник, ніж природа, і не може навіть будь-який великий розум мати стільки спостережень, скільки їх зібрали великі і численні розуми, допомагаючи один одному протягом багатьох віків» [21, с. 56].

У наведеному визначенні Альберта Великого, на відміну від Роджера Бекона, актуалізується блок інших важливих алхімічних ідей.

---

⁷ «Роман про Троянду» не обійдено увагою дослідників [27, с. 172-176]. Він є не лише багатоплановим алегоричним твором, а й своєрідною енциклопедією різноманітних знань і теорій Середньовіччя, що рівною мірою можна було віднести як до науки, так і до мистецтва. У свою чергу, образ троянди в алхімічній традиції відіграє помітну роль, виступаючи символом таємниці, фігуруючи в назвах алхімічних трактатів (наприклад, «Rosarium Philosophorum» одного зі стовпів алхімії Арнольда з Вілланови) і навіть у назві духовного руху розенкрейцерів, що на початку XVII ст. поєднав «кабалу, магію та алхімію» [10, с. 8]. Образ троянди активно експлуатувався в творах українського бароко. Зокрема, Києво-Могилянська книга з поезики кінця XVII ст. має назву «Rosa inter spinas» – «Троянда між колючок» [16, с. 25].

Представлено поширений погляд, що світ є живим і природно прагне розвитку, а недосконалі метали просто є хворими. Завданням алхіміка є допомогти Природі на шляху вдосконалення та «вилікувати» метали, що страждають на пошесть – довести їх до стану нетлінного золота за допомогою спеціального «медикаменту» або еліксиру⁸ (синонімічні назви філософського каменя [53, с. 197, 284]).

Означені ідеї перебувають у річищі неоплатонівсько-пантеїстичних тенденцій, притаманних на межі XVII–XVIII ст. Києво-Могилянській натурфілософській школі (виразним прикладом цього є диспут «Про природу» Христофора Чарнуцького) [34, с. 291]. Прокопович дотримується аналогічних думок: «Те, що світ живий, твердив Гермес Трісмегіст, та Зороастр і Орфей. Його думку зустрічаємо у ... Сеннерта⁹ ... «Все наповнене душами». Цю ж думку поділяли Піфагор та Платон і їх послідовники, які ... називають світ істотою та приписують йому душу, яка всюди, на землі та у воді має певне животворне сім'я» [22, с. 285]. Аналіз цієї сентенції дозволяє виокремити кілька важливих положень алхімічної доктрини.

По-перше, анімістичне уявлення про живий світ має чимало наслідків, що були предметом наукових інтересів та історико-релігієзнавчих досліджень Мірчі Еліаде [35, с. 155-169]. Принциповим є те, що о. Теофан не бачить докорінної різниці між живим та неживим. Оскільки «народження виникає завдяки внутрішній засаді, то назва «природа» утворена для визначення будь-якої внутрішньої засади речі, звідки будь-яка річ, для того щоб рухатись, повинна передусім її мати, [незалежно від того], чи вона належить до живих чи неживих речей» [22, с. 149]. З посиланням на міркування Даніеля Сеннерта та натурфілософів-коїмбрійців¹⁰ Прокопович пише, що у копальнях всередині покладів «метали збільшуються вільно, як росте гроно винограду»¹¹ [22, с. 482]. Проте уявлення, що метали (руди, речовини) за-

---

⁸ За Роджером Беконом, «алхімія – це наука, що навчає, як приготувати певний медикамент, що зветься Еліксиром та, застосований до металів (*projicitur super metalla*) або недосконалих тіл, робить їх цілком досконалими ...» [39, с. 409].

⁹ В «Натурфілософії...» Прокопович часто згадує та посилається на думки «професора Вітенберзької академії медичних наук» [22, с. 137-138] філософа, лікаря, фізика та алхіміка Даніеля Сеннерта (1572 - 1637 рр.)

¹⁰ Коїмбрійці – професори-езуїти університету міста Коїмбри у Португалії; філософська школа XVI – XVII ст., один із центрів «другої схоластики». Провідний представник – Педро да Фонсека, під керівництвом якого було створено систематичний «Коїмбрський курс» із коментарів на твори Аристотеля.

¹¹ Мірча Еліаде наголошує, що цей типово алхімічний мотив має давні міфологічні корені та був усталеним в уявленнях гірників, металургів і вчених принаймні до XVIII ст. [35, с. 244]. Водночас можна зауважити, що уявлення алхіміків щодо самовдосконалення При-

чинаються та розвиваються в надрах Матері-Землі, є набагато давнішими в алхімічній натурфілософії. «... дитя у материному лоні ... зіщулюється в наслідок хвороби хибно розташованої матки, на додаток ще й ураженою заразою. І, хоча сперма є здоровою, дитя, однак, народжується прокаженим ... Саме так і метали ... псуються або від нечистоти сульфуру, або від зловонної землі» – пише Альберт Великий [38, с. 8]. Прокопович наводить певну систематику родючих здатностей землі: «земля ... може бути поділена на три ... області: перша з них ... є матір'ю й годувальницею рослин; друга, ... в ній народжуються копалини, але найбільше метали; третя, ще глибша, там сховище вогню і води» [22, с. 483].

Уявлення про світ сексуалізуються (це є характерною ознакою окультного мислення [33]), а сам він набуває чоловічої та жіночої іпостасей, що знайшло відбиток як у первинному уявленні про алхімічного Андрогіна, де вони умовно розділені, але перебувають у фантазійній єдності (алхімічний живопис надає численні приклади його зображення, зокрема, як поєднання в одному тілі Короля та Королеви, що неодноразово повторюється в емблемах трактату Йоганна Данієля Мілія «Philosophia Reformata» або в «Codex Germanicus 598» (Державна бібліотека Баєра, Мюнхен) (Рис. 1), так і природничій сульфур-меркуріальній теорії Гебера¹², де начала набувають субстанціального втілення, так і в дуалістичних абстракціях Ін-Ян даосизму [42, с. 556]. Алхімік, коваль, металург у цих координатах набувають близької функціональної спорідненості та майже деміургічного статусу помічників Природи [35, с. 242-243]. «... людина своїм мистецтвом здатна створювати речі, та нема помилки в твердженні, що люди можуть допомагати Природі» [32, с. 144].

роди та творення Порядку з Хаосу корелюють з ідеями сучасної синергетики про спонтанну самоорганізацію складних систем [26].

¹² В трактаті Фламелья «Ієрогліфічні фігури» наведено лаконічне формулювання сутності теорії, що характеризує її з багатьох ракурсів – символізму Уробороса, сексуалізації Природи, принципів та якостей: «Уважно роздивись цих двох драконів ... Той, що знизу, без крил, є фіксованим або чоловічим; той, що згори ... принцип летючий та жіночий ... Перший зветься сульфуром, або теплотою та сухістю, а другий – живим сріблом, або холодом та вологістю. Це сонце та місяць меркуріального джерела та сульфурної криниці» [30, с. 73].

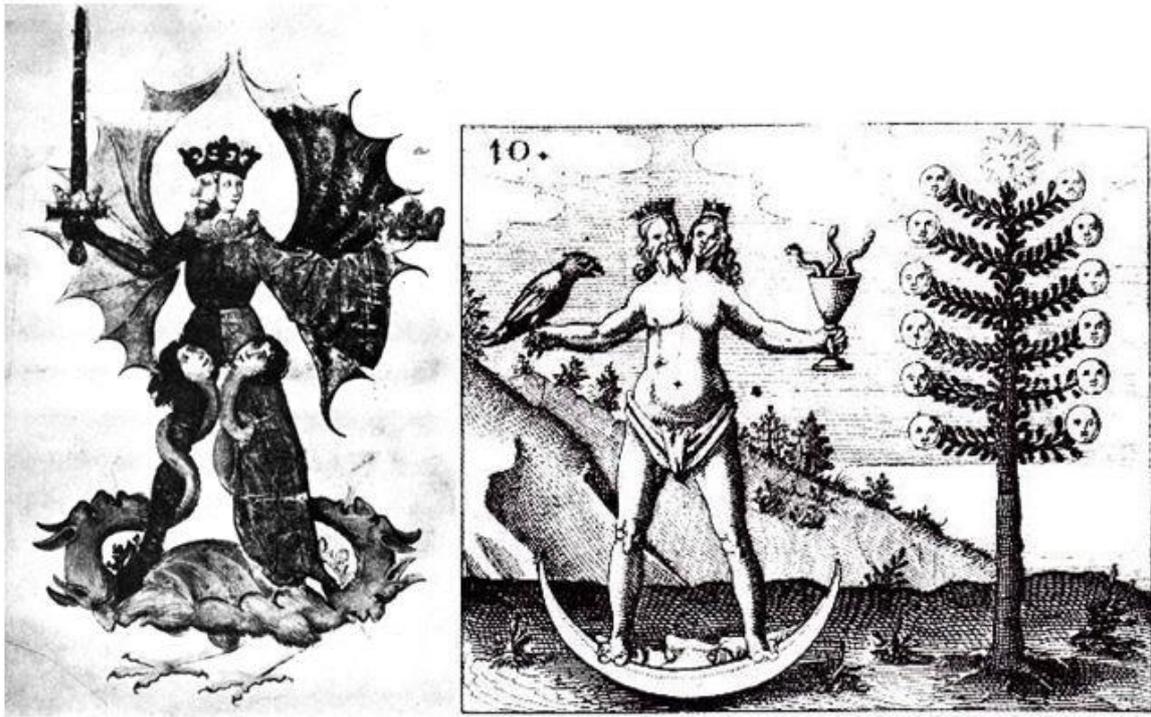

Рис. 1. Зображення Андрогіна у «Codex Germanicus 598» (ліворуч) і «Philosophia Reformata» Йоганна Даніеля Мілія

По-друге, на постулаті «Omnia in Unum» – все є єдиним (взагалі в світі між нічим немає принципової різниці, навіть між його живими та неживими проявами) – ґрунтуються ще кілька знакових ідей. Ідея Мікро- та Макрокосма наголошує, що в людині у мікромасштабах втілено весь великий Всесвіт [55]. Загальносвітові закономірності на будь-якому рівні, включно з астральним, впливають як на долю окремої людини (звідси походить базова ідея астрології), так і цілих народів та держав¹³. Вивчення закономірностей Всесвіту дає знання про Людину, що сутнісно є самодостатньою й, відповідно, в змозі впливати на Всесвіт. Тобто вивчення людського тіла (Мікрокосму) та його пропорцій може надати ключі для розкриття таємниць Природи (Макрокосму).

Можливо, однією з найвідоміших графічних ілюстрацій цієї ідеї є малюнок Леонардо да Вінчі, відомий як «Вітрувіанська людина» (Homo Vitruvianus). Щодо цього ескізу (1490–1492 рр.) – вписаного водночас у коло та у квадрат зображення чоловіка з розведеними руками та ногами в двох суміщених позах, створеного за мотивами пропорцій Вітрувія, – існує чимало різноманітних міркувань включно до

¹³ Показовим прикладом такого підходу є трактат Юрія Дрогобича «Прогностична оцінка поточного 1483 року», що нині вважається найдавнішою друкованою книгою українського автора [36, с. 32].

того, що саме він може адекватно репрезентувати людство на просторах Всесвіту. Слід зазначити, що принципово подібні до «Вітрувіанської людини» зображення в алхімічних трактатах є непоодинокими (Рис. 2). Наприклад, друга книга «Окультної філософії» Агриппи Неттесгаймського містить шість аналогічних зображень, що відрізняються переважно елементами оточення чоловічої постаті, але мають виразну алхімічну, астролого-астрономічну та космогонічну спрямованість [43, с. CLXI–CLXVI]. Подібне зображення ілюструє трактат Василя Валентина з промовистою назвою «De Microcosmo або про малий світ людської плоті» [4, с. 120].

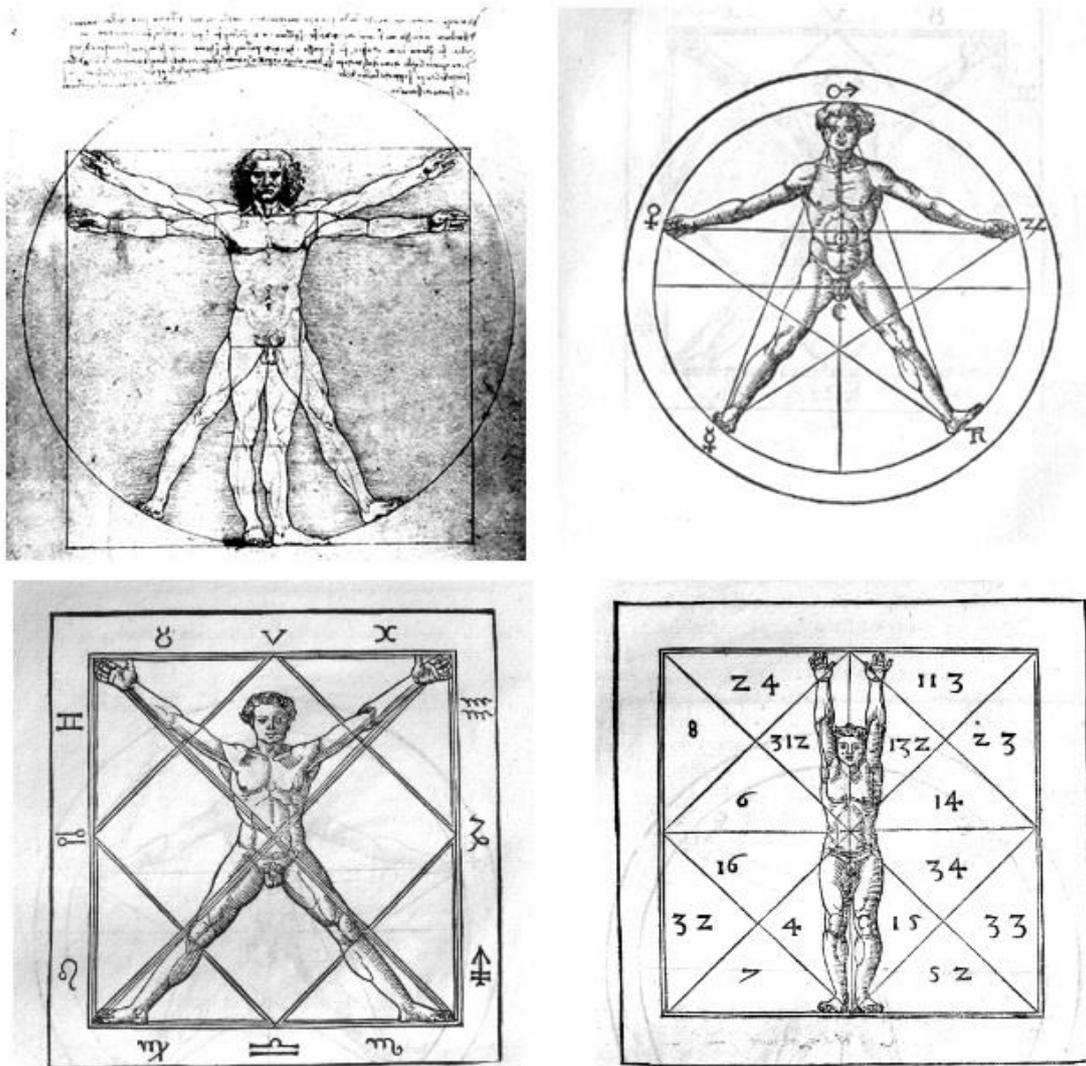

Рис. 2. «Вітрувіанська людина» Леонардо да Вінчі (вгорі ліворуч) та деякі з подібних зображень із трактату Агриппи Неттесгаймського

Зображення «зодіакальної людини» побудовано на принципах симпатії, згідно з якими між людиною та космосом існують не лише загальні, а й цілком конкретні відповідності. Наприклад, знак Овна

відповідає за людську голову, Близнюки – за руки, Козеріг – за коліна, Риби – за ступні тощо. Отже, принципово, процес лікування усвідомлювався, як відновлення гармонії в людському організмі, що передбачало, в першу чергу, гармонізацію співіснування макро- та мікрокосмів. Відповідно, процес лікування ставився у пряму залежність від космічних впливів з урахуванням їх непостійності в часі. За часів Прокоповича в Україні ці погляди мали поширення та популярність [8, с. 203].

Серед творів Василя Валентина є трактат «De Macrocosmo або про велику таємницю світу та його Медикамент» [3], де людське тіло, його вади, хвороби та загальні підходи до лікування розглянуто з позицій єдності живого та мінерального творіння, матерії та форми, алхімічних операцій і уявлень щодо будови матерії та тіл. Якщо недосконалі метали можна трансформувати до стану досконалості, то це ж, з урахуванням певної специфіки об'єкта, можливо й стосовно людини. Тут криються практичні завдання алхімії, що зберігали актуальність практично на всіх етапах генези феномена – створення панацеї або універсального медикаменту від всіх хвороб, а також еліксирів, що повертають молодість та дарують безсмертя.

У теоретичному ж плані створення досконалої Людини є магістральною метою пізньої європейської або «духовної алхімії», де здобуття золота набуває радше фігурального звучання, ніж ознак практичного завдання. «Наше золото не є золотом черні» – стверджував алхімік Сеньйор (Мохаммед ібн Умайль, X ст.) [54, с. 219-266]. Подібні ідеї, звісно фігурально, наголошуються й у панегіриках Києво-Могилянської академії. Наприклад, Гедеон Вишневський стверджує, що не потрібно ані багатств, ані Золотого віку (цей гесіодів міф є значущим для алхімічного світогляду), але треба золота, що його несе Йоасаф Кроковський, – мистецтва, мудрості, наук [34, с. 296-297].

Нарешті, по-третє, наголошена ідея єдиної світової душі та «загальносвітового сім'я» (Прокопович неодноразово звертається до цієї ідеї, наприклад, згадує, що під впливом небес виникає «живе насіння», з якого виникають копалини [22, с. 483]) є основоположною для алхімічного концепта – філософського каменя, що підкріплюється Прокоповичем посиланням на авторитет легендарного засновника алхімії Гермеса Трисмегіста, на честь якого вона має синонімічну назву «герметичне мистецтво». Водночас в лексиконі о. Теофана присутній термін «герметичний», що використано ним у сучасному фізичному значенні: «банки ... міцно й добре, або як кажуть, герметично закриті» [22, с. 401].

Гермеса згадано поруч із легендарними Зороастром та Орфеєм. Дійсно, Гермеса-алхіміка зазвичай асоціюють із персонажами божественного пантеону – Гермесом чи Меркурієм, але існує думка, що пов'язує його з реальною особою – єгипетським жерцем Гермоном [1]. В іншому місці «Натурфілософії ...» Прокоповича «Меркурій Трисмегіст» фігурує в контексті твердження, що «єдність є коренем усіх речей» [22, с. 123]. Уявлення ж щодо загальносвітової єдності є провідною ідеєю герметичного мистецтва, викладеною в засадничому тексті «Смарагдова Скрижаль» [44], авторство якої традиція приписує безпосередньо Гермесу Трисмегісту (переклад наш): «2. Те, що нижче, – як те, що вище, і те, що вище, – як те, що нижче, для здійснення чудес єдиної речі. 3. І так, як усі речі були від єдиного, з розмислу єдиного, так усі речі породжено з цієї єдиної речі пристосуванням. ... 9. Це є всілякої сили міць потужна, оскільки всі речі тонкі вона перемагає, всі густі пронизує».

Початковий етап розвитку феномена – елліністичну алхімію – й езотерична традиція, й історія природознавства одноставно пов'язують з Єгиптом – «чорною землею» Chemi [45]. Однак, слід враховувати, що дослідження цього етапу генези феномена, що може бути охарактеризованим як «містико-фізична доба» [24, с. 139], має певну специфіку, адже легенди та історичні реалії явлено спостерігачу в органічній і майже нерозривній єдності. Звертаючись до творів античної класики, Прокопович згадує зокрема «Клеопатру, царицю Єгипту» [22, с. 487], що в легендаризованому вигляді фігурує і в алхімічній традиції, зокрема, як автор трактату «Хризопея Клеопатри» з Венеціанського пергаменту [40, с. 61].

Здавна як науковці, так і прибічники езотеричних доктрин чималу увагу приділяли муміям, що в соціокультурній царині Європи стали своєрідними репрезентантами єгипетської давнини [51, с. 34-35]. Цю ситуацію можна пояснити як вагомністю цього специфічного джерела інформації стосовно тогочасного стану розвитку культури, мистецтва і природничих знань та вмій, так і потужним емоційним навантаженням теми, що в часі не втрачає власного потенціалу.

Олімпіодор – один із діячів елліністичного періоду, вдається до образу, де порівнює хімію з гробницею Осіріса, коли тіло приховано, а на виду залишається тільки обличчя, що вдало співвідноситься із загальним виглядом мумії в посмертних пеленах [40, с. 32]. Вочевидь, в алхімічному світогляді мумії дійсно посідали ексклюзивне місце, що не суперечить, зокрема, даним археології. Марселен Бертло, один із перших систематичних дослідників ранньої алхімії-хімії, повідомляв,

що в Єгипті серед решток обладнання прадавньої алхімічної лабораторії було виявлено й маску мумії [40, с. 236-237].

Тематика «мумій» була небайдужою Григорію Сковороді, й розглядає він її саме в алхімічному ракурсі: «Пошуки філософського каменя або перетворення всіх речей на золото і створення сплаву з нього¹⁴, щоб продовжити людське життя ..., є залишок єгипетського плотолобства, яке, не в змозі продовжити життя тілесне, ... знайшло спосіб продовжувати існування ... трупів, відомих ... під назвою мумій» [12, с. 411-412]. Відлуння «єгипетської теми» прослідковується й у раніших українських творах, наприклад, у «Кролевецькій хроніці» [18, с. 166-167]. Там Матвій Стрийковський згадує Ізиду – одного з дієвих персонажів засадничого алхімічного міфу; стверджує, що «те ідолопоклонство Меркурій [варіативна згадка Гермеса – Авт.] і король Менна єгиптянам установив».

З повідомлення о. Теофана можна зробити висновок, що в тогочасній Україні щодо мумій знали не лише зі слів: «Князь Радзивіл ... під час своїх мандрівок ... не лише бачив, але й купив одну таку мумію» [22, с. 401]. Отже алхімічно значуща інформація та артефакти потрапляли на територію країни й були доступними для дослідження. В «Натурфілософії...» автор приділяє «питанню мумій» значну увагу, обумовлену боротьбою із «закидами проти нетлінності святих тіл» [22, с. 420]. Український церковний ієрарх вдається до дискусії з прихильником лютеранства Йоганном Гербінієм, що в 1675 р. у Кенігсберзі оприлюднив книгу «Підземний Київ», де ставив під сумнів святість мощей Києво-Печерської Лаври. Проте свою позицію Прокопович відстоює не теологічними засобами, як варто було б очікувати, а з позицій природознавства. В своїх міркуваннях він посилається на думки авторитетів, зокрема, згадує «з новіших лікарів» неаполітанця Джамбаттісту делла Порта (1535–1615 рр.) та його трактат «Природна магія», кн. IV, розд. 15 [22, с. 411]. Згадка цього небездоганного, з огляду на єретичність світогляду, філософа та алхіміка є опосередкованим свідченням інтегрованості Прокоповича в європейську езотеричну традицію.

Більше того, широта та ґрунтовність викладення положень алхімічної доктрини в роботах Прокоповича може свідчити, що алхімічне знання в Україні на рубежі XVII–XVIII ст. поступово позбувалося репутації «таємного» та позауніверситетського, набуваючи нового соці-

---

¹⁴ Вочевидь, йдеться про *aurum potabile* – «розчинне золото», що в уявленнях XVII ст. набуло репутації чудодійного засобу, подібного до омріяного еліксиру безсмертя [9, с. 304].

ального статусу. Цей факт лежить у річищі загальноєвропейських тенденцій ренесансно-барокової вченості попереднього століття, коли, наприклад, магія («натуральна магія») викладалась на цілком легальних засадах [14, с. 18, 370, 372; 49, с. 396-397] у Краківській Академії (нині Ягеллонський університет), де зберіглася навіть аудиторія, – нині університетський музей – в якій за переказами навчалися алхімії легендарні доктори Фауст та Твардовський [2].

Наступні твердження щодо мумій свідчать, що природничі переконання Прокоповича перебували на рівні тогочасних найпрогресивніших поглядів. Перш за все, «не можна заперечувати .., що ... тіло завдяки людському втручанням може залишатися протягом довгого часу цілісним і непошкодженим» [22, с. 401]. По-друге, ця справа ґрунтується на природничих закономірностях, що з давніх-давен розкривалися інтелектуальними зусиллями багатьох генерацій вчених: «ми маємо на увазі застосування природних властивостей ... Це ... чітко доводиться самим наслідком, який підтверджує і людський розум. Надзвичайно показовими в цій справі є мумії стародавніх єгиптян» [22, с. 401].

Проте, твердження, «що тіла київських отців подібним чином забезпечені від розкладання ... є цілком беззмістовним і брехливим» [22, с. 407]. За минулі триста років думки щодо практикування в Печерській Лаврі операцій бальзамування не зникли з інформаційного простору [28, с. 40], хоча «хто, зрештою, може повірити в те, що у Києві колись існувало й розвивалось ремесло бальзамування трупів, несхоже на єгипетське, а якщо існувало, то чому про те мовчать історики? Адже воно, звичайно, прославило б державу» [22, с. 411]. Остання сентенція засвідчує високу оцінку Прокоповичем хімічних практик та значущості елліністичного етапу розвитку алхімії.

Висновки

Творча спадщина Теофана Прокоповича демонструє уявлення, що адекватно відбивають засадничі положення алхімічної доктрини в контексті загальноєвропейської герметичної традиції та тогочасних соціокультурних тенденцій.

Алхімія визначається автором як складова науки фізики, принаймні один із методів її впливу на природу. Водночас, за іншою дефініцією, алхімія – це мистецтво, що в дієвих наслідках може мати силу природи. Міркування Прокоповича щодо релятивності «наука – мистецтво» демонструють контраверсійний плюралізм, притаманний алхімічному мисленню.

Мету алхімії недвозначно визначено як виготовлення золота. Щодо цього думки філософа просякнуті гносеологічним оптимізмом. Він не допускає сумнівів у реальності мети алхімії, оскільки завдання оволодіння мистецтвом не перевищує можливості людського розуму.

Алхімічне мистецтво за Прокоповичем має спекулятивну й операційну компоненти, що передбачає окрім абстрактних онтологічних міркувань дотримання природних пропорцій на рівні їх математичного розуміння та належного хіміко-технологічного виконання операцій.

Алхімічна трансмутація є наслідком закономірного перетворення, заснованого на природі металів. В цьому контексті о. Теофан наводить розширене та узагальнене розуміння цілей алхімії, що коротко можна формалізувати як вдосконалення тіл до стану дорогоцінних у природній спосіб.

Остання сентенція фактично переводить розгляд алхімічного надзавдання в координати співіснування природи та мистецтва, а отже поширює його за межі перетворення металів на золото – на інші концептуальні площини, зокрема духовної алхімії.

Притаманні алхімії Заходу пантеїстичні тенденції виражено Прокоповичем у тезі про одухотвореність світу, що має наслідком: розуміння єдності творіння (символ Уробороса), сексуалізацію природи (символ Андрогіна), відбиває сутність концепції мікро- та макрокосма (символ за типом «Вітрувіанської людини»), поняття щодо лікування хворих металів, а отже й існування Універсального медикаменту (концепт Каменя філософів).

Трактат «Натурфілософія, або фізика» містить згадки щодо засновника алхімії Гермеса Трисмегіста та ґрунтовно розглядає питання природи мумій на загальному фоні єгипетського хімічного знання, що визнається дослідниками історії природознавства як одне з найвірогідніших джерел походження алхімії або герметичного мистецтва (концепція А.Дж. Гопкінса).

Широта охоплення й ґрунтовність викладення положень алхімічної доктрини в письмовій спадщині науково-педагогічного призначення свідчить, що на межі XVII–XVIII ст. в Україні алхімічне знання поступово позбувалося репутації «таємного», позауніверситетського, набуваючи нового соціального статусу.

Література

1. Алхимия // Русская энциклопедия / под ред. С.А. Адрианова, Э.Д. Гримма, А.В. Клоссовского, Г.В. Хлопина. СПб.: Деятель, 1911. Т. 1. С. 249-250.

2. Бегунов Ю.К. Сказание о чернокнижнике Твардовском в Польше, на Украине и в России и новонайденная «История о пане Твардовском» // Сов. славяноведение. 1983. №1. С.78-90.
3. Василий Валентин. De Macrocosmo или О великой тайне мира и его Лекарстве // Василий Валентин. Алхимические трактаты. К.: Автограф, 2008. С.128-142.
4. Василий Валентин. De Microcosmo или О малом мире человеческой плоти // Василий Валентин. Алхимические трактаты. К.: Автограф, 2008. С.120-127.
5. Василий Валентин. О великом Камне Предков // Василий Валентин. Алхимические Трактаты. К.: Автограф, 2008. С.101-119.
6. Василий Валентин. О горном деле // Василий Валентин. Алхимические трактаты. К.: Автограф, 2008. С. 288-374.
7. Гильом де Лоррис, Жан де Мен. Роман о Розе / пер. со старофр. Н.В. Забабуровой на осн. подстрочника Д.Н. Вальяно. Ростов-на-Дону, 2001. 287 с.
8. Диса К. Астрологія в господарських порадниках Гетьманщини XVIII ст. // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні: збірник наукових праць / за заг. ред. О.Петрука. Львів: Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я.С. Підстригача НАН України, 2014. С.202-210.
9. Дрэпер Дж. История умственного развития Европы. К.- Харьков: Южнорусское книгоиздательство, 1896. 634 с.
10. Йейтс Ф. Розенкрейцерское просвещение. М.: Алетея, Энигма, 1999. 496 с.
11. Каримов У.И. Неизвестное сочинение Ар-Рази «Книга тайны тайн». Ташкент: Изд. АН Узб. ССР, 1957. 192 с.
12. Ковалинський М.І. Життя Григорія Сковороди // Сковорода Г. Твори: У 2-х тт. К.: Обереги, 2005. Т.2. С. 380-418.
13. Кузнецов Б.Г. Пути физической мысли. М.: Наука, 1968. 349 с.
14. Легенда о докторе Фаусте/В.М. Жирмунский. М.: Наука, 1978. 423 с.
15. Лосев А.Ф. Философия имени. М.: Изд. МГУ, 1990. 269 с.
16. Маслюк В.П. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. К.: Наукова думка, 1983. 236 с.
17. Матвіїшин Я. Ідеї Коперника в Україні // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні: збірник наукових праць / за заг. ред. О.Петрука. Львів: Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я.С. Підстригача НАН України, 2014. С.370-421.
18. Матвій Стрийковський. Із книги «Хроніка польська, литовська, жмудська та всієї Русі. Кролевець, 1582» // Слово многоцінне. К.: Аконт, 2006. Книга 1. С. 147-216.
19. Новий словник української мови у 3 тт. / Укл. В. Яременко, О. Сліпущко. К.: Аконт, 2006. Т.2. 928 с.

20. Примітки «Натурфілософія, або фізика» // Прокопович Ф. Філософські твори в 3-х тт. К.: Наукова думка, 1980. Т. 2. С. 524-542.
21. Прокопович Ф. Логіка // Прокопович Ф. Філософські твори в 3-х тт. К.: Наукова думка, 1980. Т. 2. С. 10-112.
22. Прокопович Ф. Натурфілософія або фізика // Прокопович Ф. Філософські твори в 3-х тт. К.: Наукова думка, 1980. Т. 2. С.113-502.
23. Рабинович В.Л. Алхимия. СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2012. 704 с.
24. Родигін К. Феномен алхімії Заходу в діахронному вимірі // Схід. 2013. № 1 (121). С. 137-147.
25. Родигін К.М. Наукова та позанаукова іпостасі алхімічного числа й кількості // Філософія. Культура. Життя: Міжвузівський збірник наукових праць. Дніпропетровськ: ДДФА, 2013. Вип. 39. С. 95-106.
26. Родигін К.М., Білецький В.В. Феномен алхімії: Час, Хаос і Порядок // Схід. 2009. № 8 (99). С. 113-116.
27. Родиченков Ю.Ф. Двадцять веков алхимии: от псевдо-Демокрита до наших дней. СПб.: Изд. РХГА, 2019. 565 с.
28. Семрад О.О., Лендел В.Г., Кохан О.П. Історія хімії. Ужгород, 2003. 207 с.
29. Федорович Н. Опис астрономічних явищ у літописах і в давній українській літературі // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні: збірник наукових праць / за заг. ред. О.Петрука. Львів: Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я.С. Підстригача НАН України, 2014. С.156-185.
30. Фламель Н. Иероглифические фигуры // Фламель Н. Алхимия. Пер. Г.Бутузова. СПб.: Азбука; Петербургское Востоковедение, 2001. С. 29-92.
31. Фламель Н. Книга прачек // Фламель Н. Алхимия. СПб.: Азбука; Петербургское Востоковедение, 2001. С. 151-334.
32. Фламель Н. Краткое изложение философии // Фламель Н. Алхимия. Пер. Г.Бутузова. СПб.: Азбука; Петербургское Востоковедение, 2001. С. 93-116.
33. Фреймарк М. Оккультизм и сексуальность. Харьков: Велес, 1990. 60 с.
34. Шевчук В. Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. К.: Либідь, 2006. 464 с.
35. Элиаде М. Кузнецы и алхимики // Элиаде М. Азиатская алхимия. М.: Янус-К, 1998. С. 140-253
36. Юрій Дрогобич. Посвята папі Сиксту IV у книзі «Прогностична оцінка 1483 року» // Слово многоцінне. Книга 1. К.: Аконт, 2006. С.32-33.
37. Collis R. The Petrine Instauration. Religion, Esotericism and Science at the Court of Peter the Great, 1689–1725. Leiden – Boston, 2012. 583 p.
38. Albertus Magnus. Libellus de Alchimia / [translation by Sister Virginia Heines]. Cambridge Univ. Press, 1958. 79 p.
39. Bacon R. Speculum Alchemiae // Theatrum Chemicum / ed. L. Zetzner. Strasbourg, 1613. Vol. 2. P. 409-417.

40. Berthelot M. *Les origines de l'Alchimie*. Paris, 1885. 445 p.
41. Crosland M.P. *Historical Studies in the Language of Chemistry*. Cambridge, Massachusetts: Harvard Univ. Press, 1962. 406 p.
42. Davis T.L. *The Problem of the Origins of Alchemy* // *Scientific Monthly*. 1936. Vol. 43, No. 4/6, p. 551-558.
43. Henrici Cornelii Agrippae *Libri tres de occulta philosophia*. Coloniae, 1533. 362 p.
44. *Hermes Trismegistus. Tabula Smaragdina* // *Bibliotheca Chemica Curiosa* / [ed. J. Manget]. Geneva, 1702. T. 1. P. 380-382
45. Hopkins A.J. *A Defence of Egyptian Alchemy* // *Isis*. 1938. Vol. 28. P. 424-431.
46. Kibre P. *An Alchemical Tract Attributed to Albertus Magnus*. *Isis*, 1945. Vol. 35. P. 303-316.
47. Kopp H. *Beiträge zur Geschichte der Chemie*. Braunschweig, 1875. Drittes Stück. 310 s.
48. Lippmann E.O. von. *Some Remarks on Hermes and Hermetica*. *Ambix*. 1938. Vol. 2, No. 1. P. 24.
49. Maciejowski A. *Polska i Rus az do pierwszej polowy XVII wieku*. T.IV. Peterzburg-Warszaw, 1842. 470 s.
50. Marbodus. *Libellus de lapidibus preciosis...* Viennae, 1511. 50 p.
51. Marcard R. *Petite histoire de la chimie et l'alchimie d'Hermes a Lavoisier*. Paris: Ed. Delmas, 1938. 238 p.
52. Oesper R.E. *Alchemy: Folly or Wisdom*. *Journal of Chemical Education*. 1930. Vol. 7, No. 11. P. 2664.
53. Ruland M. *Lexicon Alchemiae sive Dictionarium Alchemisticum*. Frankfurt, 1612. 471 p.
54. Senior Zadith filius Hamuel. *Senioris Antiquissimi Libellus* // *Theatrum Chemicum* / [ed. L. Zetzner]. Strasbourg, 1622. Vol. 5. P. 219-266.
55. Titley A.F. *The Macrocosm and the Microcosm in Mediaeval Alchemy* // *Ambix*. 1937. Vol. 1, № 1. P. 67-69.

МОВОЗНАВСТВО

УДК 811.161.2(082)

УДК 316.28:316.723

Світлана ОЛІФІРЕНКО

*учитель вищої категорії, учитель-методист,
відмінник освіти України, членкиня НТШ*

ДЖЕРЕЛА ПОХОДЖЕННЯ ТА СЛОВОТВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗВИЩ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПРИАЗОВ'Я

На прикладі антропонімів учнів і вчителів Бердянського навчально-виховного комплексу №1 «Мрія» досліджено сучасні прізвища одного з регіонів українського Приазов'я. Основну увагу звернено на джерела походження та словотвірні особливості прізвищ. Виокремлено найпродуктивніші з них у даному антропоніміконі. Результати даної роботи можуть бути використані на уроках української мови при вивченні тем, пов'язаних із лексикологією та словотвором, а також у позакласній роботі навчальних закладів із формування в учнів ціннісного ставлення до себе. Цей матеріал може бути корисним широкому колу читачів, зокрема тим, хто цікавиться власним родоводом, історією виникнення та побутування прізвищ в Україні.

Ключові слова: антропонім, антропоніміка, антропонімікон, апелятив, лексема, матронім, онім, ономастика, патронім, прізвисько, прізвищева назва, семантика, словотвір, твірна основа, топонім, формант.

За 8,7 км на північ від славнозвісного міста-курорту Бердянська Запорізької області розташоване село Нововасилівка. Із давніх часів ця частина Приазов'я заселялась багатьма кочовими народами: кіммерійцями, скіфами, сарматами, печенігами, половцями, ногайцями тощо. У XIII ст. ці землі підпали під владу татаро-монголів і стали частиною Золотої Орди, пізніше (1443–1774 рр.) належали Туреччині як частина Кримського ханства, із XVIII ст. – Російській імперії. До 24 серпня 1991 р. вони як частина УРСР знаходились у складі СРСР. Зараз цей населений пункт є складовою частиною Бердянської міської громади Запорізької області.

На околиці Нововасилівки височіє кілька курганів. Один із них, що був розкопаний у 1977–1978 рр. Інститутом археології АН УРСР, виявився найбільшим у Північному Приазов'ї царським скіфським ку-

рганом середини IV ст. до н. е. Тут, на місці поховання представника вищої скіфської аристократії, археологи знайшли багато престижних артефактів. Це дозволило їм визначити даний об'єкт як пам'ятку великого наукового значення, а саму Нововасилівку зробити званою в науковому світі.

Сучасну назву село отримало 1861 р., однак довий час воно мало ще кілька паралельних назв (у джерелах позначається по-різному: Кенегес, Кенегез 2-й, 2-ий Кенегез). Ці останні назви залишили після себе ногайці – тюркомовний кочовий народ, який походив від золотоординського хана Ногая, праправнука Чингісхана. Саме тут вони облаштували свій аул довжиною 0,6 км із назвою, якою увічнили давній тюркський рід [13, с. 663-664].

Антропонімікон Нововасилівки має унікальні особливості формування. Після масового від'їзду ногайців до Туреччини із Бердянського повіту, зокрема й із Кенегесу, 1861 р. почалось його заселення вихідцями з сіл Берестове та Попівка Бердянського повіту Таврійської губернії (27 сімей) та селянами з Курської губернії Росії (135 сімей) [12].

У Запорізькому обласному архіві зберігається метрична книга зі сповідними розписами Володимиро-Богородицького приходу села Нововасилівки за 1864 р., в яких зафіксовано списки персонального складу переселенців із українських сіл Бердянського повіту. Інші прізвища у цих документах належать курським сім'ям першопоселенців Нововасилівки [12].

Закономірно, що у багатьох людей виникає питання, чому селяни з Курської губернії мігрували з насиджених місць у невідомі їм краї, а саме на землі Північного Приазов'я. Причин могло бути кілька, але, на наш погляд, найбільш імовірними були дві. Одна з них – суто матеріальна. Нагадаємо, що переселення відбувалося 1861 р., тобто в часи введення в дію реформи щодо скасування кріпацтва. Саме тоді пограбоване сільське населення не тільки Курської, але й багатьох інших центральних районів Російської імперії, змушене було деінде шукати заробітків. Ініційоване владою Російської імперії переселення селян Курщини на величезні нерозорені українські землі, придатні для землеробського освоєння, було сприйнято ними позитивно. До того ж на новому місці вони отримували по 8,5 десятин землі на кожну людину, а також значну на той час суму грошей – по 55 рублів на кожну сім'ю.

Однак могла бути ще одна причина – відчуття етнічної єдності. Спираючись на наукові дослідження Інституту історії України Національної академії наук України та Інституту енциклопедичних дослі-

джень НАН України [4; 5], наголосимо, що ще наприкінці X ст. землі Курщини увійшли до складу Київської Русі і князь Ярослав Мудрий включив їх до складу Переяславського князівства. Пізніше, у XVI ст., тут масово оселялися українські козаки (черкаси), очолювані князем Д.Вишневецьким (Байдою). У XVIII ст. (1708–1727 рр.) більша частина сучасної Курської області територіально входила до Київської губернії. Відомо, що територіально Курщина є частиною найбільшого історико-географічного регіону України Слобожанщини і з давніх часів була заселена етнічними українцями. Тотальна русифікація як вага складова національної політики Російської імперії, на наш погляд, не змогла знищити в україномовній частині населення тогочасної Курщини таку важливу складову національної ідентичності, як українська мова у формі слобідського діалекту. Отже, ми можемо припустити, що на переселення на землі українського Приазов'я могли наважитися насамперед саме нащадки етнічних українців.

Відомо, що 1864 р. у Нововасилівці проживало 1187 осіб [8, с. 25]. Зараз у цьому населеному пункті мешкає понад 2 тис. 700 осіб.

Отже, Нововасилівка має змішаний склад населення, тому прізвища учнів і вчителів єдиного у цьому селі навчального закладу, як і жителів села в цілому, відображають процес формування населення внаслідок активних міграційних рухів.

Станом на 1 вересня 2019 р. у НВК навчалось 196 учнів 1-11 класів, а педагогічний колектив складався з 23 осіб. Нами проаналізовано 133 прізвища учнів та 14 прізвищ педагогів, тобто загальна кількість оригінальних прізвищ склала 147 найменувань. До уваги не бралися прізвища, які повторювалися або відрізнялися лише за формою роду. Їх кількість склала третину від загальної кількості (72 одиниці), що свідчить про значну частотність багатьох прізвищ.

Серед проаналізованих нами антропонімів є прізвища учнів і вчителів, співзвучні з прізвищами першопоселенців Нововасилівки із тогочасних навколишніх українських сіл (Ігнатенко, Каліберда, Левченко, Марченко, Тарасенко, Тимченко, Щербина), а також із прізвищами курських першопоселенців (Алістратови, Ашифіни, Воробйови, Єлагіни, Єсипови, Іванови, Іванісови, Капустіни, Карпачови, Картамишеви, Краснікови, Міжуєви (зараз Межуєви), Ноздріни, Пшеничні, Самойлови, Сапронови, Слізови (зараз Слезови), Солопови, Тимці, Філатови та Черемісіни) [12].

Зазначимо, що, як писав мовознавець П. П. Чучка, «...не всі нинішні носії однакових прізвищ вийшли з одного роду» [11, с. VII], тобто вони не обов'язково між собою є родичами, тим більше не

обов'язково сучасні учні і вчителі НВК №1 «Мрія» є родичами першопоселенців, які носили однакові з ними прізвища. Наша задача не встановити родинні зв'язки між різними поколіннями однофамільців, а виявити антропонімічну специфіку цієї території й тим самим доповнити загальну картину ономастики південно-східної України.

Головна мета даної роботи – це визначення семантики та особливостей словотвірної будови прізвищ даної регіональної одиниці. Для її досягнення нами було розв'язано такі **основні завдання**:

- опрацьовано теоретичні відомості про дослідження прізвищ України в цілому й окремих її регіонів;
- класифіковано базу прізвищ учнів та вчителів НВК №1 «Мрія», встановлено продуктивність кожної з розглянутих лексико-семантичних груп;
- з'ясовано походження твірних основ цих прізвищ;
- виокремлено найчастотніші імена та апелятиви, які збережено в основах прізвищ;
- визначено словотвірно-структурні особливості побудови прізвищ.

Предметом дослідження є семантичні та словотвірно-структурні особливості прізвищ учнів і вчителів навчального закладу, які дотепер збереглися у прізвищевому антропоніміконі Бердянська.

У роботі використано такі **методи дослідження**:

- анкетування учнів та вчителів навчального закладу на предмет їхньої обізнаності про семантику та способи творення власних прізвищ;
- описовий метод, який включає класифікацію мовних одиниць;
- порівняльно-історичний метод, що дозволив з'ясувати походження твірних основ проаналізованих прізвищ;
- кількісний метод, за допомогою якого встановлено склад та продуктивність різноманітних груп прізвищ.

У роботі на прикладі прізвищ учнів і вчителів НВК №1 «Мрія» уперше досліджено прізвищеві особливості одного з ареалів Приазов'я, а саме:

- проаналізовано й уведено в науковий обіг новий антропонімічний фактичний матеріал;
- виконано семантичний та словотвірний аналіз прізвищ;
- виявлено основні словотвірні моделі прізвищ цього регіону;
- створено інверсійний (обернений) словник прізвищевого матеріалу.

Теоретична база до систематизації прізвищового матеріалу

Антропоніміка як розділ ономастики сформувалася в середині ХХ ст. На сьогодні вона має ґрунтовну теоретичну базу. Українські науковці Ю.К.Редько, Л.Т.Масенко, М.Л.Худаш, П.П.Чучка, М.О.Демчук та інші у своїх працях проаналізували прізвища багатьох регіонів України. Особливості ж окремих її регіонів, зокрема південно-східної України, виявили В.Д.Познанська, І.В.Єфименко, Н.Ю.Булава та ін.

Науковці сходяться на думці, що основна кількість прізвищ в Російській імперії, частиною якої довгий час була Україна, сформувалася в період із кінця ХVІІ ст. до середини ХІХ ст. Спочатку спадкові родові назви виникли в середовищі вищих верств населення, а в першій половині ХІХ ст. розпочалося офіційне впровадження прізвищ серед широких народних мас.

Прізвища, утворені від нехрещених слов'янських власних імен

Більшість людей не замислюється над тим, як виникло їхнє прізвище. Про це свідчить і проведене нами анкетування: 79% опитаних учнів і вчителів 5-11 класів навчального закладу не знають джерела походження прізвищ, які вони носять.

Відомо, що найбільш архаїчною категорією антропонімів, яка стала основою для створення прізвищ, були давньослов'янські особові власні імена.

Деякі з досліджуваних нами прізвищ і до сьогодні в своїх основах продовжують зберігати нехрещені слов'янські **особові власні імена, імена-прізвиська (24 прізвища; 16,3% від загальної кількості)**. Щоб правильно розрізнити їх, ми користувалися відповідними науковими джерелами [1; 2; 10], які вказують на етимологію, походження імен та їхніх варіантів.

Зауважимо, що деякі дослідники зазначають, що прізвища не несуть семантичного навантаження, а лише разом із власним ім'ям людини та його ім'ям по батькові вирізняють кожну людину від інших людей. Однак у науці визначається так би мовити первинна семантика сучасних прізвищ, яка мотивована відповідними лексемами. Саме такий підхід ми і застосовуємо в нашій роботі.

Отже, із погляду семантики лексем, що стали базою прізвищ, утворених від нехрещених слов'янських власних імен та імен-прізвищ, виділяємо такі групи:

1) Прізвища, які утворені від назв людини за особливостями зовнішності (9 прізвищ; 6,1%): Белов, Белоусов, Красніков, Маленко, Мальцев, Половий, Чернишов, Щербаков, Щербина.

2) Прізвища, які утворені від назв людини за особливостями її характеру, поведінки, ставлення до неї оточуючих (6 прізвищ; 4,1%): Бігдан, Воробйов, Добровенко, Драгушак, Жадан, Самофалов.

3) Прізвища, які утворені від назв продуктів харчування (4 прізвища; 2,7%): Борщ, Галушко, Капустін, Овсянников.

4) Прізвища, які відображають захисні, відстрашувальні, міфологічно-тотемні уявленнями людей (2 прізвища; 1,4%): Зверев, Козлов.

5) Найменшу кількість (3 прізвища; 2%) становлять такі, що вказують на етнічну приналежність людини (Немчин); називають абстрактні поняття (Журба); відображають вид діяльності людини: (Богатирьов).

Прізвища, утворені від хрещених, церковно-календарних імен

Із запровадженням християнства на Русі, церква ввела обов'язкове хрещення кожної новонародженої дитини. Під час цього ритуалу дитина отримувала християнське ім'я на честь святого – свого духовного охоронця, небесного заступника. Кожне ім'я святого у святцях (календарі) припадало на чітко визначений день року і було канонізоване церквою. У церковному календарі вказувалася етимологія кожного імені, тому їхнє значення було загальновідомим.

Поступово кількість дітей, яких називали нехрещеними слов'янськими іменами, зменшувалася. Враховуючи посилення впливу православної церкви, цей вид антропонімів масово витіснявся з офіційного вжитку. Візантійсько-християнський календар на той час містив кілька сотень латинських, давньоєврейських чи давньогрецьких варіантів імен. Із часом їх кількість збільшувалася й одночасно у переважній своїй більшості вони піддавались місцевій мовній адаптації, тобто зазнавали фонетичних, морфологічних, словотворчих змін. Саме тому семантика первинного кореня іноді ставала непрозорою.

Слід зауважити, що іноді на особові імена споконвічно слов'янського походження накладалися близькі за звучанням християнські хрестильні імена, які в подальшому й слугували для творення прізвищ, наприклад: Марченко < Марко < Маркомір (земля світу) [1, с. 21].

Підрахувавши кількість християнських імен, які стали твірною основою для сучасних прізвищ жителів України, учені зробили висновок, що їхній відсоток є досить високим, хоча чисельність на різних територіях країни суттєво відрізняється.

Аналіз твірних основ досліджених нами прізвищ вказує, що значна їх кількість утворена саме від християнських хрестильних імен та їхніх структурних варіантів. Усього в твірних основах цих прізвищ знаходимо **41 чоловіче християнське ім'я або їхні варіанти**, які утворюють **56 прізвищ (38,2% від загальної кількості)**, і лише **3 з них (2% від загальної кількості) – прізвища, мотивовані жіночими хрестильними іменами**. Це пов'язано з тим, що в церковному календарі жіночі імена знаходяться в незначній кількості. Головна роль чоловічих хресних імен в утворенні таких прізвищ пояснюється високим соціальним статусом чоловіка в суспільстві, а також давньою традицією слов'янських народів давати іменування дитині за батьком.

Відзначимо, що твірні основи цих прізвищ співвідносні з канонічними іменами святих, які під час хрещення ставали, за християнськими віруваннями, покровителями їхніх власників. Отже, засновник роду разом із прізвищем, за твердженням церкви, передавав усім своїм нащадкам і небесного покровителя.

Найчисельнішою є група прізвищ, в яких відображено давньогрецькі християнські хрестильні чоловічі імена або їхні слов'янські варіанти (**25 прізвищ, 17% від загальної кількості**): Алістратов, Астахов, Васьов, Дмитрук, Єлкін, Карпачов, Левонюк, Левченко, Макаренко, Миронов, Нестеренко, Нікітушкін, Оліфіренко, Пешков, Пилипенко, Проценко, Сапронов, Тарасенко, Тимець, Тимченко, Тімченко, Федоров, Філатов, Юрчик, Юрьєв.

Від давньогрецьких християнських хрестильних жіночих імен і їх варіантів зафіксовано лише **2 прізвища (1,4% від загальної кількості)**: Віватенко, Пелагейченко.

Кількість прізвищ, в яких відображено давньоєврейські християнські хрестильні чоловічі імена й їхні слов'янські варіанти, значно менша (**15 прізвищ, 10,2% від загальної кількості**): Гавриленко, Даниленко, Єлагін, Єрьоменко, Єсипов, Єфремов, Іванов, Іванісов, Ільїн, Матвеєнко, Моїсеєнко, Мосійко, Самойленко, Самойлов, Яковенко.

Від давньоєврейських християнських хрестильних жіночих імен утворено лише **1 прізвище (0,7% від загальної кількості)**: Ганзуля.

Прізвищ, утворених від латинських християнських хрестильних чоловічих імен й їхніх слов'янських варіантів, виявлено **13 (8,9% від загальної кількості)**: Аверін, Антоненко, Ігнатенко, Ігнат'єв, Кас'ян, Константинов, Костенко, Накостенко, Луцай, Лучний, Марченко, Павлов, Селіванов.

Жіночих варіантів прізвищ, утворених від латинських хрестильних імен, немає.

Зазначимо, що із загальної кількості досліджуваних прізвищ **14 (9,5%) включають в себе ім'я Бога (богів)**. Це так звані теофорні імена, серед них 4 давньогрецьких (Василь, Тимофій, Федір, Філат) і 10 давньоєврейських (Ганна, Гаврило, Данило, Єлизар, Єремія, Іван, Ілля, Іосиф, Матвій, Самійло).

Топонімічні утворення

Ці прізвища утворювалися від назв населених пунктів (ойконімів), назв водних об'єктів (гідронімів) та вказували на походження чи місце проживання особи.

Серед проаналізованого прізвищового матеріалу, на наш погляд, можна ідентифікувати **6 прізвищ даної групи (4,1% від загальної кількості)**: Войчицький, Каліберда, Картамишев, Коломєєв, Лозенський, Очинський.

Треба зазначити, що сьогодні дуже часто неможливо точно визначити, від назви якої саме місцевості походить те чи інше прізвище, оскільки стара її назва могла давно перестати існувати або ж у ній відбулися певні зміни.

Прізвища, утворені від апелятивів

Лексичною базою для творення прізвищ, крім онімів (власних назв), ставали й прізвиська, утворені від апелятивів (загальних назв предметів). За часів своїх першоносіїв вони могли бути сімейними або вуличними прізвищами й відображали позитивні або негативні ознаки особи, різні життєві обставини, у яких вона зростала і діяла. Досліджені прізвища цієї категорії тісно пов'язані з життям наших предків у різні історичні періоди, особливостями їхнього побуту, матеріальної та духовної культури, навколишньої природи.

Сьогодні важко пояснити, із яких причин одержали прізвиська їхні першоносії, тому семантику твірних основ аналізованих нами прізвищ ми виводимо з однокореневих із ними апелятивів, значення яких містяться в наукових статтях, енциклопедіях, тлумачних та етимологічних словниках.

Найчисельнішу групу становлять антропоніми, які **вказують на соціальний статус або вид діяльності особи (30 прізвищ; 20,4% від загальної кількості)**: Ашифін, Бартеєв, Богач, Боталов, Воловик, Вольних, Головін, Гончарук, Железняк, Золотарьов, Калачов, Контарев, Крамаренко, Кустов, Кушнір, Кюрчев, Лагер, Межуєв, Новиченко, Обушенко, Олійник, Писанець, Попов, Пустовойт, Санніков, Таран, Тютюнник, Цимбайло, Шевчук, Щетінін.

Наступну групу складають антропоніми, які **вказують на індивідуальні ознаки людини**: її зовнішній вигляд, особливості вимови, характеру, моральні якості, уподобання, часто виконувані дії тощо **(24 прізвища; 16,3% від загальної кількості)**: Алаликін, Верескун, Гонєбін, Горгошилець, Зозуля, Ключиков, Куковинець, Кульков, Курепін, Моцний, Ноздрін, Пискун, Пшеничний, Резун, Серов, Серокващенко, Скворцов, Слезов, Солопов, Сур, Увакін, Цепілов, Шевляков, Шоленков.

Незначну за кількістю групу становлять прізвища, які **характеризують людину за етнічною приналежністю або місцем проживання (4 прізвища; 2,7% від загальної кількості)**: Нізін, Поповкін, Турчин, Черемісін.

Частина проаналізованих нами антропонімів **(3 прізвища; 2% від загальної кількості)** мотивована утвореннями не слов'янського походження (Онат, Ісанбаєв) або мають непрозору семантику (Состава).

Словотвірні особливості прізвищового матеріалу

Морфологічні утворення

Кожен із мовознавців, який досліджував словотвірні моделі слов'янських прізвищ (І.В.Єфименко, В.Д.Познанська, Ю.К.Редько, П.П.Чучка та ін.), пропонує різну кількість цих моделей і свою власну класифікацію способів їх утворення. Однак всі науковці сходяться на думці про те, що найпродуктивнішим способом словотвору прізвищ є морфологічний.

Під терміном «морфологічний» ми розуміємо ускладнення нехрещених слов'янських власних імен, християнських хрестильних імен, прізвицьк та деяких апелятивів словотворчими елементами, які змінили функції цих назв, тобто зробили їх спадковими родовими назвами.

Серед прізвищ, утворених морфологічним способом, на першому місці стоять **суфіксальні форми**. За підрахунками Ю.К. Редька, для

творення українських прізвищ було використано приблизно 150 суфіксів [7, с. 101].

У досліджуваному нами матеріалі **суфіксація також є найактивнішим засобом творення прізвищ: їх 113, (77% від загальної кількості).**

Серед суфіксальних утворень найбільше прізвищ зафіксовано із патронімічними та матронімічними **формантами -ов/-ев (-єв), -ин/-ін**, які вказують на походження по батькові, діду (предку) чи по матері (**їх 72; 49% від загальної кількості**). Існує думка, що прізвища з цими суфіксами виключно російські, однак наукові дослідження доводять, що немає підстав так вважати. Ці суфікси з давнини вживалися в українських прізвищах, були поширені по всій українській території, яка входила до складу Російської імперії. До того ж «...у дореволюційні часи метрики виписувалися російською мовою й особові документи видавали, не звертаючи уваги на особливості української мови... Таким чином, усі українські прізвища з суфіксами -ов, -ев, без уваги на те, як вони вимовлялися їх носіями, одержали єдину офіційну форму, зливаючись із типовими для російської мови прізвищами на -ов, -ев» [7, с.92].

На основі досліджуваного фактичного матеріалу можна стверджувати, що **суфікси -ов/-ев (-єв), -ин/-ін додавалися до**

1) **повних слов'янських автохтонних особових власних чоловічих імен, імен-прізвищ або їхніх усічених форм:** Бел (Біла, Белой) > Белов, Богатир > Богатирьов, Воробей > Воробйов, Звір > Зверев, Козел > Козлов, Красой > Красніков, Малець > Мальцев, Овсяник > Овсянников, Черниш > Чернишов, Щербак > Щербаков; Капустя > Капустін, Німець > Немчин;

2) **повних християнських хрестильних імен, їхніх слов'янських варіантів або усічених форм цих імен:** Аністрат > Алістратов, Василь > Васьов, Євстафій > Астахов, Єфрем > Єфремов, Іван > Іванов, Іваніс > Іванісов, Ігнат > Ігнат'єв, Йосип > Єсипов, Карп > Карпачов, Костянтин > Константинов, Мирон > Миронов, Павло > Павлов, Пешко > Пешков, Самійло > Самойлов, Селіфан > Селіванов, Сопрон > Сапронов, Федір > Федоров, Філат > Філатов, Юрій > Юрьєв; Аверкій > Аверін, Єлизар > Єлагін, Єлістрат > Єлкін, Ілля > Ільїн, Нікіта > Нікітушкін;

3) **апелятивів (зокрема, і запозичених із неслов'янських мов), від яких утворювалися сімейні або вуличні прізвища, що згодом ставали прізвищами:** борть (рос.) > Бартеев, ботало (рос.) > Боталов, золотар > Золотарьов, калач > Калачов, клюй (рос.) > Клуй-

ков, контарь (рос.) > Контарев, куль (рос.) > Кульков, куст (рос.) > Кустов, кюрче (болг.) > Кюрчев, межа > Межуєв, низ > Нізін, поп > Попов, санник (рос.) > Санніков, серый (рос.) > Сєров, скворец (рос.) > Скворцов, слиз (рос.) або слиза (рос.) > Слезов, солпа (рос.) > Солопов, цепляние (рос.) > Цепілов, шевелятый (рос.) > Шевляков, шаль (рос.) > Шоленков; алалика (рос.) > Алаликін, ашифа (араб.) > Ашифін, голова > Головін, ганьба > Гонебін, курепый (рос.) або курепанье (рос.) > Курепін, ноздря (рос.) > Ноздрін, поповка > Поповкін, турча > Турчин, увака (тюрк.) > Увакін, черемис (тюрк.) > Черемісін, щетина > Щетінін;

4) **топонімів:** Картамишево > Картамишев, Коломак або Коломия > Коломеєв;

5) **складних імен:** Белоус > Белоусов, Самофал > Самофалов, Ісанбай > Ісанбаєв. Шлях утворення цих прізвищ наступний: спочатку було утворено прізвиська Белоус (сполучним голосним «о» з'єднано основу прикметника *белый* (рос.) із іменником *ус*); Самофал (сполучним голосним «о» з'єднано займенник *сам* із основою дієслова *хвалити*); Ісанбай (з'єднано дві іменникові основи *Іса* та *бай*), а пізніше від них утворилися похідні прізвища за допомогою патронімічних суфіксів -ов/-єв.

Відзначимо, що суфікси -ин-/-ін- додавалися не лише до основ іменників I відміни, але й до іменників II відміни (німець > Немчин, череміс > Черемісін), іноді вони розширяли вже існуючі суфіксальні імена та прізвиська (Нікітушкін, Шоленков).

Основою для творення прізвищ на -енко/-єнко слугували власні імена людей та апелювативна лексика. Цей найпоширеніший суто український патронімічний формант «...майже завжди означає сина того, кого називає передсуфіксальна частина» [7, с.121]. Спочатку ці форманти мали зменшувальне значення. Наприклад, колись слово «крамаренко» означало «маленький крамар», «син крамаря», згодом – «син Крамаря», із часом слово стало прізвищевою назвою, а пізніше – прізвищем усієї родини.

Аналізуючи прізвищевий матеріал навчального закладу, ми визначили що морфологічним способом за допомогою додавання суфіксу -енк-о/-єнк-о було утворено **28 прізвищ, 19% від загальної кількості**. Цей формант додавався до

1) **повних форм християнських хрестильних чоловічих імен або їхніх слов'янських варіантів:** Антон > Антоненко, Гаврило > Гавриленко, Данило > Даниленко, Єрема > Єрьоменко, Ігнат > Ігнатенко, Кость > Костенко, Макар > Макаренко, Матвій > Матвеєнко, Мо-

ісей > Моїсеєнко, Нестор > Нестеренко, Олефір > Оліфіренко, Пилип > Пилипенко, Самійло > Самойленко, Тарас > Тарасенко; Яків > Яковенко;

2) **християнських хрестильних жіночих імен**: Вівдя > Віватенко, Пелагея > Пелагейченко;

3) **здрібнілої форми імен із суфіксами -ко**: Левко > Левченко, Марко > Марченко, Тимко > Тимченко, Тімченко та **-ць**: Проць > Проценко. У цих випадках виникали фонетичні обмеження для сполучення твірної основи прізвищ із суфіксом -енк-о, тому відбулося чергування приголосних /к/ – /ч/;

4) **основ нехрещених слов'янських власних імен**: Добро (Доброй) > Добровенко, Мал > Маленко;

5) **апелятивних означень особи або імен та прізвиськ апелятивного походження**: Крамаренко, Новиченко, Обушенко. При цьому в деяких із них кінцеві приголосні /к/, /х/ чергувалися з /ч/, /ш/: новик > Новиченко, обух > Обушенко;

6) **складного прізвища Серокващенко**. Спочатку за допомогою сполучного голосного «о», який з'єднав основи прикметника *серый* (рос.) та іменника *кваша* було утворено складне прізвисько Серокваша. Пізніше, із додаванням патронімічного суфікса -енк-о, утворилося похідне прізвище Серокващенко.

Зазначимо, що більшість українських складних прізвищ виникла як насмішкуваті прізвиська, але, ставши родовими прізвищами, вони поступово втратили цей відтінок значення.

У межах морфологічного способу зафіксовано також невелику групу прізвищ, словотвірний аналіз яких доводить, що вони **походять від апелятивів або особових назв із відтінком зменшеності або згрубілості та створені за допомогою формантів ук/-юк, -чік, -ець/-инець(-илець), -ак, -ай, -ул-я, -айл-о, -ко**. Таких апелятивів 12 (8,2% від загальної кількості). У досліджуваному матеріалі зафіксовано

1) **патронімічні зменшувальні суфікси -ук/-юк, -чік** у прізвищах Дмитрук, Левонюк, Юрчік;

2) **патронімічний з відтінком зневаги суфікс -ак, нарощений на суфікс -ущ**, у прізвищі Драгушак;

3) **зменшену форму власного імені, якому суфікс -ай** надав «особливого зменшено-фамільярного відтінку» [16, с. 13, с. 105] у прізвищі Луцай;

4) **слов'янський варіант християнського хрестильного жіночого імені Гандзя** із доданим до нього **суфікса -ул-я**, який переважно

використовувався у власних іменах і термінах спорідненості і надавав відтінків зменшеності, ласкавості, у прізвищі Ганзуля;

5) **християнське хрестильне чоловіче ім'я** Мойсей та зменшувально-пестливий **суфікс -ко**, які утворили прізвище Мосійко;

6) **суфікс -айл-о**, який відображає зневажливу назву виконавця дії, що міститься у корені слова Цимбайло [7, с. 106];

7) **зменшувально-пестливі суфікси -ець/-инець (-илець)** у прізвищах Тимець, Горгошилець, Куковинець, Писанець.

До прізвищ, утворених морфологічним способом, Ю. К. Редько пропонує зараховувати також прізвища, які походять від **родового відмінка однини або множини** та означають належність [7, с. 114, 170]. Серед проаналізованого нами прізвищевого матеріалу цьому критерію відповідає прізвище Вольних, в якому **суфікс -их** може бути скам'янілою формою родового відмінка множини прикметника, який відповідає на питання «чий син?». Засобом вираження форми родового відмінка однини у прізвищі Состава є **флексія -а**.

Від загальної кількості досліджуваного матеріалу **префіксально-суфіксальним способом** утворено лише прізвище Накостенко. Скоріш за все спочатку до християнського хрестильного чоловічого імені додався патронімічний суфікс -енк-о, а потім префікс на-. Такі прізвища, за твердженням Ю. К. Редька, є похідними від непрямого додатка якогось словосполучення, яке спочатку було прізвищем, а потім стало родовим прізвищем [7, с. 168].

Прізвища, утворені **регресивним способом (безафіксним)**, також належать до морфологічних. На наш погляд, односкладове прізвище Сур утворилося саме таким чином.

Неморфологічні утворення

Серед неморфологічних утворень виділяємо групу антропонімів, які без допомоги спеціальних формантів, а лише шляхом переосмислення значення особових власних імен, індивідуальних прізвищ або апелятивних означень особи перетворилися на прізвища і без будь-яких змін перейшли у спадкові іменування. Такий спосіб творення прізвищ в науці називають лексико-семантичним.

У словотворчому відношенні прізвища, утворені **лексико-семантичним способом**, займають у досліджуваному нами матеріалі значне місце (**21 прізвище; 14,3% від загальної кількості**).

Твірними основами цього типу прізвищ послужили **нехрещені слов'янські власні імена та імена-прізвиська** (Бігдан, Борщ, Галушко, Жадан, Журба); **християнське хрестильне чоловіче ім'я**

(Кас'ян); **апелятивні означення особи**, які вказують на **професію або род діяльності** (Воловик, Гончарук, Железняк, Кушнір, Лагер, Олійник, Таран, Тютюнник, Шевчук), **індивідуальні ознаки особи** (Верескун, Зозуля, Пискун, Резун, Щербина), **соціальну приналежність першоносія** (Богач).

Зазначимо, що складне прізвище Бігдан було утворене поєднанням іменникової основи з дієприслівниковою (Богом даний).

Власники прізвищ, подібних до Галушко, керуючись бажанням відмежувати своє прізвище від загальної назви, а також під впливом дуже поширених прізвищ на -ко, -енко під час офіційної реєстрації своїх прізвищ змінювали в них закінчення із -а на -о [7, с. 80].

Неморфологічним способом творення прізвищ є й такий, унаслідок якого відбувається перехід слів із однієї частини мови в іншу. Мовознавець Ю. К. Редько називає його **синтаксико-морфологічним** [7, с. 174]. У результаті такого творення слово набуває нового значення, а також відбуваються зміни в його граматичних категоріях та синтаксичній функції.

Серед досліджуваного матеріалу виділено незначну групу прізвищ, утворених цим способом (**9; 6,1% від загальної кількості**). Серед них **прикметникові назви на -ий** (Лучний, Моцний, Половий, Пшеничний); **прикметникові назви із суфіксами -ськ(ий), -цьк(ий)** (Лозенський, Очинський, Войчицький); **прізвища, в яких відбулося з'єднання двох коренів чи основ**: Каліберда (утворилося складанням двох іменників – назв річок Калі, варіант назви річки Кальміус, що протікає у Донецькій області, та Берда, річки, що протікає в Бердянському та Більмацькому районах Запорізької області); Пустовойт (утворилося від прикметникової основи та іменника – пустий в'їт).

Прізвище іншомовного походження Онат має **неясну будову**.

Висновки

Складні суспільно-політичні обставини, в яких перебувало українське Приазов'я протягом кількох століть, не могли не залишити слідів і в антропонімії цього краю.

Унаслідок нашого дослідження ми можемо зробити наступні висновки:

1. Із лінгвістичної точки зору в переважній більшості проаналізованих прізвищ учнів і вчителів Бердянського НВК №1 «Мрія» лежить виразно українська твірна основа, що має загальнонаціональний характер.

2. Встановлено, що у більшості випадків лексичною базою для досліджуваних прізвищ послужили характерні для всієї української прізвищевої системи розряди онімної та апелятивної лексики.

3. На досліджуваній території переважають відіменні прізвища, таких 86 (58,5% від загальної кількості), що значно більше, ніж було зафіксовано на території південно-східної України у 80-х рр. ХХ ст. мовознавцем В.Д.Познанською.

4. Важливим джерелом формування антропонімії досліджуваного регіону стали хрещені, церковно-календарні імена (56 прізвищ; 38,2% від загальної кількості), виявлено перевагу їхніх чоловічих варіантів (36,2%) над жіночими (2%).

5. Сучасні прізвища учнів і вчителів Бердянського НВК №1 «Мрія» до нашого часу зберігають в своїх твірних основах духовний світ давніх слов'ян (24 прізвища; 16,3% від загальної кількості).

6. Найбільш продуктивною лексичною базою для категорії прізвищ, утворених від апелятивів, стали твірні основи, які вказують на соціальний статус або вид діяльності особи (30 прізвищ; 20,4% від загальної кількості). Також численну групу становлять антропоніми, які відображають індивідуальні ознаки людини (24 прізвища; 16,3% від загальної кількості).

7. Прізвищ, мотивованих твірними основами, пов'язаними з топонімами, усього 6, і тільки одне з них (Картамишев) походить від назви села Картомишево на Курщині, звідки, імовірно, походив і першопоселенець із таким самим прізвищем.

8. Найунікальнішим антропонімом, яке утворено від двох гідронімів тюркського походження, є прізвище Каліберда.

9. На основі структурно-словотвірного аналізу з'ясовано, що на досліджуваній території переважає морфологічний, а саме суфіксальний спосіб творення прізвищ. Серед найуживаніших – патронімічні форманти -ов (42 прізвища; 28,6% від загальної кількості), -енко/-єнко (30 прізвищ; 20,4% від загальної кількості) та -ін (17 прізвищ; 11,6% від загальної кількості).

10. Помітний відсоток складають прізвища російського, тюркського, арабського, болгарського, фіно-угорського походження, які утворено морфологічним способом. Іншомовні лексеми, які мотивують дані антропоніми, наочно ілюструють міжетнічні та міжмовні контакти жителів досліджуваного регіону українського Приазов'я.

11. Група прізвищ, яку утворено лексико-семантичним способом, складається переважно з апелятивів, які вказують на професію, вид

діяльності або індивідуальні ознаки особи (14 прізвищ; 9,5% від загальної кількості).

12. Отже, на прикладі аналізу лексико-семантичної та словотвірної бази прізвищ одного з навчальних закладів Бердянська ми встановили найактивніші групи лексики та найпродуктивніші прізвищеві форманти прізвищевої системи досліджуваного регіону українського Приазов'я.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вельтман А. Древние славянские собственные имена [Електронний ресурс]: А.Вельтман. – Електрон. текст. дані. – М.: Типография А.Степанова, 1840. – 30 с. – Режим доступу: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01005402655#?page=1>

2. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV-XVII ст.: [монографія] [Електронний ресурс]: М. О. Демчук; АН УРСР, Львів. від-ня Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. – Електрон. текст. дані. – Київ: Наук. думка, 1988. – 172 с. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001705>

3. Єфименко І. Деяко про походження сучасних українських прізвищ [Текст] / І.Єфименко // «Дивослово». – 2002. – №11. – С.19.

4. Куделко С. М. Курщина //Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [веб-сайт] / гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=52096

5. Маркова О. Є. Київська губернія [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2007. - 528 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kyivska_guberniya

6. Познанская В. Д. Антропонимия юго-восточной Украины [Текст]: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)» / Вера Дмитриевна Познанская. – Харьков, 1983. – 20 с.

7. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища [Текст]: Ю.К. Редько; Київ: Наук. думка, 1966. – 216 с.

8. Список населенных мест по сведениям 1864 года [Електронний ресурс]: Т. ХLI: Таврическая губерния / Обработан редактором М. Раевским. Издан Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. – Електрон. текст. дані. – СПб., 1865. – с. 25. – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/item/0010146>

9. Худаш М. Л. З історії української антропонімії [Текст]: М.Л. Худаш; Київ.: Наукова думка, 1977. – 236 с.

10. Чучка П. П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник [Електронний ресурс]. – Електрон. текст. дані. – Ужгород: Ліра, 2011. – 428 с. – Режим доступу:

https://chtyvo.org.ua/authors/Chuchka_Pavlo/Slovianski_osobovi_imena_ukraintsiv_istoryko-etymolohichniy_slovnyk/

11. Чучка П.П. Прізвища закарпатських українців [Електронний ресурс]: Історико-етимологічний словник / П. П. Чучка. – Електрон. текст. дані. – Львів: Світ, 2005. – 702 с. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001512>

12. Шумков А.А. Преодоление порогов: работа над родословной Бабаниных [Електронний ресурс]: Вестник архивиста. – Електр. текст. дані. – М.: Российское общество историков-архивистов, 2005. – №5/6. – С. 240-268. – Режим доступу: <https://forum.vgd.ru/post/1724/60972/p2422854.htm>

13. Энциклопедия Бердянска. Историко-краеведческий, общественно-политический справочник / [авт. идеи, рук. творч. группы В. И. Михайличенко]. – Том 1, ч. 11, С. 663-664; т. 2, ч. 4, с. 230. – Бердянск: «Південна зоря», 2013.

УДК 94:39(477.73)

Любов ТВЕРДОВСЬКА

*вчитель історії Василівської ЗОШ
Очаківської райради Миколаївської обл.*

**ВПЛИВ ПРИРОДНИХ ФАКТОРІВ НА ПРОЦЕС
УТВОРЕННЯ САМОСАДКОВОЇ СОЛІ
В КІНБУРНЬСЬКИХ СОЛОНИХ ОЗЕРАХ¹⁵**

ВСТУП. Характерною ознакою ландшафту півдня Миколаївщини є гіркі та солоні лимани та закриті солоні озера з морською водою, які виникли з утвореннями пересипів у гирлах пересихаючих річок. Ще у V ст. до н.е. Геродот писав, що у гирлі Борисфену нагромаджується сама собою величезна кількість солі. А це передбачає, що з нашого лиманського краю ще в античні часи вивозилося багато солі. Ні алмази, ні золото, ні срібло не цінувалося так, як цінували люди сіль. За сіль віддавали у рабство, за право володіти її запасами траплялись війни. Ольвія стала найбагатшим полісом Причорномор'я лише тому, що поряд був Аджигол, який давав ольвійським грекам сіль, а разом з нею і багатство. Невипадково її називали «білим золотом». Вистачало солі і чумацьким промислам Запорозької Січі. У XVI ст. соляний промисел поступово перемістився на Кінбурнський півострів у «Прогної» – озера з солоною, занесеною з моря водою, які висихали, гноїлися й осаджували сіль, тому вона й називалась «прогноюною» або «запорозькою».

Об'єктом нашого дослідження ми обрали солоні озера Кінбурнського півострова у межах Миколаївської області. Дослідження дуже актуальне через те, що в жодному з наукових джерел з народознавства і географії не описаний наш місцевий – південноукраїнський – соляний промисел і не досліджені особливості народження самосадної солі в озерах. У краєзнавчих музеях Очаківщини і Миколаєва відсутні фо-

---

¹⁵ За матеріалами Всеукраїнської експедиції учнівської молоді «МОЯ БАТЬКІВЩИНА – УКРАЇНА» НАПРЯМ «ГЕОЛОГІЯ РІДНОГО КРАЮ». Учасники – члени гуртка «Історичне краєзнавство», учні Василівського ЗЗСО І-ІІІ ст. Очаківської міської ради Миколаївського району Миколаївської області: Вакуленко Ю.Ю. (учениця 10 класу), Агафонова В.О. (11 клас), Твердовський В.В. (8 клас), Вакуленко Я.Ю. (3 клас). Керівник : Твердовська Любов Петрівна.

тографії та експонати, які б характеризували розвиток соляного промислу в нашому краї.

Мета дослідження: визначити вплив природних факторів на процес утворення садкової солі в озерах та визначення запасів в озерах Біле та Криве.

Завдання роботи:

▶ поглибити знання учнів про особливість географічного положення

Кінбурнського півострова, його рельєф, корисні копалини;

▶ вдосконалити вміння користуватися фізичними приладами: ареометрами, термометрами, психрометром, терезами, рулеткою, мензуркою.

▶ провести польові дослідження солоних озер;

▶ формувати у шкільної української молоді цілісний світогляд шляхом поєднання знань, умінь з географії, фізики, хімії, математики, біології, екології, гідрології, інформатики;

▶ ознайомитися з технологією вирощування солі в солоних озерах

Геройського солепромислу;

▶ обчислити площу озера Біле та потужність пластів солі в ньому;

▶ відтворити на практиці процес утворення самосадної солі з морської води;

Хронологічні межі: робота охоплює період 2017-2021р.

Методи пошукової роботи: аналіз наукових праць, опитування, історичний, описовий, математичний, фотографування, вимірювання, спостереження, експеримент, розвідувальне буріння.

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ТА ГЕОЛОГІЧНА БУДОВА КІНБУРНСЬКОГО ПІВОСТРОВА

Кінбурнський півострів належить до Причорноморської пластово-аккумулятивної низовини, зокрема дельтово-морської рівнини з активним розвитком флювіальних, морських,

лиманно-морських, еолових форм рельєфу. Однією з головних геоморфологічних складових півострова є Кінбурнська арена, яка належить до числа семи арен Олешківських пісків. Саме вона є основою Кінбурнського півострова, цокольна та поверхнева частини якого являють собою накладений на морські неогенові відклади піщаний масив. Український фізико-географ А.І.Кривульченко, який народився на півострові і багато часу присвятив вивченню особливостей ландшафтів та гідрохімічного режимів підземних вод цієї місцевості, виділив наступні особливості формування Кінбурнського півострова:

а) територія сформована під впливом трьох головних природних факторів: флювіального, таласогенного та еолового;

б) у часовому відношенні – це молодий середньоплейстоценово-галоценовий природний об'єкт, абсолютний вік цокольної частини становить близько 130 тис. років, а поверхневої з загальним проявом сучасної ландшафтної структури, – не більше 16 тис. років;

в) флювіальна роль Дніпра та Південного Бугу переважно полягала в створенні його цокольної частини з потужних алювіальних піщаних відкладів пліоценового часу та накладених на них піщаних відкладів;

г) таласогенний фактор обумовив формування ланцюжковоподібних озерно-пасмових ландшафтних структур, обумовлених трансгресивним здійсненням рівня Чорного моря та змінно-нагінними процесами.[1 с 168](додаток№14)

Регіон, у межах якого знаходиться Кінбурнський півострів, у тектонічному відношенні належить до центральної частини Причорноморської тектонічної западини, яка є складовою Східноєвропейської платформи. Найбільш давні кристалічні породи дорифейського часу (гнейси, кристалічні сланці) тут залягають на глибинах 1,7-1,8 км.[2, с. 440]. Над ними сформовані різновікові відклади переважно карбонатного складу, які перекриті потужною товщею піщаних відкладів від 31м.(с. Геройське) до 41 м. (с. Покровське) [1, с.52]. Утвореннями складовими півострова є Кінбурнська коса, Покровський півострів із Камбальною та Сухою косами.

ЗАГАЛЬНІ ГІДРОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОЗЕР КІНБУРНЬСЬКОГО ПІВОСТРОВА

Кінбурнській півострів із заходу омивається водами Чорного моря, з півдня Ягорлицькою затокою, з півночі Дніпро-Бузьким лиманом. Окремою складовою є численні солоні, зрідка прісні, озера. Всього їх зафіксовано 988. Загальні гідрологічні особливості озер по-

лягають у тому, що всі вони, за даними наших польових досліджень, є мілководними, здебільшого до 1 м. Ми перевірили глибини досліджених озер і переконались, що глибина озера Біле складає 42 см, а озера Криве – 46 см. (додаток №3)

Вкрай рідко зустрічаються озера глибиною більше 2 м. Води більшості озер за дослідженнями професора

А.І.Кривульченка характеризуються хлоридно-натрієвим хімічним складом з високим рівнем мінералізації.

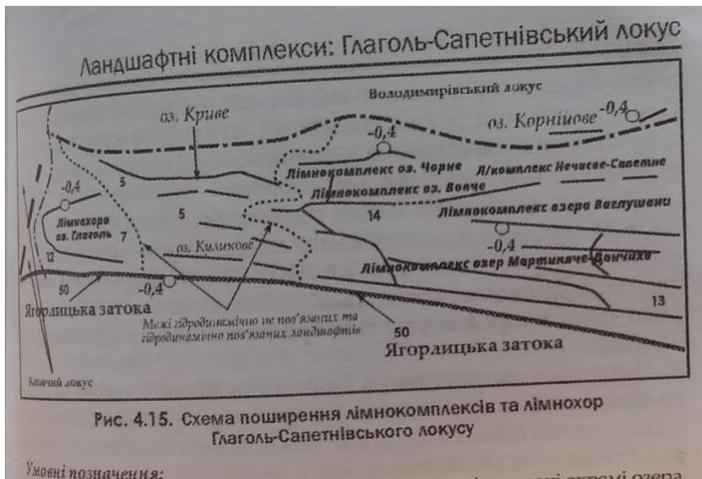
Фото 1. Озеро Біле 2021 р. Фото 2. Озеро Біле 2020 р.

Залежно від погодних умов значна кількість озер влітку може повністю пересихати, як це сталося у 2019, 2020 роках. Тому виникли всі підстави називати їх «засухами». На основі досліджень Українського науково-дослідницького інституту медичної реабілітації та курортології ропи та пелоїдів (лікувальних грязей) донних відкладів двох озер Криве та Куликове встановлено, що рівень їх солоності складає становить 170-212‰, яскраво виражений хлоридно-натрієвий хімічний склад, рН розчину 7,0-7,2, потужність шару пелоїдів до 30 см.[3 с.147]. За розповідями старожилів обидва озера завжди були соленими, сіль народжувалась в них дрібна, сірого кольору.(додаток №8). Тому ми вирішили обрати їх як об'єкт дослідження, до того ж вони знаходяться за 4 км. від Василівки, що полегшувало проведення спостережень.

З огляду на велику кількість озер на території Кінбурнського півострова, А.І.Кривульченко виділив їх у 29 лімнокомплексів. На цій основі, з огляду на гідродинамічну пов'язаність деяких лімнокомплексів, дослідником було виокремлено 7 лімнохор, які характеризуються нині існуючою гідродинамічною пов'язаністю між собою та з Ягорлицькою затокою, таким є озеро Криве. Проте та-

кож існує цілий ряд озер, які не мають такої пов'язаності на даний час, але вони її мали в раніше існуючих палеогеографічних умовах. Яскравим прикладом останнього є невелике за розміром озеро Біле, яке ми теж обрали об'єктом свого дослідження з огляду на його ізолюваність від Ягорлицької затоки. Досліджувані нами озера Криве та Біле включено до складу Сапетнівської лімнохори, територія якої простягається з заходу на схід від озера Чорна Засуха до озер Зміївського локусу та з півночі на південь від району озер Чорне, Нечаєве до Ягорлицької затоки, яка входить до складу Глаголь-Сапетнівського локусу.

ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГЛАГОЛЬ-САПЕТНІВСЬКОГО ЛОКУСУ

Глаголь-Сапетнівський горбисто-пасмовий озерний приморський ландшафт – один із найбільших геокомплексів у регіонально-типологічній диференціації Кінбурнського півострова. Його площа складає 1461,6 га. Він охоплює центральну частину південної частини півострова вздовж Ягорлицької затоки.

Рис.1. Глаголь-Сапетнівський локус.[1, с.251]

Майже посередині локусу проходить межа між Миколаївською та Херсонською областями. Його західна частина знаходиться за три кілометри від села Василівка, північно-східна частина – за два кілометри від с. Геройське. В межах цього локусу нарахувано 130 озер, в тому числі 53 озера з площею 1-25 га.

кілометри від села Василівка, північно-східна частина – за два кілометри від с. Геройське. В межах цього локусу нарахувано 130 озер, в тому числі 53 озера з площею 1-25 га.

Фото 3.4. Буріння свердловини та визначення глибини перетікання морської води. 2021р.

Просторова взаємопов'язаність озер цієї території загальною низинністю улоговинних територій та зв'язком із Ягорлицькою затокою, яка виступає головним джерелом надходження солоних вод до зазначеної системи. Надходження цих вод до лімнокомплексів відбувається завдяки наявності протоку, що утворені вздовж затоки. У складі локусу А.І.Кривульченко виділяє дві лімнохори: а) озера Глаголь, яка включає 12 озер, 10 з яких солоні (Миколаївська область) і б) Сапетнівську лімнохору у складі 37 озер, більша частина яких належать Херсонській області. Із загальної кількості озер цієї лімнохори 27 є гідродинамічно пов'язаними з Ягорлицькою затокою, яка живить цю систему озер через протоки, що знаходяться поблизу озер Мартиняче та Данчиха. Окрім цього, живлення водами затоки може відбуватися в низинних місцях прибережної зони затоки внаслідок перетікання вод затоки в озера під час дії нагінних вітрів, особливо південно-західного та південного напрямів. Таким способом живляться озера Криве та Куликове. Живлення озера Біле відбувається за рахунок солоних підземних вод. Під час польових досліджень ми встановили, що це озеро знаходиться за 90 метрів від затоки.

По всій відстані від затоки до озера ми ручними бурами пробурили свердловин і встановили, що підземне перетікання води здійснюється із затоки в озеро на глибині 70 сантиметрів. (додаток №12).

Порівнявши густину морської води в затоці (1020 кг/куб.м), ґрунтових вод (1034 кг/куб.м.) і безпосередньо в озері (1061кг/куб.м), ми переконалися, що під час підземного перетікання відбувається випаровування морської води і вона потрапляє у озеро вже з більш високою концентрацією. Це пояснює той факт, що у ньому швидше з'являється сіль, ніж у інших озерах, які мають безпосередній зв'язок із затокою.

Фото 5. Прогнойська канава з'єднує Ягорлицьку затоку і озера.

Крім природних існують також декілька проток штучного походження, які створювалися задля діяльності Прогнойського (нині Геройського) солепроміслу. Одну з них ми дослідили, в народі її називають Прогнойська канава, через неї потрапляють через систему шлюзів води затоки до озер Чорна Засуха, Мартиняче, Данчиха, в яких відбувається промислове видобування самосадної солі.

ТЕХНОЛОГІЯ ВИРОЩУВАННЯ САМОСАДНОЇ СОЛІ В ОЗЕРАХ

Кухонна сіль на всіх родовищах не є хімічно чистою сіллю, вона має домішки інших сполук. Домішками є мінеральні солі, які присутні у морській воді : сірчаноокислий кальцій у формі двоводної солі (гіпсу) і безводної солі (ангідриду), сірчаноокислий магній та хлористий магній. В залежності від способу видобутку розрізняють чотири види солі: кам'яна, самосадна, басейнова і виварочна. Видобування самосадочної солі відбувається з озер, які мають відклади солі, які утворюються без втручання людини завдяки природному випаровуванню ропи. Добування відбувається як ручним так і механізованим способом – комбайнами, екскаваторами. Джерелом утворення солі в солоних озерах є морська вода, але концентрація солей в ній залежить від кліматичних умов, випаровування та водозбору.

Фото 6. Ареометр.

Густину ропи постійно перевіряють за допомогою ареометра, який показує її в кг/куб.м. Але крім звичайних ареометрів, для безпосереднього визначення густини ропи на соляних промислах широко використовують *ареометр Боме*, названий так на честь винахідника, який запропонував нову шкалу. Є два види таких приладів : для рідин важче за воду та рідин легше за воду. Ареометр Боме такий самий, як і звичайний, але відмінності лише у шкалі. Шкала ареометра Боме показує густину сольових розчинів у градусах, при чому «0» відповідає точці занурення в чисту воду. Коли ми маємо справу з чистим розчином солі, то при його концентрації до 10% градуси Боме будуть відповідати процентному складу солі в розчині. Але з природним соляним

розчином, взятим з озера, де крім кухонної солі є домішки інших солей, виникає невідповідність зі справжнім процентним складом солі. Для відповідності дійсної густини в градусах Боме існує спеціальна таблиця, яку нам надав колишній керівник Геройського солепромислу Л.Руднев. Він пояснив нам, чому на соляних промислах користуються ареометрами Боме : « На соляних промислах мають справу з сильно концентрованою ропою, яка утворюється при природному випаровуванні. Тому достатньо лише раз зробити хімічний аналіз розчину і визначити густину в градусах Боме, аби потім при наступному контролі ропи орієнтуватися на його покази. Знаючи походження ропи, солевари можуть точно встановити її характеристику.» (додаток № 9)

Висока концентрація мінеральних солей в солоних озерах пояснюється умовами живлення їх водами та величиною випаровування ропи. У випадку якщо кількість випарюваної ропи з озера буде перевищувати кількість опадів та водозбір, то відбудеться поступове згущення ропи в озері, загальна солоність буде зростати. Тоді з нього почнуть випадати в осад менш розчинні солі ніж кухонна. Порядок виділення різних солей з морської води був вперше досліджений директором солепромислів на півдні Франції М.Узіглію у середині ХІХ ст.¹⁶. Він послідовно випаровував морську воду при температурі 40 градусів і по мірі її випаровування і утворення осаду, проводив дослідження їх складу. Морську воду він брав з Середземного моря, густина її складала 1025,8 кг/куб.м. Узіглію довів, що при згущенні морської води першими починають виділятися солі заліза і вуглекислий кальцій, потім при доведенні концентрації до 17 градусів Боме починає осідати сірчано-кислий кальцій (гіпс), причому в інтервалі 17-20 градусів Боме гіпс виділяється найбільш інтенсивно. Кухонна сіль починає осідати при концентрації ропи 25,5-27 градусів Боме. По мірі насичення ропи і зростання густини до 30 градусів продовжується процес утворення кухонної солі, але вона все більше засмічується солями сіркокислого магнію та сіркокислого калію. При концентрації 40 градусів Боме утворюється чистий хлористий кальцій. Під час експерименту ми користувалися таблицею Узіглію, яка до сьогодні є актуальною на солепромислах.

---

¹⁶ The London, Edinburgh and Dublin Philosophical Magazine and Journal of Science.

<https://books.google.com.ua/books?id=mzkAAAAMAAJ&pg=PA404&lpg=PA404&dq=%D0%A3%D0%B7%D1%96%D0%B3%D0%BB%D1%96%D0%BE&source=bl&ots=q3dcxCByJh&sig=ACfU3U2jKM0-MLVaZ0hPgvUekbP-rRKEVA&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKewjHjc31IuD1AhWlK4sKHYYSAjIQ6AF6BAgIEAM#v=onepage&q=%D0%A3%D0%B7%D1%96%D0%B3%D0%BB%D1%96%D0%BE&f=false>

Тому найбільш правильним концентраційним інтервалом для осадження кухонної солі з ропи в солоних озерах є 25-29 градусів Боме. В солоних озерах Кінбурну ропа в процесі випаровування змінює свій колір. Ці зміни пов'язані з життєдіяльністю різних мікроорганізмів, які розвиваються і гинуть при певних концентраціях. В ропі живе маленький рачок – артемія, який ми зафіксували майже в усіх солоних озерах під час експедиції. Життєдіяльністю цих організмів обумовлений і запах ропи, який нагадує запах фіалки. Бактерії, які живуть у ропі називаються галофітами та галобіями.

Процес випаровування ропи з озер залежить у першу чергу від метеорологічних факторів : температури повітря, відносної вологості, атмосферних опадів, вітру тощо. Швидкість випаровування води і ропи неоднакова. Ропа випаровується повільніше, при чому, чим вище концентрація розсолу, тим процес буде уповільнюватися. Величину випаровуваності визначають в міліметрах стовпа випарованої води. Для цього на солепромислах застосовують дуже простий метод. Біля озера під відкритим небом встановлюють спеціальні кристалізатори-посудини, які заповнюються ропою, інтенсивність випаровування якої треба визначити. Одночасно в другий кристалізатор наливають прісну воду. За зниженням рівня рідин в посудинах складають таблиці, за якими визначають показник випаровуваності ропи в кожному озері. Коефіцієнт випаровуваності визначається відношенням стовпа випарованого розсолу до величини випаровування прісної води. Для ропи Кінбурнських солоних озер на основі спостережень прийняті наступні коефіцієнти:

Таблиця 1. Коефіцієнти випаровуваності ропи на солоних озерах Кінбурна.

Концентрація розсолів в градусах Боме	Коефіцієнт випаровування
вода	1,0
Розсіл 10	0,9
15	0,73
25	0,5
32,5	0,24
35	0,08

Спостереження показали, що процес випаровування залежить значною мірою від погоди і ми в цьому переконалися під час експерименту.(додаток №1).

Отримання садкової кухонної солі на промислах ґрунтується на поступовому згущенні соляного розсолу шляхом природного його випаровування під впливом сонця і вітру в спеціальних обладнаних басейнах. На основі даних черговості виділення солей, які засмічують кухонну сіль, технологія підготовки і садки солі зводиться до випаровування розсолів з послідовним осадженням солей в окремих басейнах. Згущення розсолів на промислах від початкової концентрації до утворення солі у вигляді пласта солевари поділяють на дві стадії: згущення розсолу до стану насичення, при якому сіль починає виділятися і наступне випаровування насиченої ропи з утворенням пластів солі. Ропу близьку до насиченого розчину на промислах називають «садочною (осадовою) ропою». Процес доведення ропи до стану насичення (тобто до 24-25 град. Боме) відбувається у підготовчих басейнах, де спершу виділяються солі заліза, кальцію, гіпс. Процес переробки первинної ропи в підготовчих басейнах починається з кінця березня і триває до кінця вересня. Для кращого випаровування в підготовчих басейнах ропу тримають невеликою товщею від 25 до 40 см.

Фото 7.8.9. Басейни Геройського солепромислу. 2020 р.

На Геройському солепромислі в підготовчих басейнах застосовують динамічний спосіб живлення, котрий полягає у тому, що первинний розсіл із затоки весь час надходить тільки в одну точку системи, звідки самопливом перетікає з одного басейну до іншого, поступово збільшується його концентрація. Подача первинного розсолу відбувається протягом весняно-літнього періоду, також безперервно відбувається процес циркуляції розсолів з одного басейну в інший до кінцевого. На Геройському солепромислі створено 22 підготовчих басейнів. Коли солоність ропи доведена до 25 градусів Боме, вона потрапляє до *осадових басейнів*. Для нормальної роботи промислу необхідно заздалегідь підготувати необхідну кількість осадової ропи. Заготовлена до кінця сезону, вона зберігається до початку нового сезону наступного року. В кінці промислового сезону готова ропа з підготовчих басейнів направляється у спеціальні «запасні» басейни, де збері-

гається осінь і зиму, глибина наливу складає до 60 см., аби навесні потрапити до осадового басейну, де глибина ропа в період садки (осадження) солі складає 10-15 см.

- Всі роботи на соляному промислі можна поділити на три види :
- підготовка промислу, яка включає обробку дна та підготовку басейнів, каналів, шлюзів;
  - підготовка садочної (осадової) ропа в підготовчих басейнах;
  - підготовка промислу до ломки солі, звільнення готового пласта солі від маточного розсолу і витягування солі .

Готова ропа надходить в садочні басейни з підготовчих або запасних басейнів, перетікає по наливних каналах, сполучених з ними шлюзами. (додаток №6) При заливці басейну ропа перетікає по наливних канавах. Рух ропа по каналах відбувається самопливом дуже повільно аби не допустити її засмічення частинками ґрунту. Для отримання чистого пласта кухонної солі без механічних домішок осадові басейни заливають відстояною ропою. Кристалізація солі починається з поверхні розчину. Це пояснюється тим, що випаровування під дією сонячного тепла відбувається у верхніх шарах ропа. На поверхні утворюються солоні лускоподібні плівки, які поступово опускаються до дна басейну, збільшуючись у розмірах .

Фото 10. Кристали солі з озера Криве.

Фото 11. Кристали солі в озері Біле.

Так утворюються кристалічні «зростки», які у мінералогії мають назву росту кристалів. Він залежить від умов випаровування, від середовища, в якому знаходяться кристали, і від властивості солі. За нашими спостереженнями, чим повільніше відбувається процес випаровування, тим крупніші утворюються кристали. У середньому кристали на озерах Кінбурну виростають до 10-15 мм у поперечному перерізі.(додаток №17) Сіль у басейні народжується рівними шарами, утво-

рюючи пласт, який складається з окремих не дуже міцно зв'язаних між собою кристалів. Рівномірному утворенню пласту солі сприяє рівне горизонтальне дно. Для отримання пласту солі потрібної потужності недостатньо заповнити басейн ропою на глибину 10-15см. Під час випаровування ропи і осідання солі концентрація збільшується за рахунок збільшення загальної кількості солей, головним чином сіркокислого магнію ($MgSO_4$) та хлористого магнію ($MgCl_2$), які при концентрації ропи 29-30 градусів Боме залишаються у розсолі. З ропи вищої концентрації разом із кухонною сіллю може початися процес осідання солей магнію. Тому, щоб не допустити збільшення концентрації, по мірі випаровування в басейни доливають свіжої садочної ропи. Протягом сезону очистка басейнів виконується кожні 8-10 днів.

Ломку солі починають після спуску ропи і просушки пласта солі. Звільнений від ропи пласт солі попередньо ділиться на квадрати. При механізованому процесі квадрати роблять великими. До середини ХХ ст.. ломка солі на озерах відбувалася вручну. Робітниками-ломщиками сіль виламувалася по квадратах розміром 5х5м. Ломка починалася з країв, а виламана сіль скидалася до центру квадрату, таким чином в центрі утворювалося конусоподібне скупчення солі, яка лежала на незламаному пласті. При ломці солі користувалися залізною плоскою лопатою. Незламаний пласт, на якому лежала купа солі називали «басейновий тік (точок¹⁷)» .

При розмірі квадрату 5х5 і товщині солі 5 см, точок в діаметрі має 1,75 м. Один ломщик за день ламає 500 кв.м. площі. При витягуванні солі вручну тачками по дну басейну вздовж рядів куп прокладався з дощок хід, який мав розгалуження до куп.

Фото 12. Ломка солі в садкових басейнах.

Фото 13. «Кагати» солі на солепромислі.

---

¹⁷ Точок – невеликий тік

Сіль вивозилася тачками по дощатих настилах на берег, де зсипалася у великі купи-кагати. Сьогодні на промислі весь процес механізований, сіль збирають комбайни, перевозять до берега КАМАЗи, кагати формують бульдозером. (додаток №.7) Після закінчення ломки осадовий басейн промивається морською водою і залишки ропи направляють до запасного басейну та починають вирівнювання дна, яке буває пошкодженим під час ломки. Дно вирівнюють спеціальними гладилками, іноді процедуру повторюють двічі – восени та навесні. Після осіннього вирівнювання басейн заливають слабким розсолоним і залишають до весни.

Осадові басейни бувають різного розміру від 1 до 4 га. Геройський солепромисел має 5 таких басейнів, але в наш час працює лише 2. Загальний видобуток солі у 80-х роках ХХ ст. досягав до 11 тисяч тонн, зараз видобуток солі зменшився до 3 тисяч тонн.

Солепромисел потребує реконструкції, оновлення техніки. 22 жовтня 2021 року державне підприємство було продане на аукціоні за 45 мільйонів гривень, і є сподівання, що нові власники зможуть відродити минулу славу промислу.

Фото 14. Сучасний стан цехів Геройського солепромислу.

ЕКСПЕДИЦІЯ ДО КІНБУРНЬСЬКИХ СОЛОНИХ ОЗЕР

У межах Миколаївської області в другій половині ХХ ст. місцеве населення вибирало сіль більш як з 20 озер. У промислових масшта-

бах добування солі ніколи не проводилось через незначну висоту осідання солі в озерах. Починаючи з 2017 року ми вели спостереження за процесами утворення солі на озері Біле, заміряли товщину солі та визначали приблизну кількість солі, яка осідає у ньому. (додаток №15). Озеро має форму кола, тому, визначивши діаметр озера і скориставшись математичною формулою обчислення об'єму ($V=Sh$), ми підраховували приблизну потужність соляного шару в озері.

Для того аби зменшити похибку в обчисленнях, діаметр озера визначали трьома різними методами. Після цього знаходили середнє арифметичне: $(43263 + 36273 + 49744) : 3 = 43093$ кв.м.

Під час спостережень, ми встановили що товщина солі, яка осідає в озерах, кожного року різна і коливається від 2 (2019 р.) до 5 см. у 2020 р. Головним чинником, від якого залежить врожайність озера – погодні умови і в першу чергу наявність опадів. Якщо літо посушливе і дощі майже не випадали, то ропа з озера повністю випаровувалася і воно перетворилося на «засуху», як це сталося у 2020 році. Влітку 2021 року навпаки, в кінці червня і початку липня пройшли потужні зливи, які затопили більшість озер Кінбурнського півострова. У вересні глибина озера була у межах 20-25 см., ропа не випарувалася і тому сіль не утворилася. Результати спостережень наведено у таблиці 2.

Таблиця 2. Результати досліджень озера Біле.

	2017 рік	2018 рік	2019 рік	2020 рік	2021
Товщина солі в озері	4-5см	3-4 см	2-2.5 см	5-6 см	Сіль не осіла
Об'єм солі в озері	1490 куб м.	1210 куб.м	1075 куб м.	1750 куб м.	0
Глибина ропи в озері	2-3 см	3-4см	5-7 см	відсутня, ропа випарувалася	20-25 см

ВИСНОВКИ

Протягом 5 років ми вели спостереження за процесами утворення самосадної солі в солоних озерах Кінбурнського півострова і дійшли висновку, що головним чинником, які впливають на них були погодні умови. Проведений нами експеримент, під час якого ми отримали 237 грам чистої кухонної солі, довів справедливність досліджень французького інженера М.Узігліо про поетапне осідання різних сполук під час випаровування морської води в природних умовах.

В останні роки в Україні розвивається туристична галузь, і солоні озера, які ще називають рожевими, все більше приваблюють туристів. Але збільшення відвідувань несе в собі загрозу для екологічної системи Кінбурнського півострова, тому ми започаткували акцію «Збережи чистоту солоних озер», до участі в якій закликаємо не лише учнів нашої школи, а й усю громадськість.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

- 1.Кривульченко А.І. Кінбурн: ландшафти,сучасний стан та значення. Кропивницький: Центральноукраїнське видавництво, 2016. – 416 с.
2. Національний атлас України. – Київ :ДНВП «Картографія»,2007. – 440 с.
3. Нікіпелова О.Природні лікувальні ресурси на території НПП « Білобережжя Святослава»//Геологія і геохімія горючихкопалин. – 2012.- №3.4 с.147-154.
4. Комаров К.Соленые озера Таврической губернии/К.Комаров//Горний журнал. – 1858.-Ч.III.-С.462-516.

ДОДАТКИ

Додаток №1

ЩОДЕННИК СПОСТЕРЕЖЕННЯ УТВОРЕННЯ САДКОВОЇ КУХОННОЇ СОЛІ З МОРСЬКОЇ ВОДИ 23.07-15.09.2021 року

Дата	температура повітря градусх С	Вологість повітря %	Вітер км/год	Опади	о.Біле густина кг/м ³	о.Біле густина градуси Боме	о.Криве густина кг/м ³	о.Криве густина градуси Боме
23.07	26	45	21	0	1060	8	1042	6
24.07	26	48	11	0	1068	9	1044	6
25.07	28	52	10	0	1078	10	1046	6
26.07	29	55	8	0	1080	11	1052	7
27.07	30	64	16	0	1092	13	1054	7
28.07	32	60	15	0	1103	13	1056	7
29.07	29	40	19	0	1109	14	1057	8
30.07	32	60	12	0	1120	15	1058	8
31.07	29	56	6	0	1133	16	1062	8
1.08	27	69	19	0	1138	17	1070	9
2.08	28	74	26	0	1139	17	1070	9
3.08	26	74	18	Дощ 1 мм.	1136	17	1070	9
4.08	27	56	10	0	1146	18	1070	9
5.08	27	73	21	0	1154	19	1072	9
6.08	28	71	23	0	1155	20	1073	10
7.08	23	63	34	Дощ 2мм	1148	19	1063	8
8.08	25	58	24	0	1146	19	1062	8
9.08	29	56	24	0	1149	19	1067	9
10.08	28	58	24	0	1154	20	1069	9

11.08	29	61	27	0	1158	20	1077	10
12.08	25	54	27	0	1163	20	1082	11
13.08	23	59	26	0	1168	21	1089	12
14.08	26	57	19	0	1172	22	1095	13
15.08	26	57	18	0	1175	22	1101	13
16.08	26	58	6	0	1178	22	1103	13
17.08	33	33	11	0	1185	23	1110	15
18.08	27	59	18	0	1188	23	1116	15
19.08	20	74	31	0	1189	23	1126	16
20.08	24	57	27	Дош 4мм	1187	23	1125	16
21.08	27	58	26	0	1189	23	1134	17
22.08	27	56	27	0	1191	23	1140	18
23.08	28	56	12	0	1195	24	1147	19
24.08	28	50	11	0	1198	24	1148	19
25.08	26	63	11	0	1200	25	1151	19
26.08	20	75	16	Дош 3мм	1196	24	1149	19
27.08	23	60	8	0	1199	24	1152	20
28.08	26	69	8	0	1202	25	1154	20
29.08	27	70	8	0	1205	25	1157	20
30.08	28	78	23	0	1209	25	1162	20
31.08	24	51	16	0	1212	25	1163	20
1.09	25	57	21	0	1215	26	1167	21
2.09	21	62	43	0	1224	27	1180	23
3.09	19	39	18	0	1230	27	1192	24
4.09	20	38	24	0	1233	28	1212	26
5.09	19	39	16	0	1238	28	1224	27
6.09	19	36	14	0	1246	29	1232	28
7.09	20	68	16	0	1250	30	1238	28
8.09	19	54	13	0	1256	30	1247	29
9.09	22	41	6	0	1268	31	1251	30
10.09	24	43	8	0	1279	32	1255	30
11.09	24	45	8	0				
12.09	24	48	9	0				
13.09	23	70	16	0				
14.09	20	49	12	0				
15.09	20	45	11	0				

ФОТОДОДАТКИ

Додаток №2 Відбирання води з озера Біле. Липень 2021р.
Фото Агафоновї В.

Додаток №3 Експедиція до озера Кривого. Липень 2021р. Фото Ваку-
ленко Ю.

Додаток №4 Дослідження озера Білого. Липень 2021 р.
Фото Агафонові В.

Додаток №5. Прилади, використані під час проведення експерименту та спостереження. Фото Вакуленко Ю.

Додаток №6. Дослідження шлюзів, по яким морська вода потрапляє до озер Геройського солепромислу. Вересень 2019 р. Фото Вакуленко Ю.

Додаток №7. Учасники експедиції біля кагатів солі на території Геройського солепромислу. Вересень 2019. Фото Твердовського В.

Додаток №8. Учасники експедиції слухають розповідь жительки села Василівка Губницької Г.І. про ломку солі у повоєнні роки. Вересень 2019 р. Фото Агафонові В.

Додаток №9. Учасників експедиції консультує Руднев Л.О. колишній директор Геройського солепромислу. Липень 2021р.

Фото Агафонові В.

Додаток №10. Презентація дослідження на III Кінбурнських професорських читаннях. Серпень 2021 р. Фото Агафонові В.

Додаток №11. Вимірювання солоності води в озері Білому. Липень 2021 р. Фото Агафонові В.

Додаток № 12. Буріння свердловин для визначення рівня ґрунтових вод. Консультує працівник НПП «Білобережжя Святослава» Осадчий В.В. Липень 2021р. Фото Вакуленко Ю.

Додаток №13. Відкриття виставки «Промисли Кінбурну» в Миколаївському музеї суднобудування і флоту. Травень 2018 р.

Додаток №14. Зустріч учасників експедиції з професором Кривульченко А.І. Січень 2020 р. Фото Вакулєнко Ю.

Додаток №15. Учасники експедиції збирають сіль на озері Білому. Серпень 2020 р. Фото Агафонові В.

Додаток №16. Фотовиставка «Соляний промисел на Кінбурні» в Очаківському військово-історичному музеї ім. Суворова. Травень 2018 р. Фото Агафонові В.

УДК 622.4:001.4

Володимир Білецький

Доктор технічних наук, професор

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Дійсний член НТШ.

**ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОЛЕ ГІРНИЧИХ НАУК –
УКРАЇНСЬКА ТЕРМІНОЛОГІЯ, ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА СПРА-
ВА, НАУКОВІ ЖУРНАЛИ**

Постановка проблеми. Інформаційний простір – за висловом мовознавця Михайла Горбаневського «світ імен та назв» – через інтернет, телебачення, книги, журнали тощо відіграє все більшу роль в життєвому циклі сучасної людини, пронизує всю її діяльність та формує інформаційний спосіб життя. Стан фахової, зокрема галузевої, термінологічної та енциклопедичної справи визначає рівень освіти, науки й культури будь-якої країни, народу. Саме тому кожна держава дбає про стан фахової мови, відображеної в освітніх і галузевих стан-

дартах, причому стандартизація термінології вважається важливим чинником утвердження державності країни. Фундаментальні енциклопедичні праці також є ознакою культурних досягнень народу, характеристикою розвиненості науки і техніки країни, важливим інтелектуальним підґрунтям освітніх процесів.

В цьому контексті вельми показовим є аналіз розвитку інформаційного поля гірничих наук, а саме української гірничої термінології, енциклопедичної справи, наукової періодики. Для цього аналізу виділемо такі часові періоди: **I. Витоки (до XX ст.); II. XX століття; III. Сучасний період.**

I. Витоки (до XX ст.)

Витоки української гірничої термінології досить давні. Можливо перші терміни ми бачимо в назвах коштовних мінералів і каменів в «Руській Правді» — збірці стародавнього руського права, складеній в Київській державі у XI–XII ст. на основі звичаєвого права. [1]

Термін «*ропа*» — староукраїнська назва нафти, яка зустрічається в писемних джерелах XVI ст. Пізніше, у 1810 р., видано перший урядовий документ — «Декрет Дворової палати» до Гірничого суду в Дрогобичі, що визнавав ропу за мінерал. [2]

В «Лексиконі словенороському» Памво Беринди (1627) маємо багато термінів з наук про землю, які вживаються і сьогодні — *слати-на, нафта* тощо. [3]

Гірничими термінами (*руда, рудня* тощо) в часи Козацької України послуговувалися в своїх Універсалах і українські Гетьмани. [4-6]

Суттєвий внесок у науки про землю зробили діячі старої Києво-Могилянської Академії, зокрема, Інокентій Гізель та Феофан Прокопович. В працях останнього є цілі розділи «Про камені та геми...». [7]

Системний підхід до термінотворчого процесу продовжився і розвинувся Науковим Товариством імені Шевченка з моменту його створення у 1873 р. і особливо реорганізації 1892 р. Головним ініціатором такого перетворення виступив у 1890 році Олександр Барвінський за підтримки Олександра Кониського та Володимира Антоновича. Саме тоді Було створено три секції НТШ, що визначали упродовж більшої частини його історії його структуру: Історично-філософська, Філологічна, *Математично-природописно-лікарська*. Налагоджено видавництво «Записок НТШ». Особливо цікавим був розвиток третьої секції, що охоплювала широкий спектр стислих наук, починаючи від математики до медицини і в рамках якої вперше, в нашій історії почато генерування україномовного наукового продукту в сфері стислих наук, зокрема, гірничих. Тут яскраво виділяються імена математи-

ків Володимира Левицького, Мирона Зарицького, природодослідників Івана Верхратського, Івана Раковського та Миколи Мельника, славетного електротехніка Івана Пулюя, світової слави біохіміка і водночас парламентського діяча Івана Горбачевського, лікарів Євгена Озаркевича, Тита-Євгена Бурачинського. Появилися видатні особистості в нових напрямках стислих наук: Іван Феценко-Чопівський (металургія), Володимир Кучер, Олександр Смакула, Зенон Храпливий, Остап Стасів (фізика). На новий рівень вийшла географічні студії під проводом Володимира Кубійовича. Засновником модерної енциклопедичної справи слід вважати проф. Івана Раковського. [7-10].

II. XX століття.

З перших кроків відновлення Української держави у XX ст. і заснування Української академії наук (1918 р.) розпочалися процеси систематизації фахової української мови та формування термінологічної бази з різних галузей знань, зокрема з геології та гірництва. Уже 1918 р. вийшов перший том «Матеріалів до української природничої термінології та номенклатури», що свідчить про велике значення цієї роботи для становлення національної освіти та науки.

Важливими кроками на цьому шляху було створення термінологічної комісії Українського наукового товариства (1918 р.) та Інституту наукової мови (1921 р.) і підготовка Всеукраїнською академією наук (ВУАН) системи термінологічних словників з основних напрямків культури, науки й техніки. Гірнична й геологічна секції ВУАН опрацювали й зредагували тисячі термінів, які потрапили до «Словника геологічної термінології», укладач П. Тутковський (1923 р.); «Словника технічної термінології», укладачі Ю. Трихвилів та І. Зубков (1930 р.); «Словника гірничої термінології», укладачі П. Василенко та І. Шелудько (1931 р.) [11 – 13]. Ці словники базувалися на питомо українських термінах, були очищені від русизмів, штамів, зайвих запозичень та непритаманних для української мови форм.

Але навіть у суто культурній і освітньо-науковій автономії України радянські керманічі 1930-х років вбачали ознаки українського державотворення й загрозу для свого існування. До лав «розстріляного відродження» потрапили численні українські науковці та освітяни, зокрема творці української фахової термінології (між інших – укладач «Словника гірничої термінології» П.І. Василенко). Україномовна фахова література та термінологічні словники ВУАН були значною мірою вилучені з освітніх установ і бібліотек та знищені. У виданих у 1950-ті роки російсько-українському геологічному та гірничому словниках зазначалися «провини» словників-попередників ВУАН: «ці

словники мали істотні недоліки, найголовнішим з яких були намагання штучно відірвати українську мову від російської, ввести в ужиток надумані словотвори і терміни, замінити поширені і звичні інтернаціональні терміни вузькими діалектизмами» [14]. Попри задекларовану штучну мету «наблизити українську термінологічну базу до російської», навіть словники АН УРСР 50-х років мали позитивне значення, оскільки суттєво розширили кількість гірничих і геологічних фахових термінів, що відображало розвиток науки і техніки за минулі десятиріччя, й зробили спробу певної уніфікації гірничої термінології. Проте, усі згадані словники були лише російсько-українськими, вони не містили тлумачень і опису поданих гасел.

Першою значною українською енциклопедією, що увібрала в себе сотні статей, пов'язаних з геологією та гірництвом України стала діаспорна «Енциклопедія українознавства», створена під егідою Наукового Товариства ім. Шевченка в Європі за редакцією В. Кубійовича (загальна частина – 1949 – 1952 рр., словникова в 10 томах – 1955–1989 рр.) [15].

Слід зазначити, що запланований ще 1933 р. друк перших томів Української радянської енциклопедії був заборонений радянською цензурою як націоналістичний і лише поява діаспорної «Енциклопедії українознавства» стимулювала розвиток цього значного проекту (у 1959 – 1965 рр. у Києві видано 17 томів енциклопедії за редакцією М. Бажана [16]). Українська радянська енциклопедія містила значну кількість гасел гірничої тематики та геології, здебільшого пов'язаних з Україною.

Переклад українською мовою російської десятитомної «Дитячої енциклопедії» (1961 р.), яка в першому й другому томах розкривала розвиток наук про Землю, а в п'ятому – стисло торкалася питань гірничої техніки, також сприяла систематизації і популяризації гірничих і геологічних знань поміж шкільної молоді [17].

Серед видатних українських термінологічних і енциклопедичних здобутків радянського періоду слід зазначити вихід фундаментального «Мінералогічного словника» Є. Лазаренка та О. Винар (1975 р.) та тритомної «Української географічної енциклопедії» за редакцією О. Маринича (1989 – 1993 рр.). Таким чином географічні й мінералогічні знання мали достатньо розвинену термінологічну систему й енциклопедичні опрацювання, проте чимало окремих геологічних питань і гірничої термінології залишалися недостатньо опрацьованими. Крім того, загальна кількість (за назвами й накладами) україномовних енциклопедичних, наукових і навчальних видань у галузі гірництва та

геології не забезпечувала навіть нагальні освітні потреби (про перехід до широкого застосування української фахової мови в сфері науки й виробництва у 70-80-ті роки не йшлося взагалі).

III. Сучасний період.

Вже в перші роки становлення України як незалежної держави у 1990-х роках за наказами Міністерства освіти і Держстандарту на базі НУ «Львівська політехніка» був створений «Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології», який зробив багато корисного для розвитку й розповсюдження української фахової термінології, проте гірничий напрямок не отримав необхідного забезпечення. Окремі роботи (підготовка словників, базових підручників) вели вчені Національного гірничого університету, Івано-Франківського університету нафти і газу, Донецького національного технічного університету, Криворізького національного університету, НДІ гірничої механіки імені М. М. Федорова та ін. [18 – 20], однак ці праці в своїй більшості не набули системного характеру й значного поширення, значна частина фахівців і студентів, особливо на сході країни, зберігала орієнтацію на російську термінологічну базу й навчальну літературу.

Окремо з цього ряду слід виділити напрацьовки НДІ гірничої механіки імені М. М. Федорова, в якому під керівництвом і за авторством І.Г.Манця видано ряд перекладних українсько-російських та російсько-українських словників.

Значними у 1990-х роках були і серійні роботи Української нафтогазової Академії (Харківська і Львівська авторські групи) та Української гірничої Академії (випуск багатотомної «Бібліотеки гірничого інженера» за редакцією В.Ф.Бизова, Кривий Ріг). Значний внесок у створення національної гірничої терміносистеми в окремих підгалузях зробили окремі автори: В.С.Бойко (Івано-Франківськ) та Р.С.Яремійчук (Івано-Франківськ - Сімферополь), В.М.Орловський, В.Г.Вітрик (Полтава) – у нафтогазовій справі, В.І.Павлишин (Київ) – у мінералогії, В.В.Мирний – у маркшейдерії. У гірництві значний термінологічний і водночас фаховий доробок мають українські вчені: В.О.Смирнов, В.В.Мирний, В.І.Саранчук, П.В.Сергєєв, Б.С.Панов, В.Альохін, Б.І.Кошовський, М.О.Ілляшов, Г.П.Маценко, В.М.Маценко, М.Д.Мухопад, В.М.Савицький (всі – Донецьк), О.А.Золотко, Г.І.Гайко (Луганськ, Київ), В.Г.Суярко (Харків), В.І.Бондаренко, А.Ю.Дриженко, І.К.Младецький (Дніпро), М.І.Сокур (Кременчук), Т.А.Олійник (Кривий Ріг), В.С.Білецький (Донецьк-Полтава-Харків).

Разом з тим, важливою причиною недостатніх темпів підготовки й впровадження україномовної літератури для вищої технічної школи

(зокрема для гірничих спеціальностей) була відсутність системної термінологічної бази й новітніх знань енциклопедичного характеру. Модернізація змісту вищої технічної освіти потребує сучасної термінологічної системи та оновленої інформаційної бази енциклопедичного рівня, яка охоплює широкий реєстр понять і термінів, що відображають гірництво й геологію як цілісний феномен, що розвивається. Здобутки науки й техніки повинні постійно та своєчасно входити в освітній простір, забезпечуючи «кругове навчання» (дослівний переклад терміну «енциклопедія»), тобто – системний широкий погляд на численні, пов’язані між собою галузі діяльності. Особливо це актуально для гірництва, де «коло наук» відрізняється надзвичайно великим розмаїттям і потребує акумуляції сучасних знань і досягнень.

Відповіддю на ці питання часу став вихід циклу праць «Гірнична енциклопедія»¹⁸ [21 – 26], що включає 6 книг на 3832 сторінках формату А4, обсягом 658 друкованих аркушів, які складають два фундаментальних енциклопедичних видання:

1. **«Гірничий енциклопедичний словник» (ГЕС).** Донецьк: «Східний видавничий дім», тт. I–III. Том I – 2001, р., 512 с.; том II – 2002 р., 632 с.; том III – 2004 рік, 752 с. (загалом 1896 с.; 281,4 друк. арк.).

2. **«Мала гірнична енциклопедія» (МГЕ).** Том I – 2004 р., 640 с.; т. II – 2007 р., 652 с.; т. III – 2013 р., 644 с. – Донецьк: «Донбас» тт. I і II; «Східний видавничий дім» т. III (загалом 1936 с.; 371,2 друк. арк.).

Цикл «Гірнична енциклопедія» – це комплексна, міждисциплінарна праця, що систематизує знання у природничих науках про Землю, зокрема, геології, мінералогії, петрографії, гідрогеології, геохімії, геофізики, географії, екології; прикладних технічних науках з видобування та первинної переробки твердих, рідинних і газоподібних корисних копалин, шахтного та підземного будівництва, маркшейдерії та геодезії, а також показує сучасний стан та історію гірничо-геологічної науки й освіти в країнах світу. Крім того, у Циклі праць розкрито актуальні питання геологічного та гірничого законодавства, охорони праці й охорони геологічного довілля при експлуатації надр. «Гірнична енциклопедія» не має вітчизняних аналогів і випереджає за кількістю статей подібні видання слов’янськими мовами.

«Гірничий енциклопедичний словник» містить 12700, а «Мала гірнична енциклопедія» - 17 350 термінологічних та номенклатурних одиниць (частина яких введена у мовний обіг вперше). Статті складають-

---

¹⁸ Цикл праць «Гірнична енциклопедія» висунений Харківським національним університетом ім. В.Н. Каразіна на здобуття державної премії України в галузі освіти.

ся зі слова–заголовок, після якого наводяться відповідники російською, англійською та німецькою мовами. Статті в стислій, зручній для користування формі вміщують найсучаснішу наукову й науково-технічну інформацію, висвітлюють різні аспекти геологічних наук, розвідки, видобування та первинної переробки корисних копалин, знайомлять з методами наукового пошуку й інженерного проектування, популяризують світові й українські досягнення в зазначених галузях. Цикл включає понад 1,5 тис. ілюстрацій (рисуноків, схем, фотографій), чим суттєво покращує розуміння й засвоєння матеріалу. Авторський і редакційний колектив – це понад 100 провідних науковців і практиків у галузі гірництва з більше ніж 30 університетів, науководослідних інститутів, наукових спілок і організацій України, Польщі й Росії.

ГЕС і МГЕ об'єднані в спільний цикл праць «Гірнична енциклопедія», оскільки ГЕС (т. 1, 2) закладає основи термінологічної бази (стислі визначення, дефініції), що була значно збільшена й розвинена в енциклопедичні статті в МГЕ. Крім того, т. 3 ГЕС містить додаткові матеріали енциклопедичного характеру про країни, басейни, родовища, гірничі підприємства, компанії, інститути, університети, наглядові та громадські гірничі організації, які не потрапили до МГЕ. Таким чином обидва видання взаємопов'язані й суттєво доповнюють одне одного.

В Україні видання аналогічного масштабу (за розміром, добором матеріалу, професійним рівнем) з'явилися вперше. Фаховий здобуток Циклу праць – його безумовна сучасність, насиченість новітньою інформацією, науковими й технологічними досягненнями останніх років. В Україні ГЕС і МГЕ знаходяться у вільному доступі на декількох інформаційних порталах, зокрема на престижному [experts.in.ua](http://www.experts.in.ua/baza/doc/download/gorE.pdf) (<http://www.experts.in.ua/baza/doc/download/gorE.pdf>), де вже зафіксовано декілька тисяч звернень, а також на безкоштовних сайтах загальноукраїнських та університетських інтернет-бібліотек, науково-освітніх та аналітичних порталів, зокрема: <http://ruthenia.info/>, <http://ea.dgtu.donetsk.ua:8080/jspui/handle/123456789/879> та ін.

На сторінках українського сектора Вікіпедії виконано освітньо-інформаційний експеримент – виставлено понад 15 000 статей з циклу праць «Гірнична енциклопедія», що завдяки їх високій науковій якості, доступності, безкоштовності забезпечило з усіх майже 300 мовних розділів Вікіпедії максимальне розкриття саме українською мовою тем: «Гірництво», «Гірнична промисловість країн світу», «Корисні копалини країн світу», «Історія освоєння корисних копалин країн світу»,

«Геологія і гідрогеологія країн світу» та ін. Таким чином, завдяки імплантації статей «Гірничої енциклопедії» до Вікіпедії значно підвищились можливості дистанційного навчання українського студента-гірника.

Підготовка і випуск друком циклу праць «Гірнична енциклопедія» дозволили створити нове покоління підручників і посібників для студентів вищих навчальних закладів за напрямками підготовки «Геологія», «Гірництво», «Нафтогазова інженерія та технології» кількість яких вже наближається до 200, причому процес залучення ГЕС і МГЕ до опрацювання навчальної та наукової літератури постійно розширюється. Проект «Гірнична енциклопедія» – піонерська робота, яка передбачала підготовку і видання ряду похідних видань (дочірні проекти), які знаходились у взаємодії з основним проектом «Малої гірничої енциклопедії» й розвивали окремі напрямки гірничих знань і технологій. Прикладами таких значимих дочірніх проектів є :

- Тлумачно-термінологічний словник-довідник з нафти і газу: (5-ти мовний укр.-рос.-англ.-фр.-нім.): в 2 т. / В. С. Бойко, Р. В. Бойко. — Київ, 2004—2006. — Т. 1 : А-К: близько 4800 ст. — Київ: Міжнар. екон. фундація, 2004. — 551 с.

- Маценко Г., Білецький В., Шендрік Т. Короткий словник з петрографії вугілля. Донецьк: Схід. видавн. дім. 2011. — 74 с. Зберігається також у Репозитарії ХПІ

- Мінералогічний словник // Укл. Білецький В. С., Омельченко В. Г., Горванко Г. Д. — Маріуполь: Східний видавничий дім, Київ: Книжкова палата України, Івано-Франківськ: 2017. — 488 с.

- Мінералого-петрографічний словник. Книга перша. Мінералогічний словник / Укл.: Білецький В. С., Суярко В. Г., Іщенко Л. В. — Харків: НТУ «ХПІ», Київ: ФОП Халіков Р. Х. 2018. — 444 с.

- Серія нових посібників і підручників зі спеціальностей 184 (Гірництво) та 185 (Нафтогазова інженерія та технології):

- Смирнов В. О., Сергєєв П. В., Білецький В. С. Технологія збагачення вугілля. Навчальний посібник. — Донецьк: Східний видавничий дім, — 2011. — 476 с.

- Смирнов В. О., Білецький В. С. Підготовчі процеси збагачення корисних копалин. [навчальний посібник]. — Донецьк: Східний видавничий дім, Донецьке відділення НТШ, 2012. — 284 с.

- Смирнов В. О., Білецький В. С., Шолда Р. О. Переробка корисних копалин (монографія). Донецьк: Східний видавничий дім. 2013. 600 с.

- Білецький В. С., Смирнов В. О. Моделювання процесів збагачення корисних копалин: (Монографія) — Донецьк: Східний видавничий дім, 2013.- 304 с.
- Сергєєв П. В., Білецький В. С. Комп'ютерне моделювання технологічних процесів переробки корисних копалин (практикум) — Маріуполь: Східний видавничий дім, 2016. — 119 с. ISBN 978—966.
- Білецький В. С., Смирнов В. О., Сергєєв П. В. Моделювання процесів переробки корисних копалин: Посібник / За ред. І. М. Фика. НТУ «Харківський політехнічний інститут», Львів: «Новий Світ-2000», 2020. — 399 с.
- Білецький В. С. Моделювання у нафтогазовій інженерії: навч. посібник / В. С. Білецький ; Нац. техн. ун-т «Харків. політехн. ін-т». — Львів: Новий Світ — 2000, 2021. — 306 с.
- Сокур М. І. Рудопідготовка: дроблення, подрібнення, грохочення: монографія / Сокур М. І., Білецький В. С. Ведмідь І. А., Робота Є. М.. — Кременчук: ПП Щербатих О. В. — 2020. — 494 с.
- Сокур М. І. Екологічна безпека та економіка: монографія // Сокур М. І., Шмандій В. М., Білецький В. С., Бабець Є. К., Мельникова І. Є., Харламова О. В., Шелудченко Л. С. / Кременчук: ПП Щербатих О. В. — 2020. — 238 с.
- Білецький В. С., Олійник Т. А., Смирнов В. О., Скляр Л. В. Основи техніки та технології збагачення корисних копалин: навчальний посібник. — К.: Ліра-К 2020. — 634 с.
- Орловський В. М., Білецький В. С., Вітрик В. Г., Сіренко В. І. Технологія розробки газових і газоконденсатних родовищ. Харків: Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова, НТУ «Харківський політехнічний інститут». — Львів, Видавництво «Новий Світ — 2000», 2020. — 311 с.
- Шпильовий Л. В. Збагачення ніобієвих руд: монографія / Л. В. Шпильовий, В. С. Білецький, К. Л. Шпильовий ; ред. В. С. Білецький. — Київ: Халіков Р. Х., 2021. — 160 с.
- Орловський В. М., Білецький В. С., Вітрик В. Г., Сіренко В. І. Бурове і технологічне обладнання. Харків: Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова, НТУ «ХПІ», ТОВ НТП «Бурова техніка», Львів, Видавництво «Новий Світ — 2000», 2021. — 319 с.
- Техніка і технологія збагачення корисних копалин: навчальний посібник для студентів спеціальності 184 «Гірництво» / В. Г. Кравець, В. С. Білецький, В. О. Смирнов ; КПІ ім. Ігоря Сікорського.— Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. — 286 с.
- Орловський В. М., Білецький В. С., Вітрик В. Г. Технологія розробки нафтових родовищ. [Текст]: навч. посіб. для студ спеціальності 185 «Нафтогазова інженерія та технології» / В. М. Орловський, В. С. Білецький, В. Г. Вітрик; ХНУМГ ім. О. М. Бекетова; НТУ «ХПІ». — Полтава: ТОВ "Фірма «Техсервіс», 2020. — 243 с.

- Білецький В. С., Олійник Т. А., Смирнов В. О., Скляр Л. В. Техніка та технологія збагачення корисних копалин. Частина І. Підготовчі процеси. — Кривий Ріг: Криворізький національний університет. 2019. — 202 с.
- Білецький В. С., Олійник Т. А., Смирнов В. О., Скляр Л. В. Техніка та технологія збагачення корисних копалин. Частина ІІ. Основні процеси. — Кривий Ріг: Криворізький національний університет. 2019. — 212 с.
- Білецький В. С., Олійник Т. А., Смирнов В. О., Скляр Л. В. Техніка та технологія збагачення корисних копалин. Частина ІІІ. Заклучні процеси. — Кривий Ріг: Криворізький національний університет. 2019. — 230 с.
- Білецький В. С., Фик М. І. Основи транспорту природних вуглеводнів / За ред. І. М. Фика. Харків: НТУ ХПІ, 2019. 274 с. Білецький В. С., Фик М. І. /За редак. І. М. Фика. Основи транспорту природних вуглеводнів (підручник). — Харків: НТУ ХПІ, Львів: «Новий Світ- 2000», 2019—274 с.
- Переробка корисних копалин: Підручник / Смирнов В. О., Білецький В. С. — Львів: Видавництво «Новий Світ-2000», 2019. — 607 с.
- Сокур М. І., Білецький В. С. та ін. Підготовка корисних копалин до збагачення: монографія / Сокур М. І., Білецький В. С., Єгурнов О. І., Воробйов О. М., Смирнов В. О., Божик Д. П. — Кременчук: Кременчуцький національний ун-т ім. М.Остроградського, Академія гірничих наук України. ПП Щербатих О. В., 2017. — 392 с.
- Білецький В. С. Основи нафтогазової справи / В. С. Білецький, В. М. Орловський, В. І. Дмитренко, А. М. Похилко. — Полтава: ПолтНТУ, Київ: ФОП Халіков Р. Х., 2017. — 312 с. Видання друге: Білецький В. С. Основи нафтогазової справи / В. С. Білецький, В. М. Орловський, В. І. Дмитренко, А. М. Похилко, Львів: Новий Світ-2000, 2018. — 312 с.
- Білецький В. С., Орловський В. М., Вітрик В. Г. Основи нафтогазової інженерії: Підручник. — Харків: НТУ «ХПІ», Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова, Київ: ФОП Халіков Р. Х., 2018. 416 с.19

З наведеної розвідки можемо зробити **висновок**, що українська гірничча термінологія має давні витoki, однак, її розвиток протікав складно, що обумовлювалося історичними процесами націєтворення і державотворення. Задачу створення системних гірничих слов-

---

¹⁹ У цьому переліку за останніх 10-12 років на 70-80% враховані оприлюднені видання Донецької, Кременчуцької, Криворізької, Полтавської, Київської, Харківської шкіл гірництва та нафтогазової інженерії. Це близько 30-40% всіх видань у цих царинах наук (за браком даних не врахована Дніпровська, Івано-Франківська, Житомирська, Одеська та ін. наукові школи).

ників і Гірничої енциклопедії, які увінчують процес формування національної терміносистеми у гірничій галузі, виконано тільки в незалежній Українській державі в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. [27-30]
*Перелік основних журналів гірничого профілю України*²⁰

Назва видання	Країна	Рік заснування	Чисел на рік	Середньорічна кількість стор. статей
А. Розробка та первинна переробка (збагачення) вугільних, рудних та нерудних корисних копалин				
<u>«Відомості Академії гірничих наук України»</u>	<u>Україна</u>	1994	4	240 70—100
<u>«Розробка родовищ (періодичне видання)»</u>	<u>Україна</u>	2013	4	240 70—100
<u>«Вуглехімічний журнал»</u>	<u>Україна</u>	1993	4	280 50—80
<u>«Геотехнічна механіка»</u>	<u>Україна</u>	1993	4	280 50—80
<u>«Геологічний журнал»</u>	<u>Україна</u>	1934	6	... ..
<u>«Гірнича електромеханіка та автоматика»</u>	<u>Україна</u>	1965	2	120—150 70
<u>«Збагачення корисних копалин (періодичне видання)»</u>	<u>Україна</u>	1967	4	680 120
<u>«Известия Донецкого горного інституту» (Вісті Донецького гірничого інституту)</u>	<u>Україна</u>	1995	2—4	200—400 50—100
<u>«Металлургическая и горнорудная промышленность» (Металургійна та гірничорудна промисловість)</u>	<u>Україна</u>	1960	4	... 120
<u>«Науковий вісник Національного гірничого</u>	<u>Україна</u>	1998	6	360 100

²⁰ Станом на 2019 р.

<u>університету України»</u>				
<u>«Уголь України»</u> (Вугілля України)	<u>Україна</u>	1957	12	... 200
<u>«Геологія і геохімія горючих копалин»</u>	<u>Україна</u>	1991	4	800 – 120
<u>«Геотехнології»</u>	<u>Україна</u>	2017	1	100 – 10
<u>«Буріння»</u>	<u>Україна</u>	2009	4	100 – 15

Література

1. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі : навч. посіб. / НЮУ ім. Я. Мудрого. - Харків : Право, 2014. – 344 с.
2. Іваницький Є. А. Історія Бориславського нафтопромислового району в датах, подіях, фактах / Є. А. Іваницький, В. Й. Михалевич. – Дрогобич: Добре серце, 1994. – 125 с.
3. Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіє / Лексикон славеноросский и толкование имен Год: 1627 // перевидано фотомеханічно В.В.Німчуком в 1961 р.
4. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. Книга друга / Упорядник: Іван Бутич. — Київ, 2006. — 800 с.
5. Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упорядн. В. Ринсевич // НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського; Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка; Наукове товариство імені Шевченка; Центральний державний історичний архів України. – К., 2008. – 721 с.
6. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. — Київ-Львів, 2004. — 1088 с.
7. Ф. Прокопович. Філософські твори». I — III тт. — К.: Наукова думка. — 1979.
8. Історія Наукового товариства ім.Шевченка. /Електронний формат <http://ntsh.org/history>
9. Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. Т. 1: Київ; Львів; Тернопіль: Наукове товариство ім. Шевченка; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 2012. 600 с.
10. Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. Т. 2: Київ; Львів; Тернопіль: Наукове товариство ім. Шевченка; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 2014. 616 с.
11. Словник геологічної термінології/ Укл. П. Тутковський. – Київ: Державне видавництво України, 1923. – 172 с.
12. Словник технічної термінології. Мірництво/ Укл. Ю. Трихвиль, І. Зубков. – Київ-Харків: Державне видавництво України, 1930. – 168 с.

13. Словник гірничої термінології/ Укл. П. Василенко, І. Шелудько. – Харків: Радянська школа, 1931. – 160 с.
14. Російсько-український гірничий словник/ Укл. О.А. Ковшуля, М.З. Гармаш, М.С. Зільбан. – Київ: Видавництво АН УРСР, 1959. – 272 с.
15. Енциклопедія українознавства в 11 т./ За ред. В. Кубійовича. – Львів: НТШ, 1993-2001 (репринтне відтворення видання 1955-1984 років).
16. Українська Радянська Енциклопедія в 17 т./ За ред. М.П. Бажана. – Київ: Видавництво АН УРСР, 1959-1965.
17. Дитяча енциклопедія в 10 т.: Пер. з рос./ Ред. Благий Д.Д., Варсаноф'єва В.А. та ін. – Київ: Радянська школа, 1961-1965.
18. Короткий гірничий словник. – Дніпропетровськ-Київ: Дніпропетровський гірничий інститут. – Інститут системних досліджень. 1993. – 212 с.
19. Тлумачний гірничий словник/ В. С. Білецький, К. Ф. Сапицький, Б. С. Панов [та ін.] ; за заг. ред. В. С. Білецького ; ДонДТУ, Донец. від-ня Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка – Донецьк : Новий світ – 1998. – 446 с.
20. Бойко В.С., Бойко Р.В. Тлумачно-термінологічний словник-довідник з нафти і газу. Тт. 1-2, 2004-2006 рр. 560 + 800 с.
21. Гірничий енциклопедичний словник. Т. I. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2001. – 512 с.
22. Гірничий енциклопедичний словник. Т. II. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2002. – 632 с.
23. Гірничий енциклопедичний словник. Т. III. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 752 с.
24. Мала гірнична енциклопедія. Т. I./ за ред. В.С. Білецького. – Донецьк: Донбас, 2004. – 640 с.
25. Мала гірнична енциклопедія. Т. II./за ред. В.С. Білецького. – Донецьк: Донбас, 2007. – 652 с.
26. Мала гірнична енциклопедія. Т. III./за ред. В.С. Білецького. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2013. – 644 с.
27. Білецький В.С., Яценко Ю.П., Загнітко Ф.П., Манець І.Г. Українська гірнична термінологія: становлення, удосконалення і вживання// Уголь України, – № 12, 2003. – С. 48-50.
28. Фик І.М. «Гірнична енциклопедія» - вагомий внесок у гірничу науку // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна . № 1098. 2013. С. 149.
29. Зуєвська Н.В. Мала гірнична енциклопедія – внесок в українську гірничу освіту, науку, термінологію // Н.В. Зуєвська / Матеріали VI міжнародна науково-технічної конференції «Енергетика. Екологія. Людина». Секція «Перспективи розвитку гірничої справи та підземного будівництва». Зб. наук. праць. Вып. 5. – К.: Підприємство УВОІ «Допомога УСІ». – 2014. – С. 137–139.
30. Практика створення української "Гірничої енциклопедії" // Проблеми української термінології: матеріали 6-ї між нар. наук. конф. "Слово-Світ 2000", Львів 19–21 верес. 2000 р. – Л., 2

ПЕДАГОГІКА

УДК 303. 645.063.

Ганна Онкович,

*доктор педагогічних наук, професор,
Київський медичний університет, E-mail: onkan@ukr.net*

Володимир Білецький,

доктор технічних наук, професор, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТАТИСТИКИ ВІДВІДУВАНЬ ДИДАКТИЧНИХ СТОРІНОК ФЕЙСБУКУ ЗА ВІКОМ І СТАТТЮ

Метою статті є порівняльний аналіз набутого досвіду професійно–орієнтованих сторінок в соціальній мережі на прикладі нафтогазової галузі і медіаосвіти, медіадидактики. Для досягнення поставленої мети автори ставлять завдання через відвідування ресурсу Фейсбук простежити, як впливають гендерні та вікові особливості споживачів фахової інформації на звернення до матеріалів тематичного наповнення блогів, що використовуються у медіадидактиці вищої школи [2, 7, 10, 11, 14, 16, 17, 24]. «Медіадидактика об'єднує різні медіатехнології відповідно до поставленої освітньої мети. Ці технології спираються на відповідні медіаджерела, опрацьовують різні медіапродукти відповідно до завдань освітнього процесу. Зауважимо, що саме медіаосвітні технології, котрі інтенсивно розвиваються останнім часом, посідають провідне місце і в самоосвіті особистості» [6, с. 56].

Можливості медіаосвітніх технологій спонукають до їхньої активної пропаганди і поширення в середовищі навчальних закладів різних профілів підготовки. Сьогодні в соціальній мережі вже поширені «педагогічні» й «науково–педагогічні» блоги [7, 12, 13], з яких поступово виокремлюються і поповнюються наповненням нові поняття: «інженерна» блогодидактика, «медична», «юридична», «економічна» тощо – залежно від професійних потреб споживача інформації [3, 4, 14].

У попередніх дослідженнях [1, 5, 15, 19, 20] нами простежено і проаналізовано статистику відвідувань дидактичних сторінок Фейсбуку за кількістю дописів та коментарів, відвідувань сторінок, постів, реакцій, а також за містами і країнами, часом відвідувань ресурсу (го-

дини доби) . У цій статті пропонується аналіз відвідувань дидактичних сторінок Фейсбуку за віком і статтю респондентів-користувачів.

Для аналізу прийнято три ФБ-сторінки:

- «Освіта за спеціальністю "Нафтогазова інженерія та технології"»
[<https://www.facebook.com/groups/145315129579851>]
- «ВІКІДИДАКТИКА»
[<https://www.facebook.com/groups/1796426670616724>]
- «МЕДІАШКОЛА ПРОФЕСОРА ГАННИ ОНКОВИЧ»
[<https://www.facebook.com/groups/898909013519964>]

Темпоральний вимір: 2-29 січня 2022 р.

Перша ФБ-сторінка має яскраво-фаховий, переважно технічно-технологічний характер, інші дві – більш універсальної спрямованості з перевагою компонента гуманітаристики (гуманітарних наук).

Зупинимося на їх аналізі.

1. ФБ-сторінка «Освіта за спеціальністю "Нафтогазова інженерія та технології"».

Ця сторінка вже не раз перебувала в полі зору дослідників [3, 20]. Зокрема, у статті «Інженерна блогідидактика у нафтогазовій справі» дослідники зазначають, що «Особлива увага приділяється новітнім технологіям галузі нафтогазовидобування і транспортування вуглеводнів: снаббінгу (робота під тиском), колтубінгу (робити на свердловинах з використанням гнучкої колони труб), верхній привод бурових свердловин, піггінг (очистка трубопроводів зсередини), горизонтальне буріння свердловин, добування газу і нафти на шельфі та глибоководні гірничі технології, новітні способи інтенсифікації видобування вуглеводнів, зокрема, різні види заводнення, кислотних обробок, гідравлічний розрив пласта тощо. Крім того, споживач інформації знайомиться з новими дослідженнями щодо геології нафти і газу, слідкує за розвитком дискусії стосовно їх абіогенного походження та освоєння нетрадиційних вуглеводнів – метанових гідратів в океанах і морях, нафтових пісків (Альберта, Канада), сланцевого газу і нафти тощо. Всі ці теми викликають велику зацікавленість і студентів, і науковців, і споживачів, оскільки саме вони вирішують долю майбутнього енергетичного забезпечення людства» [6, с.61.].

Статистика відвідувань сторінки ФБ «Освіта за спеціальністю "Нафтогазова інженерія та технології"» за 2-29 січня 2022 р. подана на рис. 1.

За віком найбільша відвідуваність спостерігається у користувачів від 25 до 44 років. Користувачі-чоловіки в цій віковій групі складають близько 25% від усіх користувачів.

За статтю – кількість чоловіків-користувачів у 4-5 разів перевищує кількість жінок-користувачів. І тільки для вікового інтервалу 55-64 роки відвідуваність ФБ-сторінки чоловіками і жінками дещо зближується – на рівні 5-3%.

2. ФБ-сторінки «ВІКІДИДАКТИКА» і «МЕДІАШКОЛА ПРОФЕСОРА ГАННИ ОНКОВИЧ»

Ці сторінки приваблюють споживачів, котрі стежать за розвитком сучасної медіадидактики – технологій використання матеріалів мас-медіа з освітньою метою [5, 9, 24]. На сторінці «Медіашкола професора Ганни Онкович» пропонуються різноаспектні дописи для розвитку критичного мислення, про новітні технології в освітньому процесі, про розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, про передовий досвід кращих медіапедагогів. Фахівці будь-якої галузі (в тому числі – майбутні) мають знати джерела, за допомогою яких вони можуть підтримувати себе у належній «професійній формі», знати, куди звертатися за одержанням нової інформації, як відстежувати новітні процеси, котрі відбуваються у галузі. Наразі у навчальному процесі не обійтися без професійно-орієнтованих джерел, до яких слід звертатися з перших кроків набуття фахової освіти. [1, 2, 7]

Сторінка «Вікідидактика» орієнтована на медіапедагогів, котрі використовують Вікіпедію в освітньому процесі. Сам термін, «народжений» в Україні, доволі новий, як і явище, котре він уособлює: Віільна енциклопедія англійською мовою виникла 21 рік тому, український розділ Вікіпедії на три роки молодший. Творчі педагоги одразу збагнули, які безмежні можливоості має цей медіапродукт і успішно використовують матеріали Вікіпедії в освітньому процесі.

Вікідидактика — один із новітніх складників медіадидактики, частина педагогіки, що розглядає Вікіпедію як актуальний навчальний посібник. Блог-сторінку «ВІКІДИДАКТИКА» створено у Face-book 17 вересня 2016 р. Задачами вікідидактики, зокрема, є: • розробка і апробація нових дидактичних матеріалів з використанням вікіпедійних джерел; • розробка і впровадження різновидів уроків (вікіуроки, предметні (з літератури, географії, історії тощо), виховних уроків, «людина з Вікіпедії», «людина до Вікіпедії», уроки-подорожі, уроки за матеріалами вікіпроектів, уроки за матеріалами Фотоконкурсів тощо); вікітренінги; розробляння і впровадження різновидів лекцій для

студентів: вікілекції, предметні заняття; створення вікістудій і вікішкіл у вишах; написання рефератів, оглядових статей тощо. [5, 8, 18, 21, 22, 23]

Статистика відвідувань цих ФБ-сторінок за 2-29 січня 2022 р. подана відповідно на рис. 2 і рис.3. «Вікідидактика» зорієнтована на споживачів, котрі використовують Вікіпедію в освітньому процесі або є дописувачами і редакторами Вікіпедії.

Виходячи зі схожості гістограм статистики відвідувань цих сторінок користувачами різного віку і статі, їх доцільно аналізувати як одну групу, котра має значний відсоток дописів з наук і дисциплін гуманітарного циклу.

Аналіз статистичного матеріалу показує, що зазначені сторінки, на відміну від попереднього прикладу, в основному відвідують користувачі-жінки. Тільки для вікової категорії +65 років ФБ-сторінки показники відвідуваності користувачів жінок і чоловіків близькі – відповідно 12 і 10%.

Щодо впливу віку на відвідуваність, то тут, як і у першому прикладі, зберігається тенденція найбільшої зацікавленості ресурсом з боку активного покоління.

Максимальна відвідуваність сторінок ФБ «ВІКІДИДАКТИКА» та «МЕДІАШКОЛА ПРОФЕСОРА ГАННИ ОНКОВИЧ» спостерігається для користувачів у віці 45-54 роки.

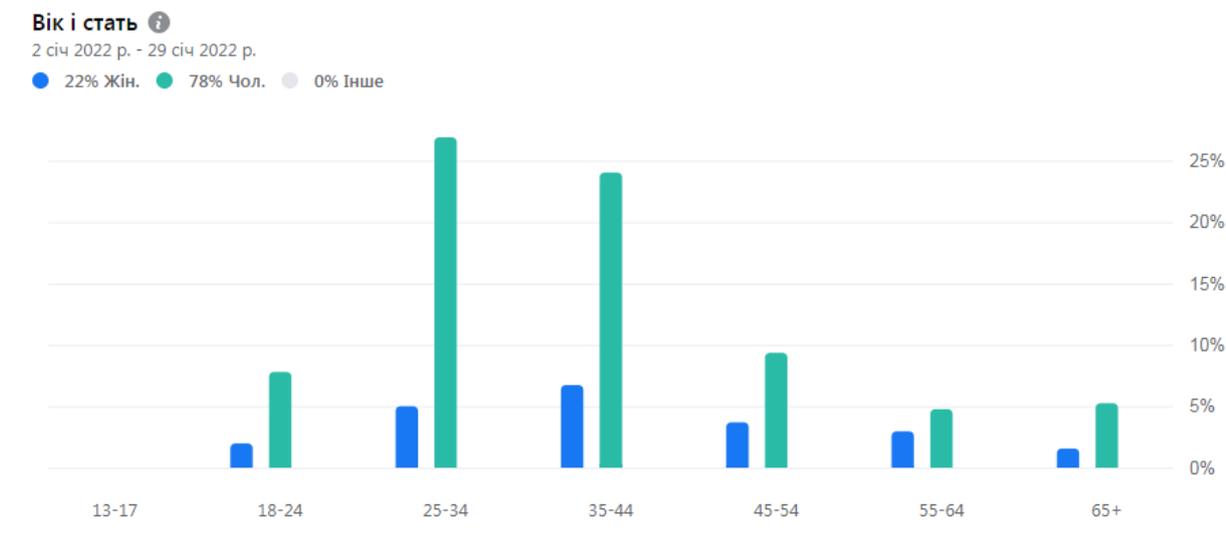

Рис. 1. Статистика відвідувань сторінки ФБ «Освіта за спеціальністю "Нафтогазова інженерія та технології"» за 2-29 січня 2022 р.

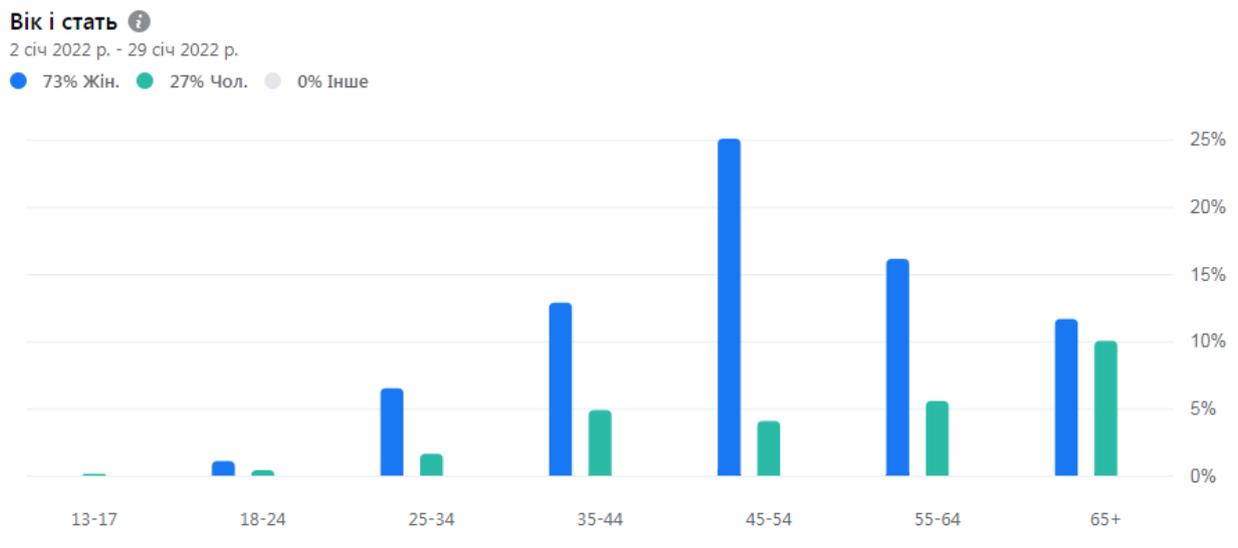

Рис. 2. Статистика відвідувань сторінки ФБ «ВІКІДИДАКТИКА» за 2-29 січня 2022 р.

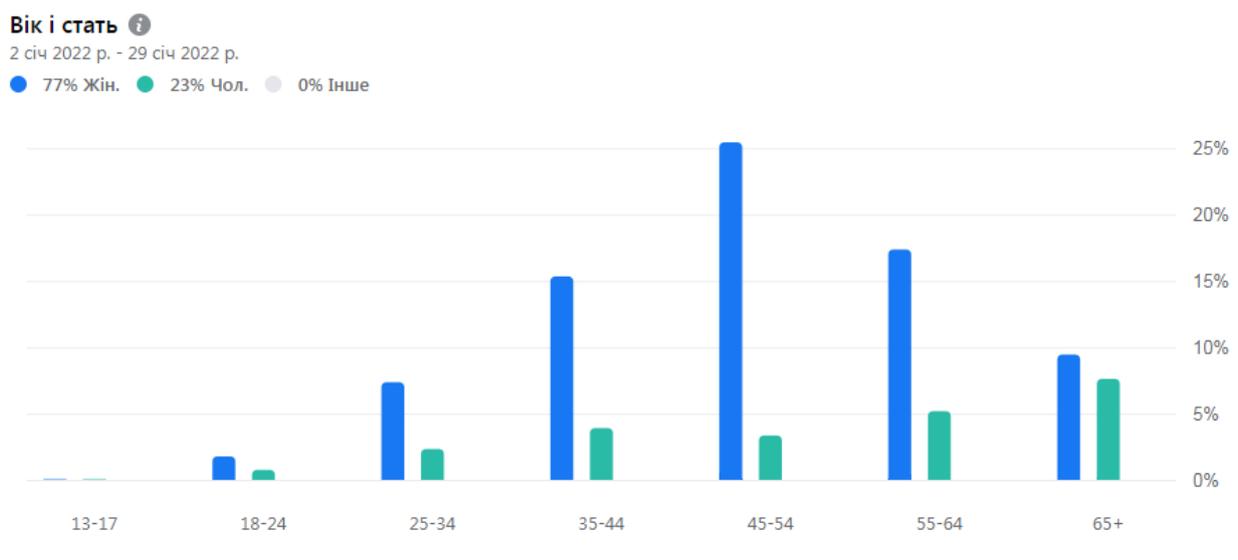

Рис. 3. Статистика відвідувань сторінки ФБ «МЕДІАШКОЛА ПРОФЕСОРА ГАННИ ОНКОВИЧ» за 2-29 січня 2022 р.

Порівнюючи ці три гістограми, можна зробити висновок про більш швидкий злет зацікавленості відвідувачів сторінки у віці від 25 до 44 років (до 25%) і порівняно круте падіння інтересу до ФБ-ресурсу у більш старших вікових категоріях. У випадку універсальної тематики ФБ-ресурсу наростання інтересу до них спостерігається повільніше і максимум (до 25%) настає у більш пізньому віці – 45-54 років. Разом

з тим, для цієї групи універсально-гуманітаризованих дидактичних ФБ-ресурсів маємо і менш крутий фронт спаду інтересу, який зберігається на рівні 10% навіть для вікової категорії +65 років. Для технічного ФБ-ресурсу у цій віковій категорії інтерес спостерігається більш ніж удвічі менший – на рівні 3-5%.

Висновки

Аналіз відвідувань дидактичних сторінок за віком і статтю користувачів показує:

-по-перше, чітку тенденцію максимальної зацікавленості їхнім ресурсом в активному віці. Для технічного фаху – це користувачі від 25 до 44 років, для універсальних і більш гуманітарних сторінок – це користувачі 45-54 років;

-по-друге, фронти наростання і спаду зацікавленостей користувачів ФБ-ресурсами технічного профілю більш круті, ніж універсального (з більшою гуманітарною складовою). Можемо це пояснити тим, що сторінка ФБ «Освіта за спеціальністю "Нафтогазова інженерія та технології"» зорієнтована на певний сегмент споживачів фахової інформації. Зазвичай, це фахівці галузі або студенти, які набувають відповідний фах. Як свідчить наш аналіз, максимум зацікавленостей для універсальних ФБ-ресурсів настає на 10 років пізніше, ніж для технічних.

Література

1. Innovative Approaches to Ensuring the Quality of Education, Scientific Research and Technological Processes: Monograph 43 (колективна монографія) / Edited by Magdalena Gawron-Łapuszek Yana Suchukova // Polska : Publishing House of University of Technology, Katowice, 2021. – с. ISBN 978 – 83 – 957298 – 6 – 7.

2. Volodymyr Biletsky, Hanna Onkovych, Olha Yanyshyn. Media education technologies in developing students' professional competence// International Scientific-Pedagogical Organization of Philologists (ISPOP). WEST-EAST,2019. Vol 2/2 v1. – С. 110-114.

3. Білецький В. С., Онкович Г. В., Ткаченко М.В. Інженерна блогодидактика в навчальному процесі вищої школи (на прикладі підготовки фахі-

вців нафтогазової сфери) PR и СМІ в Казахстане: сборник научных трудов. – Қазақстандағы PR және БАҚ: ғылыми еңбектер жинағы / сост. и гл. ред. Л.С. Ахметова. – Вып. 18. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 426 с. ISBN 978-601-04-4546-8. – С. 155-171.

4. Білецький В.С., Онкович Г.В., Ткаченко М.В. Інженерна блогодидактика у процесі навчання майбутніх фахівців нафтогазової сфери // Інновації та традиції у мовній підготовці іноземних студентів: тези доповідей міжнародного науково-практичного семінару. – Х. : Видавництво Іванченка І. 2019. – 438 с. - С. 46-51. ISBN 978-617-7675-00-7

5. Білецький В.С., Онкович А.Д. КОНТЕНТ-АНАЛІЗ АВТОРСЬКИХ СТОРІНОК У СОЦІАЛЬНІЙ МЕРЕЖІ «ФЕЙСБУК» (на прикладі сторінок «Медіашкола професора Ганни Онкович» і «Вікідидактика») // Інновації та традиції у мовній підготовці студентів : матеріали міжнародного науково-практичного семінару 7 грудня 2020 року. – Х. : Видавництво Іванченка І.С., 2021. – 219 с. – С.17-21.

6. Білецький В.С., Онкович Г.В., Ткаченко М.В. Інженерна блогодидактика у нафтогазовій справі // Геотехнології, 2019.– Ч. 2.- С.55– 63.

7. Білецький, В.С., Онкович, Г.В., Онкович А.Д. Нове в медіаосвіті: науково-педагогічна блогодидактика// Прикарпатський вісник НТШ. Слово, 2018. -№ 4(48.- С.380-391. Івано-Франківськ: НТШ. ISSN 2304-7402.

8. Новітні освітні технології сучасної медіадидактики : монографія / Г. В. Онкович, В. В. Агаркова, М. М. Боголюбова, О. М. Ляліна, А. Д. Онкович, Л. В. Редько-Шпак, Н. М. Флегон-това; За наук. ред. д. п. н., проф. Г. В. Онкович. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. – 156 с.

9. Онкович А., Онкович Г., Ляліна О. Вікідидактика: тематичні вікіуроки – шлях до нової освіти // Нові технології навчання: збірник наукових праць. ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти». Київ, 2020. Вип. 94. - 338 с. С.244-252.

10. Онкович А.В. Медіадидактика вищої школи: професійно-орієнтоване медіаобразование // Вестник Челябинского гос. ун-та, 2013. – Ч. 22 (313). – С.86-91.

11. Онкович А.В., Онкович А.Д. Медіаобразовательні технології як шлях до досягнення професійно-орієнтованих терміносистем // PR и СМІ в Казахстане: сборник научных трудов. – Қазақстандағы PR және БАҚ: ғылыми еңбектер жинағы / сост. и гл. ред. Л.С. Ахметова. – Вып. 18. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 426 с. ISBN 978-601-04-4546-8. – С.110 - 119.

12. Онкович А.Д., Онкович Г.В. МЕДІАДИДАКТИКА: САЙТ RESEARCHGATE ЯК ЗБЕРІГАЧ І ПОШИРЮВАЧ ПРОФЕСІЙНО-НАУКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ // Інновації та традиції у мовній підготовці студентів : матеріали міжнародного науково-практичного семінару 7 грудня 2021 року. – Х. : Видавництво Іванченка І.С., 2021. – 219 с.– С.112-116.
13. Онкович Артем. Соцмережа Фейсбук та інформаційно-психологічні операції // Український інформаційний простір. - 2021. - № 1 (7)- С. 206-220
14. Онкович Г. В. Медіаосвіта як технологія вищої школи// Інновації та традиції у мовній підготовці іноземних студентів: тези доповідей міжнародного науково-практичного семінару. – Х. : Видавництво Іванченка І. 2019. - С. 264 – 270. – 438 с. ISBN 978-617-7675-00-7
15. Онкович Г. В., Духаніна Н. М., Лесик Г. В. Медіадидактика вищої школи у розвитку професійних компетентностей майбутніх фахівців // Конкурентоспроможність вищої освіти України в умовах інформаційного суспільства : збірник тез II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 11 жовтня 2019 р.) / Чернігів. нац. технол. ун-т. – Чернігів, 2019. – 290 с.– С. 211-215.
16. Онкович Г.В. Медіадидактика вищої школи у розвитку професійних компетентностей майбутніх фахівців // Український інформаційний простір, 2020. - 1(5). – С.179-196.
17. Онкович Г.В. Розвиток медіадидактики вищої школи: український досвід // Обрії друкарства, 2020. - № 1(8). – С. 130-150.
18. Онкович Г.В., Білецький В.С., Онкович А.Д. Вікідидактика в соціальній мережі Фейсбук// The 1st International scientific and practical conference “Innovations and prospects of world science” (September 8-10, 2021) Perfect Publishing, Vancouver, Canada. 2021. 408 p. - С.211-221.
19. Онкович Г.В., Білецький В.С., Онкович А.Д., Білецький В.В. КОНТЕНТ АНАЛІЗ ФАХОВОЇ ОСВІТНЬО-НАУКОВОЇ СПІЛЬНОТИ “НАФТОГАЗОВОЇ ІНЖЕНЕРІЇ ТА ТЕХНОЛОГІЙ”// МОВА І КУЛЬТУРА. (Науковий журнал). – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2021. – Вип. 23. – Т. І (203). – 532 с. – С.404-504.
20. Онкович Г.В., Білецький В.С., Онкович А.Д., Білецький В.В. Медіадидактика: аналіз фахової освітньо-наукової спільноти мережі Фейсбук (на прикладі нафтогазової інженерії) // PR и СМИ в Казахстане: сборник научных трудов. – Қазақстандағы PR және БАҚ: ғылыми еңбектер жинағы / сост. и гл. ред. Л.С. Ахметова. –Вип. 21. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 258 с. - С.28 – 40.

21. Онкович Г.В., Онкович А.Д., Редько-Шпак Л.В. Вікіурок «Міжнародний день рідної мови» в аудиторії іноземних студентів // Мова і спеціальність: актуальні проблеми навчання іноземців у закладі вищої освіти: збірник матеріалів III Міжнародної науково-методичної конференції, Харків 14-15 травня 2020 р.– Харків: ХНУРЕ, 2020. – 534 с.: Харків, ХНУРЕ, 2020. – С.309 - 319.

22. Онкович Г.В., Онкович А.Д., Редько-Шпак Л. Вікідидактика: латиномовна Вікіпедія на заняттях з латинської мови у вищій школі// Інновації та традиції у мовній підготовці іноземних студентів: тези доповідей міжнародного науково-практичного семінару. – Х. : Видавництво Іванченка І, 2019. – С. 276 – 282. - 438 с. ISBN 978-617-7675-00-7

23. Онкович Анна, Онкович Артем, Редько-Шпак Леслава. Вікідидактика: Латиномовна Вікіпедія на заняттях з латинської мови у вищій школі // Соцікомунікативний простір України: історія та сьогодення : зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції до 125-річчя від дня народження М.Т.Рильського. Київ, 20-21 лютого, 2020 р. - Київ: Міленіум, 2020. – С. 114-115.

24. Онкович Анна. Медіадидактика вищої школи: історія, сьогодення, перспективи розвитку // Соцікомунікативний простір України: історія та сьогодення : зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції до 125-річчя від дня народження М.Т.Рильського. Київ, 20-21 лютого, 2020 р. - Київ: Міленіум, 2020. – С. 22-24.

КОНФЕРЕНЦІЇ

Давид Бзорец (Dawid Bzorek)

University of Warsaw (Poland) ORCID: 0000-0002-6549-2873

КОНФЕРЕНЦІЯ ПРО ЕГО-ДОКУМЕНТИ НАУКОВЦІВ З ПОЛЬЩІ, УКРАЇНИ, ФРАНЦІЇ ТА УГОРЩИНИ

(Варшава, 20.12.2021 року)

20 грудня 2021 року на Кафедрі Україністики Варшавського університету відбулася III Міжнародна конференція з циклу «Філософія буття і витривалості в его-документах українських письменників, художників, митців кіно». Тема цьогорічної наукової зустрічі вчених з Польщі, України, Франції та Угорщини звучала так: «Автори щоденників як свідки доби». Організатором конференції і цього року стала також Майстерня історії польсько-українських літературних стосунків (керівник Валентина Соболю). Учасників конференції повітала декан з наукової роботи факультету прикладної лінгвістики Варшавського університету професор Ева Жебровська (*prof. dr hab. Ewę Żebrowska*), яка побажала успішної роботи, наголосила на традиції проведення наукових конференцій у Майстерні. Наступне слово забрала керівник Кафедри Україністики доктор Катаржина Якубовська-Кравчик (*Katarzyna Jakubowska-Krawczyk*), яка зробила акцент на тому, що циклічність цього наукового свята є своєрідним місцем до креації і розвитку діалогу між науковцями університетів з різних країн. Організаторка конференції професорка **Валентина Соболю** подякувала усім, хто зацікавився запропонованою проблемою і запросила на першу частину міжнародної наукової зустрічі, яка носила гасло „Ad fontes”. Першу частину наукової сесії модерували професор Тереса Хинчевська-Геннель (*Teresa Chynczewska-Hennel*), керівник кафедри новітньої історії та джерелознавства на факультеті історії та міжнародних стосунків Білостоцького університету та д-р **Ігор Стамбол**, доцент кафедри бібліотекознавства та інформології в інституті журналістики Київського університету ім. Бориса Грінченка.

Як і належить, у **Першій частині** конференції учені дійсно сягнули до найглибших джерел. І це підтвердив перший виступ професорки **Оксани Сліпушко**, керівника кафедри історії української літера-

тури, теорії літератури та літературної творчості в дидактично-науковому інституті філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. У своїй доповіді дослідниця порушила актуальну проблему: *Ідея свободи у творчості середньовічного книжника Іларіона: антична й автентична традиції*. У ході доповіді вона обстоювала тезу, що перше окреслення екзистенційної проблематики з'являється, дякуючи образам-символам, на які багате слово „О Законѣ и о Благодѣти” Іларіона Київського (*990 — †1088) – унікальна пам'ятка першої половини XI століття. Віддаючи шану середньовічному канону, автор намагався утвердити свою власну конфесійну ідентичність, а це, властиво, як наголосила авторка, і стало найбільшим виявом свободи.

Наступну доповідь на тему *Anton Żdanowicz plk kozacki w świetle diariusza i korespondencji hetmana litewskiego Józefa Radziwiłła* виголосив професор **Мирослав Нагельський (Mirosław Nagielski)** з кафедри новітньої історії історичного факультету Варшавського університету. Постать київського полковника Антона Ждановича (? — після 1660) досить часто виступає в діаріуші та кореспонденції гетьмана литовського Юзефа Радзивілла, і то не тільки у зв'язку з кампанією 1651 року, але насамперед завдяки медіації, яка за посередництвом його козацького восначальника була проведена гетьманом у 1653-1654 роках між Річчю Посполитою та Богданом Хмельницьким. Гетьман литовський був переконаний, що в справі війни з Москвою у 1654 році належить зробити поступки в стосунку до запорозького козацтва і схилити Богдана Хмельницького до зірвання угоди з Москвою.

Академік НАН України Ростислав Радишевський (**Rostysław Radyszewski**), керівник кафедри полоністики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка виголосив доповідь *Йосип Верещинський. Листи про Україну*. Наратив ученого був присвячений проблематиці семи малознаних листів Йосипа Верещинського (1530 або 1539, — 1598). Учений зібрав, проаналізував та переклав з мови польської на українську, а також підготував до друку унікальні листовні пам'ятки про Україну. Доповідач наголосив, що листи Йосипа Верещинського мали і конкретних польських адресатів, таких, наприклад, як Ян Замойський чи Станіслав Жолкевський.

Доктор **Андрій Бовгіря (Andrij Bowhyria)**, науковий співробітник Інституту Історії НАН України презентував дослідження на тему: *Матеріали про політичні злочини в Гетьманщині XVIII ст. як різновид еґо-документів*. Як зазначив молодий учений, матеріали слідчих політичних інституцій Російської імперії XVIII століття, так зва-

ні справи „слова і чину”, які стосувалися візерунку маєстату, є цінним джерелом реконструкції ментальності людності Гетьманщини. Вони є, безперечно, надзвичайно повчальними в контексті щоденного, несакрального сприйняття влади та її атрибутів, вони свідчать про свідомість та роль пересічних мешканців української автономії в політичних подіях.

Доктор габілітований Маріуш Роберт Дроздовський (**Mariusz Robert Drozdowski**), науковий співробітник кафедри новітньої історії та джерелознавства на факультеті історії та міжнародних стосунків Білостоцького університету, зацікавив учасників конференції доповіддю на тему: *Wyobrażenia Iwana Mazepy w kozackiej historiografii*.

Його виступ був присвячений аналізу візерунка Гетьмана Івана Мазепи в козацькій історіографії кінця XVII – першої половини XVIII ст. Автор виразно показав, що образ Івана Мазепи, який постає зі сторінок аналізованих творів, був неоднозначний і багатоплановий. Можна віднайти в них портрети, які представляють Гетьмана як особу шляхетного роду, інтелігента, здатного на поважні чини, витривалого козацького провідника, який вірно служив московському цареві; Гетьмана цілої України, який пильно дбав про її політичні, господарчі та визнанневі інтереси. Водночас – підступного хитрого політика, незлачного захисника козацьких вольностей і прав, гетьмана, який прагнув до об’єднання і розбудови незалежної України, зрештою, визволителя України з московської неволі.

Після короткої перерви розпочалася **Друга частина** міжнародної конференції на тему «**Батько і син. До 350-ї річниці від дня народження Пилипа Орлика та 300-ї річниці від дня народження Григора Орлика**» („Ojciec i syn. Rocznica 350-lecia urodzin Filipa Orlika (1672-1742) i 320-lecie urodzin Hryhora Orlika (1702-1759)”). Цю сесію наукового зібрання модерували: доктор **Оксана Ковач (Oxána Kovács)** з кафедри Україністики Інституту слов’янської і балтійської філології гуманістичного факультету ім. Лоранда Етвеша в Будапешті (im. Loránd Eötvösa) та доктор габілітований **Маріуш Дроздовський (Mariusz Robert Drozdowski)**.

Валентина Соболь проаналізувала розшифрований нею текст із п’ятого тому діарія Пилипа Орлика через порівняння оригінального рукопису зі скороченою копією анонімних польських палеографів. Це найбільш емпатичний фрагмент про зустріч Гетьмана з сином Григором у Салоніках у 1730 році. Син привіз для батька не тільки новини, а ще й лист від короля Станіслава Лещинського. Щоденникові нотат-

ки батька-гетьмана про 25 днів перебування сина-дипломата в Салоніках позначені радістю і смутком, надміром інформації – часом неспівмірної, де все нараз, як у бароковій скрині: справи родинні враз із дипломатичними, неспростовні факти і чутки. Дипломатичні заходи для Гетьмана важили найбільше, бо відновили втрачену вже надію вирватися з неволі, поєднатися з родиною.

Наступна доповідачка професорка **Ірина Дмитришин (Iryna Dmytryszyn)** з Національного інституту східних мов і цивілізацій у Парижі виголосила доповідь на тему *Меморандуми Г. Орлика в ракурсі самоідентифікації*. І. Дмитришин, яка є авторкою ново часного дослідження «Григорій Орлик або Козацька нація у французькій дипломатії («Темпора», Київ 2019)» проаналізувала кілька меморандумів старшого сина гетьмана-вигнанця – героя України і Франції Григора Орлика. Наголосила, що у Франції залишилася сила документів про Григора Орлика, розкиданих по архівах. Логічним продовженням розмови про батька і сина був виступ докторанта **Давида Бзорка**, який студіює в докторській школі гуманістичних наук Варшавського університету, є членом Майстерні історії польсько-українських літературних стосунків на кафедрі україністики Варшавського університету. Молодий дослідник запрозентував доповідь на тему *Motyw przyjaźni i samotności w „Diariuszu podróży” (1720-1723) Filipa Orlika*, яка є складовою його дисертації, що виконується в рамках згаданої Майстерні. Доповідач виєкспонував методологічні засади своєї праці, пославшись на найбільш авторитетне видання школи Анналів, яким є вже друга удиція „Historia życia prywatnego”. Д.Бзореk проаналізував мотиви самотності та приязні в початковій частині, виданій у 1936 році у Варшаві, діарія подорожнього Гетьмана Орлика – тому фрагменті, який з повним правом може називатися подорожнім.

Третю частину конференції на тему «**Виклики ХХ-ХХІ століть**» („Wyzwania XX-XXI wieku”) модерували професорка **Оксана Сліпушко** та професор **Мирослав Нагельський (Mirosław Nagielski)**. Розпочала цю сесію професорка Тереса Хинчевська-Геннель (**Teresa Chynczewska-Hennel**). Вона вшанувала пам'ять колеги професора Ігоря Скочияса в доповіді *Między Slavia Latina a Slavia Orthodoxa. Dyskusja Ihora Skoczylasa z koncepcją Riccardo Picchio*. Відомі науковці – український та італійський – не були знайомі, як наголосила сама доповідачка, розділяли їх два покоління, але людська думка не має віку, так само як не знає вона кордонів, долає і перемагає те, що є нетривким і смертним на землі. Італійський славіст Ріккардо

Пікіо (Riccardo Picchio) створив поняття «Slavia orthodoxa» і «Slavia romana (latina)», які спричинили дискусію в науковому світі, але збудили також і чималі сумніви. Незабутній Ігор Скочиляс упродовж років своєї наукової діяльності полемізував з тими поняттями, будучи переконаним, що по суті маємо справу з образом слов'янського світу в трьох його вимірах: «Slavia latina», «Slavia orthodoxa» і «Slavia unita».

Провідний науковий співробітник Інституту літератури НАН України професорка **Людмила Тарнашинська (Ludmila Tarnaszynska)** висвітлила цілий комплекс проблем *ego*-документів (щоденники, епістолярій) Івана Дзюби, Леся Танюка, Івана Світличного, Ірини Жиленко, Валерія Шевчука, Михайлини Коцюбинської та ін. у дискурсі українського шістдесятництва. Доповідачка наголосила, що в цих документальних свідченнях із потужним фактором суб'єктивного «Я» віддзеркалено зріз епохи «вивільненої свободи», коли розвінчання культу Сталіна й «хрущовська відлига» спричинили появу генерації українських інтелектуалів. Це був новий етап суспільної та соціокультурної трансформації українського суспільства в умовах підімперської України та намагання визволитися з-під цього поневолення. Цей розгалужений *ego*-дискурс висвітлює внутрішній світ людини, вимушеної перебувати у складних трансформаційних, часто межових умовах (подальші утиски, арешти, заслання). При цьому фактографічність, увага до точного датування, опис подій і деталей, аналітичність поєднуються з відвертістю, інтонаціями інтимного переживання, щирістю, емпатією. Так через сповідальність, діалог з конкретним адресатом чи апеляціями до адресата уявного – презентується «духовна ситуація доби» середини-другої половини ХХ ст., у фокусі якої постає нескорене людське «Я», спрагле свободи.

Дослідниця з Будапешту докторка **Оксана Ковач (Oxána Kovács)** представила пізнавальну синтетичну доповідь під заголовком «Україністика в Угорщині». Тема її викладу торкалася як сьогодення, так і досить непрості історії становлення україністики в Угорщині. На сьогодні україністика в Угорщині представлена у трьох вищих закладах, в університетах: у Будапештському університеті ім. Лоранда Етвеша, у Сегедському та у Ніредьгазькому університетах. Історія виникнення україністики починається з кінця ХІХ – початку ХХ століття і тісно пов'язана саме зі столичним Будапештським університетом. На розвитку україністики у різні періоди позначалися як історико-політичні події, досягнення тогочасної славістики, так і розбіжності у баченні майбутнього української мови серед галицької та закарпатської інтелігенції. З розвитком угорської україністики тісно пов'язана

діяльність Ласло Чопея, Гіадора Стрипського, Августина Волошина, Шандора Бонкало, Еміля Балецького. Значний вплив на становлення україністики в Угорщині мав журнал «Ukránia» (1916).

Доктор Ігор Стамбол, кандидат історичних наук, доцент кафедри бібліотекознавства та інформології Інституту журналістики Київського університету імені Бориса Грінченка зацікавив усіх присутніх доповіддю "**Мемуари першого дипломатичного призначенця Незалежної України: від задуму до книги**". Його виступ було присвячено особливостям створення книги мемуарів першого дипломатичного призначенця Незалежної України та першого посла до Росії Володимира Крижанівського. Відзначено технічні та теоретичні аспекти інтерв'ювання, транскрибування, укладання та редагування спогадів. Також розкрито основні погляди автора на найважливіші моменти новітнього українського державотворення, а також визначальні міжнародні угоди та становлення дипломатичної та парламентської роботи. Особливе місце у спогадах займає тема українсько-російських відносин, щодо яких у В.Крижанівського спостерігається ціла низка оригінальних ідей та концепцій.

По завершенню останньої наукової сесії і цілої конференції відбулася результативна дискусія, в якій взяли активну участь фактично всі учасники зібрання.

Далі відбулася коротка презентація щойно виданих монографічних праць **Андрія Бовгирі, Ірини Дмитишин та Ігоря Стамбола**.

На думку всіх учасників та організаторів III Міжнародна конференція з циклу «Філософія буття і витривалості в еґо-документах українських письменників, художників, кінорежисерів (від Орлика до сучасних)» («Filozofia bycia i przetrwania w ego-dokumentach pisarzy, malarzy i filmowców ukraińskich (od czasów Orlika do współczesnych)» цього року відбулася у ще більш цікавій та динамічній атмосфері, на високому науковому рівні та накреслила перспективи для подальших міжнародних україністичних досліджень.

Переклад з польської В.Соболь

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До розгляду приймаються статті обсягом до 2 друк. арк. (80000 знаків з пробілами).

Мова видання – українська. Окремі матеріали редакція вважає за можливе вміщати іншими мовами – англійською, польською, російською та ін.

Стаття повинна мати УДК, прізвище та ім'я (ініціали) автора, його науковий чи інший статус.

Рекомендуємо таку структуру статті: назва статті, анотація та ключові слова (укр. та англ. мовою), постановка проблеми, стан вивчення проблеми, мета та завдання статті, виклад основного матеріалу, висновки, література та джерела (оформлюється за чинними стандартами).

Наукове видання

**ДОНЕЦЬКИЙ ВІСНИК
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА (Т. 49)**

Редакція текстів – авторська

Підп. до друку 02.02.2022. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Cyr. Друк цифровий. Ум. друк. арк.
17. Обл.-вид. арк. 13. Наклад 100 прим. Зам. 12-02.